

URARTU KRALLIĞI

TARİHİ VE SANATI

PROF. DR. ALTAN ÇİLİNGİROĞLU

URARTU KRALLIĞI

TARİHİ VE SANATI

PROF. DR. ALTAN ÇİLİNGİROĞLU

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	I
Sunuş.....	III
Urartu Araştırmaları.....	1
Friedrich Eduard Schulz.....	1
Toprakkale kazıları.....	2
Altıntepe.....	2
Yeni dönem Urartu kazıları.....	3
Urartu Coğrafyası.....	4
Doğu Anadolu.....	4
Van Bölgesi.....	5
Yukarı Murat Havzası.....	5
Erzurum ve Kars Havzası.....	5
Urmiye Bölgesi.....	6
Tarımsal alanlar.....	6
Zor coğrafi koşullar ve Urartu.....	9
Bölgeler arası yollar.....	9
Urartu Tarihi.....	12
Bölgenin erken tarihi.....	12
Erken Tunç Çağ kültürü.....	13
M.Ö. İkinci binyıl kültürü.....	14
Yazılı kaynaklar ve Urartu Beylikler Dönemi.....	16
Demir Çağların gelişi.....	16
Nairi ülkeleri.....	18
Güçlü bir Asur kralı.....	18
Tumme ve Daiaeni.....	19
Birinci binyılın başında Uruadri ve Nairi ülkeleri.....	20
Urartu Krallığı'nın kuruluşu.....	21
Urartulu Arame ve Başkent Arzaşkun.....	21
Yeni bir kral yeni bir hanedanlık.....	23

Yeni başkent Tuşpa.....	27
Kral İşpuini.....	27
Kelişin yazıtı ve Musasir seferi.....	28
Urartu'nun Doğu seferleri ve Asur Krallığı	30
Kuzey seferlerinin başlaması.....	30
Urartu devlet dininin kuruluşu.....	30
Kral Menua ve Kuzeybatı İran seferleri.....	31
Kuzeye tekrar yöneliş.....	32
Erzurum civarında bir krallık: Diauehi.....	32
Batı'ya ilk askeri sefer.....	33
Kral I. Argiştı dönemi.....	35
Kuzeyde yinelenen karışıklıklar.....	36
Kuzeybatı İran'da yeni örgütlenmeler.....	37
Atlı kavimler tehlikesi.....	37
Argiştı oğlu Sarduri.....	38
Zirvede bir krallık.....	39
Asur otoritesinin yeniden kuruluşu.....	39
III. Tiglat - Pileser ve Tuşpa'nın muhasarası.....	40
Gökçe Göl civarında gelişen olaylar.....	41
Asur'da güçlü bir kral: II. Sargon.....	41
Sargon'un sekizinci seferi ve Urartu.....	42
I. Rusa'nın sonu ve yeni kral II. Argiştı.....	43
II. Rusa ve krallığın yeniden doğuşu.....	45
Ayanis Kalesi ve II. Rusa'nın saltanat tarihleri.....	46
Ve son.....	47
Kaleler ve Sur Duvarları.....	48
Yer seçimi.....	50
Kaleler ve su gereksinmesi.....	50
Sur duvarları.....	56
Cephe mimarisi.....	56
Kuleler.....	59
Kale kapıları.....	59
Kerpiç beden.....	63
Tapınaklar.....	67
Kule tipli tapınaklar ve rekonstrüksiyon	67
Köken sorunu.....	72

Saraylar	74
Yedinci yüzyıl sarayları.....	77
Sütunlu Salonlar: Apadanalar	79
Kent ve Konut Mimarlığı	81
Mezar Mimarlığı	87
Mezar türleri.....	87
Küp mezarlar.....	89
Kaya mezarları.....	89
Taş oda mezarlar.....	93
Yakma geleneği.....	97
Dilkaya ve Karagündüz mezarları.....	97
Ölü Gömme Gelenekleri	99
Ölü yemeği.....	99
Yakma merasimi.....	102
Libasyon: Sıvı kurban merasimi.....	102
Libasyon stellerinin kökeni.....	106
Maden İşçiliği	107
Demir.....	107
Bakır ve tunç.....	108
Gümüş ve altın.....	115
Miğferler.....	116
Kalkanlar.....	117
Sadaklar: Okdanlıklar.....	119
Kemerler.....	121
Kazanlar.....	124
Mücevher Sanatı	128
Çanak Çömlek	131
Kırmızı Açıklı Keramik.....	134
Günlük kullanım kapları.....	134
Depolama küpleri.....	135
Heykel ve Kabartma Sanatı	137
Anıtsal hayvan heykelleri.....	137

Adilcevaz kabartması.....	140
Savaş arabası kabartması.....	140
Taş Kaplar	144
Ayanis taş kap ekolu.....	144
Fildişi Sanatı	146
Toprakkale fildişi eserleri.....	146
Altıntepe fildişi işçiliği.....	147
Fildişi sanatının kökeni.....	148
Dil ve Yazı	149
Urartu dilinin yapısı.....	149
Hurri ve Urartu dilleri.....	150
Hurri-Urartu ilişkisi.....	150
Hieroglif yazı.....	151
Budin levhası.....	152
Hieroglif yazının kökeni.....	152
Din	153
Meher Kapı kaya nişi ve yazıtı.....	153
Tanrı Haldi.....	159
Tanrı Teişeba ve Şuini.....	161
Kaynaklar	164

ÖNSÖZ

Demir Çağ'da Van Gölü Havzası'nı ana yerleşim merkezi olarak seçen Urartu Krallığı'nı konu alan bir kitabın yazılma önerisi; aziz dostum Prof. Dr. Münir Ekonomi'den geldi. Prof. Ekonomi böyle bir kitabın, bir çok değerli eser ve gerçekleştirdiği sayısız kültürel etkinlikler ile sadece İzmir'in değil, tüm Türkiye'nin önemli bir kültür ve eğitim kuruluşu olan Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı tarafından yayınlanabilmesine de öncülük etti. Kendisine ve Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı yöneticilerine teşekkür ederim.

Urartu Krallığı'nın tarihi ve sanatı, bu konuda bir çok kitap ve sayısız makaleler yayınlanmış olmasına karşın, konu ile doğrudan ilgili olmayan okuyucular tarafından pek fazla bilinmez. Urartu tarihi ve sanatı, örneğin Hitit uygarlığı kadar tanınmaz. Bunun başlıca nedeni, yazılan kitapların çoğunun yabancı dilde ve daha çok bilimsel çevreler için kaleme alınmış olmasındandır. Kitabı hazırlarken bu gerçeği göz ardı etmek istemedik ve "Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı" adlı bu eseri konu ile ilgili bilim adamlarının dışında geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek şekilde dipnotsuz ve yazılı kaynaklardan olabildiğince alıntılar yaparak yazmaya çalıştık. Konu ile ilgili daha fazla bilgi edinmek isteyen okuyucular için ise geniş bir kaynaklar listesi vermeyi tercih ettik.

Kitapta yer alan fotoğrafların büyük bölümü şahsım ve Haluk Sağlamtimur tarafından çekilmiş, çizimler Zafer Derin ve Dilek Öztürk tarafından yapılmıştır. Doğu Anadolu'da bir çok kazıda uzun yıllar beraber çalıştığımız bu arkadaşlarıma minnettarım. Kitabın hazırlandığı on ay boyunca sabırla desteğini esirgemeyen eşim Mukadder Çilingiroğlu'na teşekkür ederim.

Urartu'nun tarihini ve sanatını konu alan bu çalışma, Türkiye'deki ilk denemelerden biridir ve şüphesiz bir çok eksiği vardır. Bizim eksikliklerimiz Urartu ile ilgili daha kapsamlı yeni eserlerin önümüzdeki yıllarda yazılması ile giderilecektir.

Altan ÇİLİNGİROĞLU

İzmir

Damlacık Köyü 1997

URARTU ARAŞTIRMALARI

Urartu araştırmalarının geçmişi bir anlamda M.S. 5. yüzyıla kadar geriye gider. Dönemin ünlü Ermeni tarihçisi Koroneli Moses, Van Gölü civarında gördüğü çok sayıdaki anıtsal eseri büyük bir titizlikle tanımlayarak bizleri bilgilendirmiştir. Koroneli Moses Van Gölü etrafındaki anıtsal yapıların, sulama kanallarının, bağ ve bahçelerin Asur kraliçesi Semiramis (Şammuramat) (M.Ö. 812-803) tarafından yapıldığını yazmaktadır. Moses, kraliçe Semiramis'in bu faaliyetleri Asur'dan getirttiği binlerce işçi ve usta ile gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Moses'e göre kraliçenin inşa ettiği ve kendisinin bize anlattığı kalıntılar Asur eserleridir. Moses, kraliçenin faaliyetleri arasında bugün bile kullanılmakta olan 55 km. uzunluğundaki bir sulama kanalını da saymaktadır. Koroneli Moses'den beri devam eden bu efsane, Urartu kralı Menua tarafından yapıldığı kanal boyunca yeralan 14 yazıt ile kanıtlanan bu kanala, halk arasında "Şamram Kanalı" adının verilmesine neden olmuştur. Bu yazıtlardan birinde Urartu kralı Menua, kanal boyunca kızı Tariria için bağlar yaptırdığını söyler. Olasıdır ki; bir Urartu prensesi için yaptırılan bu bağ ve bahçeler Moses ve çevre halkları tarafından Asur kraliçesi Şammuramat'a mal edilmiştir. Yoksa Asur kraliçesinin Urartu ülkesindeki hiç bir yapım faaliyeti ile ilgisi yoktur. Söz konusu kitapta yer alan bilgiler Urartu sanatı ile ilgili en erken tanımlamalardır ve bir kısmının burada verilmesinde yarar vardır: "... bir kaç yıl içinde tunç kapıları ve güçlü duvarları olan muhteşem yapıları tamamlandı. Kentin içinde farklı renkteki taş bloklarından oluşan ve bazılarında balkonların yer aldığı çok sayıda yapı inşa etti. (Semiramis) Büyük bir maharet ile geniş caddeleri olan kentler planladı. Kentin doğu, kuzey ve güneyindeki dış mahallelerinde çiftlikler, yapraklı ağaçlardan ve meyve ağaçlarından oluşan koyu gölge ormanlar, bağlar ve bahçeler tesis etti... Etrafını duvarlar ile sararak hiç kimsenin giremeyeceği ve erişemeyeceği korku ve gizemle dolu kraliçe bir saray inşa etti... Ancak bunlar kraliçe Semiramis'in yaptıklarının tümü değildir. Semiramis, Ermenistan'ın bir çok yerine üzerlerine yazıtlar kazınan steller dikti...".

FRIEDRICH EDUARD SCHULZ

Beşinci yüzyıl tarihçisinin kitabındaki bu bilgiler 19. yüzyıl Avrupa bilim dünyasının dikkatini çekmiş ve *Fransız Asya Derneği* tarafından görevlendirilen Friedrich Eduard Schulz, 1827 yılında bu kalıntıları incelemek üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. Schulz, Van Gölü civarında bir çok Urartu kalıntısı gezmiş, Van Kalesi içindeki mezarları tanımlamış ve hatta bazı yazıtları kopye ederek Paris'e göndermiştir. Schulz'un Hakkari civarında öldürülmesi ile bu çalışmalar yarıda kalmış ve ancak 1840 yılında yayınlanabilmiştir. Bu üzücü olaydan sonra uzun yıllar Urartu ile ilgili bir çalışma yapılmamış, Asur'da Khorsabad ve Nimrud saraylarının bulunması Avrupa bilim dünyasının dikkatini Mezopotamya'ya çevirmiştir.

Eski eser piyasasında Van kökenli kaçak eserlerin yoğunluk kazanması ile dikkatler tekrar bu bölgeye çevrilmiş ve 1877 yılında Henry Layard, asistanı Hormuzd Rassam'ı bu eserler ile ilgili araştırma yapmak üzere Van kentine göndermiştir. Bu şekilde Van Bölgesi kültürüne karşı gelişen ilgi 1879 ve 1880 yıllarında Londra British Museum'un Toprakkale'de ilk kazıyı yapmasını sağlamıştır. Kazı başkanı Van'ın İngiliz konsolos yardımcısı Captain Clayton'dur. Kazıdan umduklarını bulamayan Clayton ve beraber çalıştıkları Rassam ve Dr. Raynolds, Toprakkale'deki tapınaktan elde ettikleri bir çok eseri British Museum'a götürerek bir kısmını Asur eserleri ile aynı salonda sergilemişler, büyük bir hölümünü de uzun yıllar unutulacak olan depolara kaldırmışlardır. Bu eserler daha sonraki yıllarda Urartu arkeolojisi için çok önemli çalışmalar yapacak olan, merhum Dr. R.D. Barnett tarafından tekrar incelenecek ve gerçek değerleri ortaya çıkacaktır.

TOPRAKKALE KAZILARI

Urartu araştırmalarında önemli bir kilometre taşı Alman C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck tarafından 1898 tarihinde başlayan Toprakkale araştırmalarıdır. Burada yürütülen kazılar tapınak ve diğer mimari kalıntıların ortaya çıkmasını sağladığı gibi, kazılardan çok sayıda küçük eserin bulunmasına da yardımcı olmuştur. Alman ekibinin çalışmalarından sonra 1911-1912 yılında I. A. Orbeli, Toprakkale'de araştırmalar yapmış ve bölgenin Rus işgali altına girmesiyle Rus Arkeoloji Derneği, Toprakkale'de kazıyı sürdürmek için N.Y. Marr başkanlığında bir ekibi görevlendirmiştir. Rus işgal kuvvetlerinin Van'dan çekilmesi ile birlikte Urartu çalışmalarına 22 yıl ara verilmiş ve bu kez Silva ve Kirsop Lake başkanlığındaki bir Amerikan ekibi Van'a gelmiştir. Urartu sanatı ile ilgili araştırmalar bir başka Urartu yerleşim bölgesi olan Gökçe Göl ve civarında Rus bilim adamları tarafından yürütülmüş ve 1893 yıllarında başlayan araştırmalar 1939 yılında Urartu arkeolojisi için büyük öneme sahip Karmir-Blur'un kazılmaya başlamasını sağlamıştır.

ALTINTEPE

1938 yılında bir tren yolu inşası sırasında bulunan Altintepe eserleri dikkatleri tekrar Urartu sanatı üzerine çekmesine karşın, bu yerleşme yerindeki kazıların 21 yıl gecikmesini engelleyememiştir. 1956 ve 1957 yıllarında Charles A. Burney adında genç bir İngiliz arkeolog, Van bölgesini bisiklet ile gezerek bir çok Urartu Kalesi'nin planını çıkarmış ve bunları yayınlamıştır. Urartu çalışmalarının bugünkü seviyesine gelmesinde, 1972-1976 yılları arasında doktoramı yönetmesinden kıvanç duyduğum, Charles A. Burney'in çok büyük katkısı vardır. Bu yıllarda Ekrem Akurgal, Boris Piotrovskii, R.D. Barnett, daha sonraki yıllarda Mirjo Salvini ve M.N. Van Loon gibi bilim adamları Urartu arkeolojisi ve dili konularında çalışmalar yaparak bunları yayınlamışlardır. 1959 yılından itibaren Türk bilim adamları Urartu Kaleleri'nde yoğun bir araştırmaya girmiş ve bu kapsamda Tahsin Özgüç Altintepe'yi, Afif Erzen Çavuştepe, Toprakkale ve Van Kaleleri'ni, Emin Bilgiç ve Baki Ögün Kef Kalesini, Kemal Balkan Aznavurtepe ve Giriktepe'yi ve Charles A. Burney Kayalidere'yi sistematik olarak kazmışlardır. Aynı yıllarda Ermenistan'da Gökçe Göl civarındaki Arin-Berd ve Armavir-Blur kazıları Karmir-Blur'a ek olarak yürütülmüş ve çok önemli sonuçlar elde edilmiştir. Urartu Krallığı'nın yerleşim alanları içinde kalan Kuzeybatı İran topraklarında 1968 yılından başlayarak yoğun çalışmalar yapılmıştır. Özellikle W. Kleiss tarafından yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları ve Bastam Urartu Kalesi'ndeki arkeolojik kazılar, Urartu çalışmalarına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Urmiye Gölü güneyinde yürütülen Robert Dyson başkanlığındaki Hasanlu kazıları, Oscar White Muscarella'nın bulduğu Kalatkar ve Agrap Tepe'de yürütülen kazılar, Urartu için önemli bilgiler sağlamıştır.

YENİ DÖNEM URARTU KAZILARI

Van Gölü çevresindeki Kef Kalesi, Toprakkale ve Çavuştepe, Kuzeybatı İran'daki Bastam gibi kazılara son verilmesi ile Urartu kazı ve araştırmalarında kısa süreli bir duraklama gözlenir. 1984 yılında Taner Tarhan, Veli Sevin, Oktay Belli ve Altan Çilingiroğlu'nun önderliğinde "Van Projesi" oluşturulmuş ve Van Gölü çevresinde bazı yeni kazılar başlatılmış veya eski kazılar yeni bir anlayış ile sürdürülmüştür. Van Kalesi'nde Taner Tarhan ve Veli Sevin tarafından yürütülen kazılar bir çok yeni bulgunun yanında "Yeni Saray" olarak adlandırılan bir sarayın varlığını ortaya koymuştur. Veli Sevin Karagündüz Höyüğü'nde ve mezarlık alanında Urartu ve Urartu öncesi dönem için önemli sonuçlar elde etmiş, Oktay Belli, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'ni kazmağa başlayarak, Urartu sulama sistemleri ve madenciliği ile ilgili çalışmalarına en az onlar kadar önemli yenilerini ilave etmiştir. Altan Çilingiroğlu tarafından Dilkaya'da, Veli Sevin tarafından Van Kalesi Höyük ve Karagündüz Höyüğü'nde yapılan kazılar, Urartu'nun köy tipi yerleşme yerleri ile ilgili bilinmeyenleri elde etmemizi sağlamıştır. 1989 yılında Altan Çilingiroğlu'nun başkanlığında başlayan Ayanis Kalesi kazıları Urartu'nun geç dönem mimari, sanat ve tarihi ile ilgili son derece önemli bilgileri vermeğe devam etmektedir. Van Projesi ile başlayan yeni dönem Urartu kazıları "üçüncü kuşak" olarak adlandırabileceğimiz, Gülriz Kozbe, Kemalettin Köroğlu, Zafer Derin, Haluk Sağlamtimur, Hakan Sivas ve Aynur Özfırat gibi yeni bilim adamlarının yetişmesini sağlamıştır. Urartu araştırmalarında ve kazılarında çok önemli bir pay genellikle Doğu Anadolu müzelerinde görev yapan müze araştırmacılarıdır. Müzecilerimizin çeşitli kurtarma kazıları ile elde ettikleri bilimsel sonuçlar olmasa, Urartu tarih ve sanatını anlamakta güçlük çekmemiz kaçınılmazdır.

URARTU COĞRAFYASI

Eski Anadolu ve Yakındoğu'da ortaya çıkan, kültürel ve askeri açıdan yüksek seviyeye ulaşmış uygarlıkların bu başarısında bir çok faktörün yanında bölgenin coğrafi özellikleri de büyük bir öneme sahip olmuştur. Yörenin doğal zenginlikleri, ikliminin tarım ve hayvancılığa uygun oluşu, sulanabilen yeterli arazilerin varlığı veya komşu kültür bölgeleri ile bağlantıyı engellemeyen arazi yapısı, siyasi oluşumların ve bunun sonucunda gelişmiş kültürlerin yaratılmasında her zaman etkili olmuştur. En erken çağlardan beri Mezopotamya'da kurulan uygarlıklar, farklı çağlarda ve yörelerde gelişen Anadolu kültürleri, coğrafi şartların sunduğu olanaklar ile şekillenebilmiştir. Uygun coğrafi koşulların var olduğu bölgelerdeki yaratıcı insanlar kendi yeteneklerinin ve kültür birikimlerinin yanında bu coğrafi olanakları da kullanmışlar ve arzuladıkları başarıyı bazen tümüyle bazen önemli ölçüde elde etmek şansını yakalamışlardır. Acaba aynı durum Doğu Anadolu yaylasında bu başarıyı yakalamak için uğraşan Urartu Krallığı'nı oluşturan halklar için de geçerli midir? Urartu Krallığı'nın kurulduğu topraklar coğrafi açıdan incelendiğinde görülecektir ki; coğrafya Urartu'ya amaçladığı uygarlığa erişebilmesinde hiç de Anadolu'nun diğer bölgeleri kadar cömert davranmamıştır. Ancak bölgenin coğrafyasının yarattığı birçok olumsuzluklar, Urartu yönetimi tarafından kendi yararları ve bu bölgedeki varlıklarının sürebilmesi için ustaca kullanılmıştır. Urartu mimarisinde, askeri eylemlerinde veya sanatın birçok dalında gözlenen gelişmişliklerden çok daha büyük bir başarı, doğa ile mücadelelerinde ve olumsuz gibi görünen doğal çevreyi kendi yararlarına kullanmalarında görülür. Bu konuyu daha iyi anlayabilmek için Urartu Krallığı'nın kurulduğu bölgenin coğrafyasının yüzeysel bile olsa bilinmesinde yarar vardır (Bak. Harita).

DOĞU ANADOLU

Urartu Krallığı'nın, günümüz siyasal sınırları göz ardı edilerek, "Doğu Anadolu" toprakları üzerinde kurulmuş olduğunu kabul etmek durumundayız. Doğu Anadolu kavramı sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal sınırları içinde kalan topraklar değildir. Coğrafi açıdan bu terim daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Morfolojik açıdan Doğu Anadolu, kuzeydoğuda Kura çöküntüsüne, doğuda ise Urmiye platosuna kadar uzanır. Batıdaki sınır genellikle Fırat nehrinin çizdiği kavis ile belirlenir. Doğu Anadolu kavramı güneyde Toros dağları ile sona erer. Doğu Karadeniz dağları bu bölgenin kuzey sınırını oluşturur. Yukarıda çizilen sınırlar içinde daha küçük boyutlu alt bölgelemeler yapmak mümkündür. Urartu Krallığı birkaç bölgenin dışında bu coğrafi alanlar içinde kurulmuş ve genişlemiştir.

Doğu Anadolu'nun alt bölgelerinden biri Bitlis-Hakkari bölgesidir. Güneydoğuda Toros dağları ile çevrili olan bu alan içinde yükseklikleri 4.000 metreyi bulan dağlar vardır. Akçakara (2.940 metre), Artos (3.475 metre), Arnas (3.350 metre), Karadağ (3.630 metre) ve Cilo (4.168 metre) bunların en önemlileridir. Van Gölü'nün genellikle güneyinde yer alan bu dağlar Van Gölü Havzası'na güneyden geçişi büyük oranda engellerler. Doğu Anadolu'nun diğer yörelerine kıyasla bu bölge çok az yağ-

mur alır. Kış ayları bir hayli soğuktur. Yılın en sıcak ayı olan Temmuz'da bile ortalama sıcaklık 22° C'a ancak ulaşır. Kışın devamlı yağan kar Nisan ayında erimeye başlar. Bölgenin orman örtüsü genellikle meşe ve ardıçtan oluşur.

VAN BÖLGESİ

Van Bölgesi, Doğu Anadolu içinde özellikli bir yere sahiptir. Düzgün olmayan bir üçgen şeklindeki bölgenin güneydoğusunda Toros Dağları, batısında volkanik Nemrut, kuzeyinde Süphan ve doğusunda volkanik Tendürek Dağları önemli yükseltilerdir. Bölgenin büyük bir kısmını 16.000 kilometre kare ile Van Gölü kaplar. Göl çevreden gelen nehirler ile beslenir. Ancak suyunu dışa akıtan bir nehir yoktur. Bu nedenle Van Gölü'nün suları sodalıdır ve tarımsal faaliyetlere hiç bir katkısı yoktur. Van Bölgesi içinde yer alan Nemrud yanardağı (3.050 metre) en son 1.441 yılında patlamış ve daha sonra sönmüştür. Dağın tepesindeki krater gölü içindeki sular hala sıcaktır. Bölgenin diğer yanardağı 4.434 metre ile Anadolu'nun ikinci yüksek dağı olan Süphan'dır. Gölün kuzeyinde yer alan Süphan ve Nemrud, madenin henüz kullanıma girmediği dönemlerde uzun zaman bölgenin obsidyen ihtiyacını karşılamıştır. Aladağ (3.255 metre) ve Tendürek (3.315 metre) yörenin diğer yüksek dağlarıdır. Van Bölgesi'ndeki iklim kurudur. Yağış miktarı yıllık olarak 40-50 santimetreyi aşmaz. Bu durum tarımsal faaliyetler için hiç elverişli değildir. Ocak ve Nisan aylarında dağlar kar ile kaplıdır ve iklim çok serttir. Zaman zaman sıcaklık - 15 derecenin altına düşer. Van kentinin civarında karla kaplı günlerin sayısının 140 güne ulaştığı bilinmektedir. Bölgenin Van Gölü'ne yakın olan bölümlerinde iklim biraz daha ılıktır. Göle akan Zeylan, Deliçay, Bendimahı, Karasu ve Hoşap Su tarımsal faaliyetler için önemlidir.

YUKARI MURAT HAVZASI

Kuzeyde Erzurum-Pasinler ve Aras çöküntüsü, güneyde Muş ovası ile çevrelenen Yukarı Murat Havzası bozkır iklim özelliklerini taşır. Yörenin ortalama yüksekliği 2.000-2.200 metre civarındadır. Bu ortalama yükselti içinde Bingöl Dağları 3.250 metreye, Ağrı Dağı ise 5.165 metreye kadar ulaşır. Bölge Murat ve Aras nehirleri ve bunların kollarının taşıdığı sular ile sulanır. İklim çok kuru ve çok soğuktur. Özellikle bölgenin kuzey ve kuzeydoğu bölümleri Doğu Anadolu'nun en soğuk kısımlarıdır. 1951 yılında Ağrı'da - 47 derece ölçülmüştür. Eylül aylarında başlayan kar aylar boyunca yerde kalır ve ancak Mayıs sonlarında erimeye başlar. Böylece tarımsal faaliyetler için çok sınırlı bir zaman kalır.

ERZURUM VE KARS HAVZASI

Erzurum ve Kars Havzası güneyde Palandöken Dağları, batıda Aşkale ve Karasu ile çevrelenmiştir. Kuzeyde ise Doğu Karadeniz Dağları sınırı meydana getirir. Doğu Anadolu'nun tüm diğer bölgeleri gibi bu havza da Gavur Dağ (3.100 metre), Mescit Dağ (3250 metre), Allahuekber (3126 metre), Kargapazar (3.288 metre) ve Akdağ (3.030 metre) olmak üzere yüksek dağlar ile kaplıdır. Karasu, Oltu, Çoruh ve Aras gibi nehirlerin varlığı, bölge için bir avantaj olmasına karşın iklim çok serttir. Ekimde başlayan kış ayları ancak Nisan ayı içlerinde sonlanır. Bölgenin tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde karşılaştığı zorlukları anlatmak için şu bilgiler yeterli olacaktır: Bölgede karla kaplı en az gün sayısı 85-95, en çok 160-165 gündür.

Urartu Krallığı'nın yayılım alanları içinde olan ve krallığın en erken dönemlerinden beri bir bölümü egemenlik altına alınan Yukarı Fırat Havzası, Doğu Anadolu'nun doğusundaki bölgeler kadar yüksek olmasa da Beydağı 2.600, Buzdağı 2.612, Munzur 3.188 ve Mercan Dağ 3.449 metreye ulaşmaktadırlar. İklim yine soğuktur. Sıcaklık bazı günlerde -30 dereceye kadar düşer. Yöre Fırat ve

kolları tarafından sulanarak tarımsal açıdan doğuya oranla daha elverişli bir ortam yaratır. Doğal olarak bu bilgiler yörede Keban ve Karakaya barajlarının inşasından önceki dönemlere aittir. Bu barajların inşasından sonra iklimde gözle görülür bir ılımanlaşmanın olduğu bilinmektedir.

URMİYE BÖLGESİ

Urartu ana yerleşim alanlarını oluşturan yukarıdaki bölgelerin dışında kalan, ancak Urartu yayılımının ilk hedeflerinden biri olan Kuzeybatı İran'daki Urmîye Bölgesi, Van Gölü'nden 400-450 metre kadar daha aşağıdadır (1274 metre). Bu nedenle iklim Van Gölü Havzası veya Doğu Anadolu'nun diğer bölgeleri kadar sert değildir. Urmîye Bölgesi'nin güney kısımları çeşitli nehirler tarafından sulanarak tarıma daha elverişli bir hal alırlar. Tarım alanları daha çok Mianduh, Uşnuy, Şahpur ve Urmîye Ovaları'nda yoğunlaşmıştır. Urmîye Ovası yoğun tarım ve üzüm bağları ile ünlüdür. Bu bölgeler çeşitli doğal yollar ile Urartu ana yerleşim alanları ile bağlanmıştır. Urartu ülkesinin güneyine Uşnîye Ovası'ndan Kelişin geçidi ile varmak mümkündür. Bu geçit aslında Urartu ile Asur ülkelerini de birbirine bağlar.

TARIMSAL ALANLAR

Urartu Krallığı'nın bir zamanlar hüküm sürdüğü topraklar "üç göller" arasında kalan ülkeler olarak da adlandırılabilir. Kuzeyde Gökçe Göl (Sevan Gölü), güneyde Urmîye Gölü ve Van Gölü'nün köşelerini oluşturduğu üçgen içindeki topraklar, Urartu coğrafyasını meydana getirir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu topraklar, birbirini kesen dağ sıraları, bu dağlar üzerinde yer alan volkanik tepeleri ile Anadolu'nun en dağlık ve deniz seviyesi en yüksek bölgesidir. Bölgenin önemli bir özelliği yüksek dağlar arasında kalan daha alçak ve etrafı dağlar ile çevrilmiş, tarımsal cepler olarak adlandırılacak, küçük tarım alanlarının varlığıdır. Urartu nüfusu aynen bugün olduğu gibi bu alçak ve küçük tarım alanlarında iskanı tercih etmişlerdir. Tarım alanlarının bazı doğal yollar ile bağlantılı oluşları, en azından yoğun kar yağışlı kış aylarının dışında, ekonomik ve idari açıdan önemli bir avantaj sağlamış olmalıdır. Bölgede sınırlı tarım alanlarını sulayarak verimini artıracak nehirlerin sayısı çok azdır. Bölgenin önemli üç gölünün tarımsal faaliyetlere hiç bir katkısı yoktur. Bu göllerin suları tuzlu veya sodalıdır. Bölgeyi sulayan en önemli nehirler Murat, Karasu ve bunların birleşmesi ile oluşan Fırat ve Urartu'nun güney eyaletlerinde akan Dicle nehirleridir. Erzurum yakınlarından çıkan ve doğuya doğru akan Aras nehri bu bölgenin önemli kaynağıdır. Doğal su kaynaklarının yetersizliğini gidermek amacıyla inşa edilebilecek sulama sistemleri için de arazi her yerde uygun değildir.

Etrafı yüksek dağlar ile çevrilmiş küçük tarım ve iskan alanlarına en güzel örneklerin başında Van Ovası gelir. Bölgenin bir bölümü Hoşap Su tarafından sulanır. Yörenin deniz seviyesi yüksekliği Van Gölü'nden biraz daha fazladır. Van Ovası'na bir dağ geçidi ile bağlı olan ve Çavuştepe'deki II. Sarduri Kalesi ile korunan Gürpınar Ovası, Hoşap nehrinin çıktığı bölgedir. Çavuştepe'nin etrafında yeralan ovalar aynı yılda buğday ve daha sonra ikinci tarım yapılabilecek kadar sulaktır. Hoşap kaynağından sağlanan su, 55 kilometre uzunluğundaki bir kanal ile Van Ovası'na iletilir ve Van Ovası'nın sulamasına yardımcı olur. İklim, 1.650 metre deniz seviyesinde yer alan Van Gölü nedeniyle daha ılımandır. Ancak tahıl hasatının Temmuz ortalarından önce yapılabilmesi için gereken sıcaklığa sahip değildir. Bölge, ilerde de söz edeceğimiz gibi, Aşağı ve Yukarı Anzaf, Erçek Gölü ve Özalp üzerinden Kuzeybatı İran'a, Kurubaş Geçidi, Gürpınar, Çavuştepe ve Hoşap üzerinden güneye, Başkale ve Yüksekova'ya bağlanır. Van Ovası'nın kuzeydeki Muradiye Ovası ile olan bağlantısı ise Van Gölü'nün doğu kıyı çizgisini takip ederek Ayanis ve Amik Kale ve daha kuzeydeki Körzüt üzerinden sağlanır. Ovası çevreleyen dağların ovalara veya düzlüklere uzanan burunları üzerinde inşa edilen kaleler, hem ait oldukları tarım alanlarının ve hem de başkent Tuşpa'nın savunma sistemini meydana getirirler.

Dağlarla çevrili küçük tarım arazilerine bir başka örnek Van'ın 60 kilometre kuzeydoğusundaki Muradiye Ovası'dır. Ovanın ortasından geçen ve üzerinde bir şelale olan Bendimahi Çayı, ovanın başlıca su kaynağıdır. Körzüt'ten Deliçay ve Ernis üzerinden giden bir yol bu ovayı ve Van Ovası'nı Erçiş Ovası'na ve buradan daha kuzeyde yer alan Patnos Ovası'na bağlar. Erçiş Ovası bölgenin en verimli tarım alanlarını içerir. Zilan Deresi ve diğer birçok küçük akarsu bu verimliliğin temel kaynağıdır. Bölge çeşitli yollar ile Urartu'nun kuzey ve kuzeydoğu toprakları ile ilişki içindedir.

Doğu Anadolu'nun sergilediği coğrafi koşullar, çok sınırlı tarımsal faaliyetlere, küçük ve genellikle büyük baş hayvan yetiştirmeğe olanak sağlamaktadır. Bu durum Urartu'nun yaşadığı yıllar için de pek farklı olmamıştır. Yüksek dağların tarım alanlarını birbirinden kopartması, bu alanlar arasında bağlantının çok sınırlı oluşu veya hayvan beslemek için yüksek yaylalara çıkmak zorunda kalınması, bir başka tanımla Urartu halklarının içinde yaşadıkları bu olumsuz coğrafi koşullar, bir çelişki gibi görünse de, onların varlıklarının temel dayanağı olmuştur. Sulanabilen arazilerin çok sınırlı oluşu, Urartu yönetimini yapay sulama sistemleri yaratmağa zorlamış ve özellikle Van Gölü ve çevresinde, Yakındoğu'nun en gelişmiş sulama yöntemlerinin uygulanması sağlanmıştır. Bu bölgelerde yapılan yapay göller, sulama barajları ve bu barajlardan veya kerhiz gibi çeşitli kaynaklardan temin edilen sular, yapay kanallar ile sulanması gerekli ovalara taşınabilmişlerdir. Böylece doğanın sunduğu olumsuzluklar bir ölçüde ortadan kaldırılmış ve Urartu ekonomisi için yaşamsal olan tarımsal faaliyetler yürütülebilmektedir. Tarım alanlarının birbirinden kopuk ve etrafı dağlar ile çevrili alanlarda yer alması her bir alanın bağımsız bir ekonomi geliştirmesinde yardımcı olmuştur. Ovayı koruyan kale veya kalelerin bir kısmının düşman eline geçmesi, genel Urartu ekonomisi üzerinde pek fazla etkili olmamış, düşman eline geçmeyen veya düşmanın saldırmadığı alanlarda tarımsal ve hayvansal faaliyetler devam edebilmiş ve Urartu'nun genel ekonomik yapısının sürdürülebilmesini sağlamıştır. Krallık topraklarının çok farklı yerlerinde ve çok farklı büyüklükteki bu alanların tümünün düşmanın eline geçmesi mümkün olmadığından, Urartu istiladan hemen sonra kendini toplayabilmiş ve istilanın yaralarını kısa süre içinde sarabilmiştir. Bu tarımsal ceplerde inşa edilen kaleler, ülke tarımsal üretiminin farklı noktalarda depolanabilmesini ve sonuçta tümünün bir düşman saldırısı ile yağma edilmesini önlemiş olmalıdır.

Urartu nüfusunun tümünün tarım ile uğraşmadığı kesindir. Hayvancılık ülke ekonomisinde çok önemli bir paya sahip olmalıdır. Bu durumu tanrılara sunulan kurban listelerinde belirtilen kurbanlık hayvan sayılarından anlamak da mümkündür. Halk topluluklarının bir bölümü yarı göçebe olarak yaşamlarını sürdürmüş olmalıdır. Bugün bile hala varlığını sürdüren yazlak ve kışlaklardaki döşümlü yaşam Urartu için de var olmalıdır. Alçak ovalarda kış aylarını geçiren hayvan otlatıcıları için bir düşman tehlikesi söz konusu değildir. Askeri seferlerin sadece yaz aylarında, geçit ve yolların karla kaplı olmadığı bir mevsimde yapılabilmiş olması Urartu hayvancılık ekonomisinin sigortası olmalıdır. Sefer mevsimi içinde hayvan sürülerinin büyük bölümü Asur ordusunun ulaşamayacağı yüksek yaylalardaki meralara çekilmiş olmalıdır. Böylece yarı göçebe yaşamın gerekli kıldığı yaşam tarzı gerçekleşmiş ve daha da önemlisi zengin hayvan sürüleri Asur ordusunun yağma hareketinden büyük ölçüde kurtulabilmiştir. Bazı Asur betimlemelerinde çeşitli hayvanların ganimet olarak alınmasının gösterilmesine karşın, Asur yazıtlarında Urartu topraklarından çok miktarda hayvanın ganimet olarak alındığına ait fazla bilgi yoktur. Halbuki Urartu yazıtları sefer düzenlenen ülkelerden ele geçirilen ve Urartu'ya götürülen binlerce küçük ve büyük baş hayvandan söz etmektedir. Belki de bu eksikliği kapatmak içindir ki; bazı Asur kabartmaları üzerinde ve yazıtlarında ağaçları yakarak doğal çevreye ve rilmek istenen zarar özellikle vurgulanmıştır.

Resim 1 - Hoşap Kalesi'nden güneye giden yol

ZOR COĞRAFİ KOŞULLAR ve URARTU

Urartu'yu oluşturan coğrafi bölgeler arasında, doğal geçitlerin azlığı nedeniyle kolay kurulamayan iletişim. Urartu Krallığı tarafından bir savunma aracı olarak kullanılmıştır. Urartu ile Asur arasında yapılan savaşlar, Urartu için hiç bir zaman topyekün bir savaş anlamında olmamıştır. Bir iki istisnanın dışında Asur ordusu hiç bir zaman bir meydan savaşında Urartu ile karşılaşma şansını elde edememiştir. Asur ordusunun sefer güzergahına bağlı olarak savaşlar, ordunun geçtiği bölgelerdeki kalelerde bir muhasara ve buna karşı koyma şeklinde gelişmiştir. Güzergah üzerindeki olası diğer hedefler Asur ordusunun ilerlemesi ile ilgili olarak uyarılmış ve halk toplulukları, hayvan sürüleri ve belki yiyecek depoları bile tehlikeden uzak bir yöreye taşınmışlardır. Sonuçta Asur ordusu yolu üzerindeki kaleleri imha etmiş, bulabildiği ganimete el koymuştur. Ancak doğanın olumsuzluğunun Urartu'ya sağladığı bir avantaj sonucunda, Asur ordusu sefer için ayırmak zorunda kaldığı süreyi doldurarak geri dönmek zorunda kalmıştır. Asur ülkesi ile Urartu arasında aşılması gerekli yüksek dağ geçitlerinin kar ile kapanması tehlikesi Urartu için her zaman kurtarıcı olmuştur. Asur askeri seferlerinin boyutu ne kadar büyük olursa olsun, III. Tiglat-Pileser'in 735 yılı Tuşpa muhasarasının dışında, Asur ordusu hiç bir zaman krallığın merkezine ve başkente ulaşmak şansını yakalayamamıştır. Bu muhasarada bile Tuşpa uzun süre kuşatma altına alınmış, fakat ele geçirilmesi mümkün olmamıştır. Asur ordusu sefer sırasında zor coğrafi koşulların kendini engellemesi ile tarımsal alanlardaki bazı kaleleri imha etmiş, ancak her zaman bir çok kale bu saldırıların dışında kalabilmiştir. Sonuçta Asur, Urartu'ya tarihinin hiç bir döneminde 'son darbeyi' vurma durumuna erişememiştir. Her zaman krallığın sadece bir parçasını imha etmiş, ancak geri kalan diğer parçalar kısa sürede tahrip olanı veya olanları onarmış ve savunma sisteminin içindeki rolünü o bölgeye tekrar kazandırmıştır. Asur ordusunun bölgeyi terk etmesinin ardından hayvan sürüleri yaylalardan ovalara geri gelmişler ve ekonomik katkılarını sürdürmeğe devam etmişlerdir. Tarlalar tekrar sürülmüş, ekinler tekrar ekilmiş ve hasat yine yapılmıştır. Olasılıkla Asur'un sadece ormanlara verdiği zarar kısa sürede giderilememiştir. Urartu yaşamak zorunda kaldığı bu zor doğayı kendi askeri ve ekonomik çıkarları açısından çok iyi kullanabilmiştir. Belki de Urartu'nun Yakındoğu tarih sahnesindeki yüzyıllar süren varlığının temel nedeni, doğal çevreyi kendi çıkarları yönünde kullanmasındaki bu başarısıdır.

BÖLGELER ARASI YOLLAR

Urartu yerleşim merkezleri ve bölgeleri arasında kurulan bağlantılar, Urartu merkezi yönetim sisteminin sürekliliği ve etkinliğinde çok önemli bir role sahip olmuştur. Yüksek dağların arasında bulunan veya yapılan geçitler ve yollar bölgeler arasında kurulan ilişkinin temel unsurlarıdır. Krallık merkezinin Van Gölü'nün doğu kıyısına taşınması ile başlayan genişleme ve toprak kazanma politikaları, Başkent ile diğer bölgeler arasında bir yol şebekesinin kurulmasını gerekli kılmıştır. M.Ö. 9. yüzyıl ile başlayan genişlemeye paralel olarak krallığın farklı yörelerine giden çeşitli yollar kullanılmıştır. Ancak bu yolların 9. yüzyılda bir kerede yapılıp bitirildiğini önermek de mümkün değildir. Farklı kralların saltanatları sırasında oluşan yeni politikalar dikkate alınarak yeni yol güzergahlarının saptanıp uygulamaya koyulmuş olması gereklidir. Yolların seçiminde genellikle doğal güzergahlardan yararlanılmış, bazı noktalarda bu güzergahlar üzerinde el emeği ile bazı inşai faaliyetlere gidilmiştir. Ancak Urartu mimarların inşa ettikleri yollara ait arkeolojik kanıtlar bir hayli sınırlıdır.

Urartu yayılım politikasının öncelikli hedeflerinin başında doğu ve güneydoğu gelmektedir. İlerki sayfalarda göreceğimiz gibi; Sarduri oğlu İşpuini'nin tahtta geçmesi ile başlayan toprak kazanma girişimleri ve buna bağlı olarak askeri seferlerin hedefi, Kuzeybatı İran ve güneydeki Musasir topraklarıdır. M.Ö. 9. yüzyıl sonlarında, Kuzeybatı İran'dan Urartu üzerine gelebilecek ivedi bir askeri tehlike yoktur. Ancak aynı durum güney ülkeleri için geçerli değildir. Urartu'nun güneyi, Urartu'nun yüzyıllar boyu mücadele ettiği Asur ülkesidir. Bu nedenle bu yönden gelebilecek bir tehlikeye karşı güneye giden doğal yollar askeri tesisler ile tahkim edilmiştir. Güneye giden yol bütün diğer ana Urar-

Resim 2 - Bingöl Dağları'nın üzerinde Urartu yolu

tu yolları gibi Tuşpa'dan başlar. İşpuini tarafından inşa edildiği bir yazıt ile bilinen Zivistan Kale'nin (Elmalı) doğusundan geçerek, Hlarami Gediği yoluyla Gürpınar Ova'sına varan yol, Hoşap'a doğru ilerler. Yolun üzerinde daha geç bir dönemde, II. Sarduri zamanında inşa edilen Çavuştepe Kalesi'nin diğer idari işlevlerinin yanında bu yolu koruma gibi bir amacı da olmalıdır. Urartu döneminde inşa edildiği bilinen Hoşap Kalesi'nin de aynı amaçlar ile kurulduğu kesindir. Kalenin önünden geçen yol (Resim 1) daha sonra Çuh Gediği'ni aşar ve güneye doğru ilerler. Bu noktada Sakaltutan Deresi'nin güneybatısında kayalara oyulmuş 15 metre uzunluğunda ve 4 metre genişliğindeki tünelin, bu gediği aşmak için Urartular tarafından inşa edildiği önerilmiştir. Tuşpa'dan güneydoğuya ilerleyen bu yol Türk, İran ve Irak sınırı yakınlarında yer alan ünlü Kelişin geçidine varır. Kelişin geçidi yardımı ile Asur ülkesine veya Batı İran topraklarına geçmek mümkündür. Kelişin geçidi yakınında ele geçen çift dilli bir Urartu yazıtı, İşpuini'nin erken yıllarında bu bölgeye yaptığı askeri seferleri ve Musasir kenti'ni ele geçişini ve kent içinde bir Haldi tapınağı inşa ettiğini anlatır.

Günümüze kalan İşpuini kalelerinin konumları ve yazılı belgeler, başkent Tuşpa'dan bir başka yolun daha kuzeybatı İran ülkesine gittiğini kanıtlamaktadır. İşpuini'nin inşa ettiği Aşağı Anzaf Kalesi ve Menua'nın yaptırdığı Yukarı Anzaf Kalesi, Erçek üzerinden doğuya ilerleyen bu yolun korunması ile görevlendirilmiş olmalıdır. Yol, Mollahasan Höyüğü yakınından geçerek Çaybaşı Deresi boyunca Kotur Vadisine ulaşır. Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz Höyüğü'nde ele geçen Menua'ya ait bir yazıtta, Kuzeybatı İran'daki Barsua ülkesine seferler düzenlendiği yazılıdır. Olasılıkla bu yazıt, sefer sonrasında güzergah üzerine koyulmuştur. Urartu Krallığının bütün evreleri boyunca kullanıldığı kesin olan bu güzergah başka tali yollarla Urartu'nun diğer bölgelerine de bağlanmıştır.

Kral Menua ile birlikte başlayan batı seferleri ve bu bölgede ele geçirilen veya denetim altına alınan toprakların ve ülkelerin varlığı, merkezden bu yöne giden önemli bir yolun tesis edilmesini gerekli kılmıştır. Van'dan kuzeye doğru ilerleyen yol üzerindeki en önemli kalelerden ilki Muradiye ayırımına yakın olan Körzüt Kaledir. Krallığın geç dönemlerinde aynı yol üzerinde Alaköy yakınlarında Garibin Tepe Kalesi ve daha kuzeyde Ayanis Kalesi ve Amik Kale inşa edilmiştir. Körzüt Kalesi'nin önünde yollar farklı yönler ayrılır. Kale, yolların kavşak noktasında inşa edilmiştir. Bir yol kuzeybatıya Erçiş'e doğru döner ve Malazgirt ve Bulanık üzerinden batıya doğru ilerler. II. Sarduri tarafından inşa edildiği önerilen Varto Kayalidere civarından geçerek Muş Ovasına varan yol, Bingöl Dağlarını aşarak Palu ve Elazığ'a doğru ilerler. Bingöl Dağları üzerinde tespit edilen ve genişliği genellikle 5 metre civarında olan yolun iki yanında taş bloklarının varlığı saptanmıştır (Resim 2). Yol güzergahı üzerinde yolu koruyan çeşitli Urartu kalelerinin ve köprülerin inşa edildiği bilinmektedir.

Körzüt Kalesi'nin önünden geçen yollardan bir diğeri kuzeye doğru ilerler. Keçikıran ve Delicay üzerinden Erçiş'e ilerleyen yol, buradan Aznavurtepe Kalesi'nin önünden Patnos'u aşarak Tutak'a ve buradan Eleşkirt ve Tahir Geçidi'ne varır. Kuzeydeki Erzurum ve Erzincan Bölgelerine bu yolla varılmış olmalıdır. Körzüt'ten kuzeydoğuya ilerleyen bir başka yol, Muradiye ve Çaldıran üzerinden Doğu Bayazıt'a ve Ağrı Dağı'nın eteklerine varır. Bu noktada yer alan Çilli Gediği, Urartu'nun kuzey ülkelerine varmak için kullanılır. Çilli Gediği bu yolu Çıldır Ovası'na ve buradan Aras Vadisi yoluyla Urartu'nun çok önemli bir idari ve ekonomik merkezi durumunda olan Gökçe Göl bölgesine ulaştırır.

Yukarıda kısaca özetlenen yolların yılın her mevsiminde açık olduğunu düşünmemek gerekir. Van'dan, Krallığın hemen her yönüne giden yollar kış ayları boyunca karla kaplı olmalıdır. Kış aylarında bazı önemli merkezler arasındaki iletişimin nasıl sağlandığı bilinmemektedir. Önemli merkezler ile başkent Tuşpa arasında kış nedeniyle tüm ilişkilerin birkaç aylık bir dönem için kesildiğini düşünmek zordur. Bu iletişimin bir şekilde sağlanmış olması gereklidir. Van Gölü'nün bu iletişimin sağlanmasında bir katkısının var olup olmadığı bilinmemektedir. En azından gölün yakın çevresinde inşa edilen kaleler arasındaki iletişimin sağlanmasında Van Gölü'nün payı düşünülebilir. Ancak bu duruma ait hiç bir yazılı veya resimli belge günümüze gelmemiştir. Güney komşu Asur'un nehirlerdeki ulaşımdan olabildiğince yararlandığı bilinmesine karşın, Urartulu kralların bu yola baş vurmamaları şaşırtıcıdır. Sanki bir tabu imişcesine Urartu sınırları içindeki göllerin bu amaçla kullanılmamasını anlamak mümkün değildir. Urartulu yöneticilerin ve mimarların Doğu Anadolu'nun zor coğrafi koşullarını kendi istekleri doğrultusunda kullanabilmeleri, soğuk ve karlı iklime rağmen bölgeler arasında bir şekilde iletişim kurabilmeleri, sulamaya uygun olmayan toprakları yapay göletler ve kanallar kurarak sulayabilmeleri, açılan yollar ile malların ve maden ürünlerinin başkente ve buradan başka ülkelere gönderilebilmeleri, Urartu'nun doğaya karşı başarısının örnekleri olarak kabul edilmelidir. Önce de belirttiğimiz gibi; Urartu'yu bu zor çevrede var kılan, doğaya karşı elde ettiği başarılarıdır.

URARTU TARİHİ

"Lutipri oğlu Sarduri'nin yazıtı; büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, halkın çobanı, savaşları korkmayan kral. Ben Lutipri'nin oğlu Sarduri, krallar kralı, bütün krallardan haraç alan kral. Lutipri oğlu Sarduri böyle konuşur: Bu taşları Alniunu kentinden getirdim ve bu duvarı (yapıtı) inşa ettim."

Yukarıdaki bilgiler Van Gölü Havzası'nda yeni bir siyasi ve askeri güç olarak doğan Urartu Krallığı'nın kendisine ait ilk yazılı belgesidir. Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda, Madırburç olarak adlandırılan yapının değişik yerlerinde altı kez tekrarlanan yazıt, Asur dilinde kalemle alınmıştır. Yazıtın bilinen tarihi M.Ö. 832 yıllarıdır. M.Ö. 832 yılı bir anlamda Urartu'nun tarihöncesi çağlarının sona erişinin tarihidir. Bu tarihte başkenti Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) olarak ilan edilen krallık, Yakındoğu tarihini üçyüz yıla yakın bir süre Asur Krallığı ile birlikte şekillendirecek ve bölgede alışlageldiğinden biraz farklı bir uygarlığın kurulmasına öncülük edecektir. M.Ö. 9. yüzyıl sonlarında Asur dilinde yazılmış bir kitabe ile Yakındoğu'da askeri ve kültürel açıdan "ben de varım" diyen bu krallığı meydana getiren halklar kimlerdi, nereden nasıl gelmişlerdi ve hangi nedenler bu insanları bir siyasi örgüt bünyesinde toplanmaya zorlamıştı? Bu zor coğrafi koşullarda varlıklarını kanıtlayabilen Urartu-öncesi kültürler nelerdi? Urartu araştırmalarının başladığı 19. yüzyıldan beri sorulan ve araştırılan bu soruların yanıtlarını kısaca da olsa irdelemekte yarar vardır.

BÖLGENİN ERKEN TARİHİ

Urartu Krallığı'nın ana yerleşim alanı olan Van Gölü Havzası'nda yapılan arkeolojik kazılar, bölgenin yerleşik tarihinin M.Ö. 5000 yıllarına kadar eskiye gittiğini kanıtlamıştır. Van Gölü'nün doğu kıyısında, modern Van Havaalanı sınırları içinde yer alan Tilkitepe Höyüğü ve Van Erçiş karayolunun 40. kilometresine yakın Yılantaş Höyüğü, havzanın en eski kültürü ile ilgili bilgi sunan ender yerleşme yerlerinden ikisidir. Yörede yerleşik düzene geçilmesinin bu denli gecikmesinin temel nedeni, çevreye egemen olan ve yağışın azlığından kaynaklanan olumsuz iklim koşulları olmalıdır. Van Gölü kıyı kenar çizgisinin Kalkolitik dönemden hemen önce bugünkü seviyesinden 350 metre daha içeride oluşu, tarıma elverişsiz yağışsız ortamın kanıtıdır. 1899 yılından itibaren çeşitli kazıcılar tarafından yapılan kısa süreli araştırmalar, Tilkitepe'de üç ana kültür tabakasının varlığını ve bu tabakalardan en eskisi olan III. Tabakanın M.Ö. 5. binyıla tarihlendiğini göstermiştir. III. tabakada bulunan çanak çömleklerin, Kuzey Mezopotamya'daki Halaf Höyüğü'nden elde edilen ve Halaf Kültürü'nün karakteristik malzemesi olan çanak çömleklerle aynı özellikleri gösterdiği anlaşılmıştır. Bu durumu bu erken dönemde bile Van Gölü Havzası ile Kuzey Mezopotamya kültürleri arasında, obsidyen alet endüstrisine dayalı bir ticari ilişkinin varlığı ı sergilemektedir. Tilkitepe'nin Halaf kültürünü izleyen ve M.Ö. 4. binyılın ortalarına tarihlenen dönemi, bu yerleşme yerinin II. tabakasında ortaya çıkarılan, Mezopotamya arkeolojisinde Orta Kalkolitik Dönemi simgeleyen ve Ubaid adını alan kültür ile çağdaştır. Tilkitepe'nin en üstteki I. tabakasında kalın dalgalı bant bezemeli ve genellikle saman katkılı bir çanak çömlek türü gözlenir. "Tilkitepe keramiği" olarak adlandırılan bu çanak çömlekler, M.Ö.3. binyılın başlarına aittir. Aynı tabakada ortaya çıkan siyah açkılı mallar, bazı yayınlarında "Karaz keramiği", bazı

yayınlar da ise "Erken Transkafkasya keramiği" olarak adlandıran örneklerdir ve yörenin Erken Tunç Çağlarını simgelerler. Gerek Tilkitepe'de ve gerekse bölgenin diğer birçok höyüğünde yürütülen kazı ve yüzey araştırmaları, Van Gölü Havzası'nda Kalkolitik Döneme tarihlenen Tilkitepe, Halaf ve Ubaid kültürlerinden çok daha yoğun yaşanmış bir Erken Tunç Çağ kültürünün varlığını ortaya koymuştur.

ERKEN TUNÇ ÇAĞ KÜLTÜRÜ

Özellikle Dilkaya Höyük (Resim 3), Van Kalesi Höyük (Resim 4) ve Karagündüz'deki arkeolojik kazılardan, Ernis ve Alacahan gibi mezarlıklardan elde edilen bilgiler, yörenin Tunç Çağlarını en iyi belgeleyen buluntu yerleridir. Van Gölü Havzası'nın Erken Tunç Çağ Kültürü'nü siyah veya koyu renkli, açık ve üzerinde kabartma ya da çizgi tekniği ile yapılmış bezemelerin var olduğu bir çanak çömlek türü simgeler. Bu çanak çömleği üreten insanlar kare, dikdörtgen ve bazı durumlarda yuvarlak planlı evlerde oturmaktaydılar. Taş temel üzerine kerpiçten yapılan evlerde yuvarlak planların kullanılması, bu insanların Van Bölgesi'ne gelmeden önce göçebe olduklarının kanıtıdır. Çanak çömlekler üzerinde gözlenen oyma ve kabartma bezemelerin de göçebe sanatında önemli bir yeri olan ahşap oymacılığın taklidi olduğu düşünülebilir. Van Bölgesi'ndeki Erken Tunç Çağ yerleşmelerinde madenden üretilmiş eserlere ait kanıt yoktur. Bu eksiklik tüm Yakındoğu'nun en zengin obsid-yen kaynağı olan Nemrut ve Süphan Dağı'ndan elde edilen ham maddeden üretilen obsid-yen aletler ile giderilmiştir. Yörenin Erken Tunç Çağ kültürü temelde hayvancılığa ve höyükler etrafındaki tarım alanlarında yapılan düşük yoğunluktaki kuru tarıma dayalı idi. Doğu Anadolu'nun zor iklim koşulları olduğu gibi kabul edilmiş, sulama veya savunma duvarları inşası gibi kolektif bir uğraşı gerektiren faaliyetlere henüz geçilememiştir. Birkaç istisnanın dışında bölgeler ve hatta yerleşme yerleri arasında kültürel ve ticari ilişkileri kanıtlayacak arkeolojik bulgular mevcut değildir. Erken Tunç Çağ kültürünün bölgeye Kafkas ötesinden göçlerle geldiğine inanılır. Kültürün Van Gölü Havzası'nın yanında, tüm Doğu Anadolu'da, Kuzeybatı İran'ın büyük bölümünde, Kafkas ötesi ülkelerde ve hatta

Resim 3 - Dilkaya Höyüğü ve Mezarlık Alanı

Resim 4 - Van Kalesi'nin kuzeyinde Van Kalesi Höyük

Filistin içlerinde, karakterinden azlaca bir değişikliğe uğramaksızın varlık gösterebilmesi dikkat çekicidir. Kültürün Yakındoğu kültürleri içinde en geniş coğrafi alanda bulunabilmesinin temel nedeni, olasılıkla Hurriler olarak bilinen bir etnik topluluk tarafından yayılmış olabileceğidir. Bu öneri doğru ise ilerki yüzyıllarda Urartu Krallığı'nı oluşturan halk topluluklarından en önemlisi olan Hurrilerin bölgedeki varlıklarının ilk ipuçları ortaya çıkmaktadır.

M.Ö. İKİNCİ BİNYIL KÜLTÜRÜ

M.Ö. 3. binyılı izleyen ikinci binyılda yörenin kültüründe köklü bir değişikliğin olmadığı gözlenir. Kazılardan elde edilen veriler M.Ö. 3. binyılın çanak çömlek özelliklerinin önemli ölçüde sürdürüldüğünü, ancak mimaride daha basit ve daha az itina gösterilmiş evlerin yapıldığını göstermiştir. Bu durum Van Bölgesi'ne ve yakın çevresine M.Ö. 2. binyılın başlarında, yörenin Erken Tunç Çağ kültürünü etkileyecek ve kültürün karakterinde değişiklik yapabilecek önemli bir göçün olmadığını gösterir.

M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Van Gölü Havzası'nın doğu ve kuzeydoğusunda yer alan ülkelerde bir boyalı çanak çömlek kültürü doğmaya başlamıştır (Resim 5). Keramiklerini kahve renkli astar veya açık devetüyü renkli boyalı astar zemin üzerine kırmızı ve siyah boyalı ile yapılmış geometrik ve naturalist motifler ile süsleyen bu kültürün izleri Van Gölü Havzası'nda da görülür. Yörede yürütülen arkeolojik kazılarda çok az rastlanan bu tür boyalıları ait güzel örnekler, Van Gölü'nün kuzeyinde Süphan Dağı'nın batı eteklerinde, göl seviyesinden 600-700 metre yukarılarda yapılan yüzey araştırmalarında, özellikle mezar buluntusu olarak ortaya çıkarılmıştır. Boyalı çanak çömleklerini mezarlara ölü armağanı olarak da koyan bu insanların neden göl seviyesinden bu kadar yüksekte yaşadıkları bilinmemektedir. Ancak yörenin iklimi ve seçilen yarı-göçebe yaşam tarzı nedenlerden sadece ikisi olmalıdır. Araştırmalar ve elde edilen bulgular M.Ö. 2. binyılda yöre kültürlerini tehdit eden ve insanların ova seviyesi yerleşmelerinden kaçmasını gerekli kılacak bir tehlikenin varlığını göstermemiştir. Bu insanların göl seviyesindeki höyüklerde yoğun olarak yaşamamaları, Van Bölgesi'nin ikinci binyıl kültürü üzerinde yeterince etkili olamamış ve sonuçta Erken Tunç Çağ kültürü değişime

Resim 5 - Van Bölgesi ikinci bin yıl boyalılarındandır bir örnek

uğrasa da ikinci binyıl içlerinde varlığını sürdürebilmiştir. Van Bölgesi'nin ikinci binyıl boyalı çanak çömlek kültürünün hangi yıllara kadar devam ettiği kesinlik kazanmamıştır. Batı İran'da bu kültür beraberlerinde yeni bir çanak çömlek geleneği getiren halkların bu yöreye varışına kadar sürer. Tek renkli ve genellikle de gri olan kapların formları öncekilerden çok farklıdır. Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Batı İran'a gelen yeni halkların bölgeye Demir Çağlarını da getirdiğini göstermiştir. Bu olayın tarihi Urmiye Gölü Havzası'nda M.Ö. 1400-1350 olarak kabul edilmektedir. Bu yıllardan birkaç yüzyıl öncesinde bile Orta Anadolu'da yazılı kaynaklar gelişen tarihi, kültürel ve ticari olayları açıklamaya başlamıştır. Ancak ne Batı İran'da, ne de Doğu Anadolu'da yaşanan olayları anlamamızda yardımcı olacak hiç bir yazılı kaynak mevcut değildir. Van Gölü Havzası ile ilgili tarihi olayların herhangi bir ülkenin yazılı kaynaklarına yansımaları, M.Ö. 1274 yılında olacaktır. Bu havzanın kendine ait ilk yazılı belgesi ise çok daha geç bir döneme, bölüğün başında da belirttiğimiz gibi, M.Ö. 832 yılına kadar ortaya çıkma şansı bulamayacaktır.

Kuzeybatı İran'da Erken Demir Çağ'da (Demir Çağ I) yaşanan göç olayları, sadece bu ülke ile sınırlı kalmamıştır. İran'a ilk İranlıları, yani İndo-Ari halk topluluklarını getiren göç dalgasının özellikle Hazar Denizi'nin kuzeyinden başlamış olduğu konusunda öneriler vardır. Aynı coğrafi bölgedeki Doğu Anadolu toprakları, aynı göçün sonuçlarından olmasa bile benzer ve yine kuzeyden gelen bir göç dalgası ile etkilenmiş olmalıdır. Bunun aksi durumunda M.Ö. 2. binyılın son çeyreğinde bölgede gelişen siyasi olayları açıklamak zorlaşır. Van Gölü Havzası'nda yaşayan ve artık yerli halk olarak tanımlayabileceğimiz insanlar, kültürel ve siyasi ivmelerinden oldukça uzaklaşmışlardır. Bütün bir ikinci binyıl boyunca kültürde ve siyasi organizasyonda gözlenen durgunluk, ancak bölgeye gelen yeni bir halk hareketinin itici gücü ile aşılabiliyordu. Bölgedeki yeni halkların ve bu halkların oluşturmaya başladığı yeni siyasi kırırdanmaların yazılı kaynaklara yansımaları hiç de uzun bir zaman almamıştır. Kuzeybatı İran'da kültürel etkinlikler, Haftavan Tepe ve Haşanlı gibi yerleşim yerlerinde yürütülen kazılardan elde edilen veriler ile bize sunulurken, Doğu Anadolu bu şanstı yoksundur. Ancak Doğu Anadolu ve özellikle Van Gölü Havzası'yla ilgili bilgi veren yazılı belgeleri de Kuzeybatı İran için bulmak mümkün olmamıştır.

YAZILI KAYNAKLAR ve URARTU BEYLİKLER DÖNEMİ

M.Ö. ikinci binyılın son çeyreğinde Hitit İmparatorluğu ve Mısır Krallığı ile birlikte Yakın-doğu'nun en güçlü devleti olan Asur Krallığı'nın yazılı belgelerinde, Van Gölü çevresine askeri seferlerin düzenlendiği dikkat çekmeye başlar. İlki M.Ö. 1274 yılında gerçekleştirilen bu seferler, Van Bölgesi'nde yaşanmaya başlanan bir siyasal değişimin de ilk habercisi olurlar.

"Rahipliğimin başlangıcında Uruadri ülkesi ayaklandı (benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı) ve Assur'a ve yüce tanrılara ellerimi yukarıya kaldırarak dua ettim, ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipabri, Zingun ülkelerini, güçleri ile birlikte (bu) sekiz ülkeyi fethettim. Ellibir kentini ele geçirdim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Uruadri ülkesinin tümünü üç günde Tanrım Assur'un ayakları ömine dize getirdim. Genç adamlarımı seçtim ve benden korkmaları ve hizmet vermeleri için alakoydum. Dağlık bölgeye ödemeleri için ağır vergiler koydum. Tanrı Assur'u küçümseyerek daha önce de bana karşı ayaklanan güçlü müstahkem bir dağ kalesi olan Arina kentini efendilerim Tanrı Assur ve yüce tanrıların yardımı ile ele geçirdim, tabiri etti ve kentin üzerine 'kudime' serptim. Topladığım tozlarını gelecek günlere ders olsun diye Assur kentinin kapısı önünde havaya savurdum."

Asur kralı Aclad-Nirari'nin oğlu Salmanasar (I), Asur tahtını teslim aldığı daha ilk yılda kuzeyinde yeralan ülkelere karşı bir askeri sefer düzenleme gereğini duymuştur. Her ne kadar yazıtta geçen *"bana karşı yabancılaştı, düşmanlık yarattı"* tanımı, bu ülkelerin önceki Asur kralları tarafından bilindiğini ve hatta belki de bazı askeri düzenlemeler yapıldığını ima etse de yazılı kaynaklara yansıyan ilk Asur seferi M.Ö. 1274 yılındaki bu seferdir. Yazıtta geçen Uruadri ülkesi, sekiz önemli bölgeden ve ellibir kentten oluşmaktadır. M.Ö. 13. yüzyıla girildiği bu dönemde bile Van Gölü ve çevresinde şekillenen ve çeşitli bölge ve kentlerden meydana gelen bir siyasi oluşumun ilk adımları görülmektedir. Bu oluşumun önderliğini, en azından bu çağda, Uruadri ülkesi halkı ve yöneticileri yapmaktadır. Ancak bu yazıtta veya daha sonraki diğer Asur yazıtlarında bu siyasi birliğe önderlik eden herhangi bir kişiden hiç söz edilmemektedir. Herhalde Van Gölü'nün batı ve kuzeybatı bölgelerinde yaşayan bu halklar, çoğunlukla yarı göçebe bir yaşam tarzını benimseyerek varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar. M.Ö. üçüncü binyılda Doğu Anadolu'ya geldikleri önerilen Hurrilerin dışında bu bölgede ilk kez bir halk topluluğunun adına rastlanmaktadır. *"Uruadri ülkesi halkı"* olarak tanımlayacağımız bu insanlar M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında, yine Asurlu krallar tarafından *"Urartu halkı"* olarak adlandırılacaktır.

DEMİR ÇAĞLARIN GELİŞİ

M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında Van Gölü Havzası'nda yaşanan çok güçlü bir kültürün var olmadığını, Kuzeybatı İran'da da görülen bir boyalı çanak çömlek kültürünün, bölgenin en karakteristik özelliği olduğunu ve bu kültürü yaşayan insanların göl seviyesinden 500-600 metre yükseklikteki yaylalarda yoğun olarak yaşadıklarını daha önce de belirtmiştik. Kuzeybatı İran'da boyalı çanak çömlek kültürünün bölgeye gelen yeni bir göç dalgası ile ortadan kalktığı bilinmektedir. İran arkeoloji terminolojisinde Demir Çağ I (Anadolu'da Erken Demir Çağ) olarak adlandırılan dönem ile birlikte bölgeye yeni bir çanak çömlek geleneği gelmiştir. Gri renkli ve monokrom olan bu gelenek, gerek renk ve gerekse form açısından kendinden önceki boyalı çanak çömlek kültüründen çok farklıdır. Keramikteki, mimarideki ve ölü gömme geleneklerindeki farklılıklar, yöreye bir başka bölgeden göç eden halklar ile açıklanmıştır. Genellikle Hazar Denizi'nin kuzeyinden bölgeye geldiklerine inanılan bu halkların, Batı İran'a gelen ilk İranlılar olduğu düşünülmekte ve bu halkların yöreye gelişleri ile birlikte yörenin Tunç Çağları'nın sona erdiği ve Demir Çağ'ın başladığı bilinmektedir. Kuzeybatı İran'da boyalı çanak çömlek geleneğine son veren ve Demir Çağların başlamasını sağlayan bu göç dalgasının bir benzeri Doğu Anadolu için de geçerli olmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi; Van Gölü Havzası'nda boyalı çanak çömlek kültürünün hangi yüzyıla kadar sürdüğü konusunda kesin bir arke-

olojik veri yoktur. Ancak Erken Demir Çağ'a tarihlenen Dilkaya ve Karagündüz mezarlarında bulunan kaplar arasında bu türe ait örnekler bulunmamıştır. Aksine mezarlardan çıkan kaplar, genellikle kahve renkli veya devetüyü renkli olmak üzere tek renklidir. Bu durum boyalı çanak çömleklerin en azından M.Ö. 12-11 yüzyıllarda bu bölgede artık kullanılmadığını göstermektedir. Boyalı çanak çömleklerin çıktığı mezarlar ile Dilkaya ve Karagündüz mezarları arasındaki mimari farklılıklar, kültürün diğer kollarında da bazı temel değişimlerin yaşandığını göstermektedir. Batı İran'da Demir Çağ'ın bölgeye gelişini sağlayan benzer bir göç dalgası Van Gölü Havzası için de geçerlidir. Ancak Batı İran'a gelen Ari ırkın aksine, Van Bölgesi'ne Ari olmayan bir halk topluluğunun geldiği kesindir. Bu halkların Doğu Anadolu'ya varışlarının tarihi ve geliş yöreleri bilinmemektedir. Bu belirsizlik bir anlamda Van Gölü Havzası'nın Erken Demir Çağları'nın başlangıç tarihinin de kesin olmaması anlamındadır. Ancak yine de yazılı belgeler bize bu konuda bazı ipuçları verebilmektedir. Asur kralı I.Salmanasar'ın Uruadri ülkesi üzerine yaptığı seferin kayıtlarında, bu ülkeyi kendisinin veya babasının daha önce de biliyor olmasına ait veriler vardır. Asur'un Uruadri üzerine yaptığı ilk sefer 1274 tarihli olduğuna göre, göç olayının rahatlıkla 14. yüzyılın sonlarına tarihlenmesi mümkündür. Bu durum Kuzeybatı İran'da helki biraz daha eskiye, olasılıkla M.Ö. 14. yüzyılın başlarına kadar geriye gitmektedir. Erken Demir Çağ'ın başlarında Van Gölü Havzası'nda başlayan bu hareketlilik Asur Krallığının dikkatinden kaçmamıştır. Krallığın kuzey sınırlarında oluşmaya başlayan siyasi bir organizasyon yöreden elde edilebilecek çeşitli ekonomik çıkarlar için bir engel teşkil edilebilirdi. Asur için orman ve maden ürünlerinin sağlandığı Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu topraklarında, bir başka Anadolu siyasi gücü olan Hitit'in de gözünün olması, Asur'u alternatif kaynaklar aramaya yönlendirmiş olmalıdır. Çünkü bu yıllarda Anadolu'nun tartışmasız tek egemen gücü durumundaki Hitit İmparatorluğu'nda III. Mursilis yerini III. Hattusilis'e bırakmış ve Hitit için çok parlak bir dönem başlamıştı. Bu alternatif bölgelerin başında Dicle ve Fırat vadileri ile erişilebilen Van Gölü ve çevresi gelmektedir. Bu yörede oluşmaya başlayan bir siyasi örgütlenme Asurlu kralların emelleri için önemli bir engel olmalıdır. Bu engelin ortadan kalkması ve kuzey sınırlarında kendilerini tehdit edebilecek bir başka gücün ortaya çıkması tehlikesi, Asurlu kralları M.Ö. 13. yüzyılın başlarında harekete geçirmiş ve Uruadri ülkesine ve bu ülkedeki halklar üzerine yukarıda anlatılan askeri sefer düzenlenmiş olmalıdır.

1274 yılındaki Asur seferinin Van Gölü çevresindeki halkları denetim altına almak amacına ulaşmış olup olmadığı kesin değildir. Salmanasar'ın bu bölgeye saltanatı sırasında bir başka askeri sefer düzenlenmemiş olması amaca ulaşıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bir başka olasılık ise Asur'un kuzeybatı komşusu Hitit ile sürdürdüğü Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun egemenliği konusundaki mücadelesine ağırlık verdiği ve kuzey ülkelerinden gelecek tehlikeyi göz ardı ettiği. Van Gölü ve çevresi ile ilgili bilgi veren ikinci Asur yazılı belgesi, ancak I. Salmanasar'ın oğlu Tukulti-Ninurta zamanında karşımıza çıkar. Bunun için de M.Ö.1244 yılına kadar otuz yıl beklememiz gerekecektir. Assur kentinde bir sarayın onarımını belgeleyen bir yazıtta, Asur kralı I. Tukulti-Ninurta kendisini kainatın kralı, Asur'un kralı, dünyanın dört bölgesinin kralı, Yukarı ve Aşağı Deniz'in kralı ve tüm Nairi ülkelerinin kralı olarak tanımladıktan sonra saltanatının birinci yılında Nairi ülkesi olarak adlandırılan bir bölgeye seferler düzenlediğini anlatmaktadır. Yazıtın Nairi ile ilgili bölümü aynen şöyledir: *"Hiç bir yolun olmadığı, patikalarımı benden önceki bir kralın bilmediği irak dağları, üstün gücüm ile geçtim ve Nairi ülkesinin 43 kralı cesaretle karşıma dikildiler ve savaşmak istediler. Onlarla savaştım, onları mağlup ettim. Dağların derin vadilerini ve bendeğerlerini onların kanları ile sele verdim. Tüm ülkelerini egemenliğim altına aldım. Onları haraç ve armağanlar vermekle yükümlendirdim."* Assur'da krala ait bir kentin kuruluşunu anlatan bir başka yazıtta Nari ülkesinin 43 kralına karşı düzenlenen sefer anlatılmakta ve *"Onların ülkelerinin tamamını egemenlik altına aldım. Nairi ülkelerinin krallarını boyunlarına taktığım bakır zincirlerle sürükleyerek yaraladım... Onlara gökyüzünün ve yeryüzünün yüce tanrıları önünde yemin ettirdim. Haraç ve armağanlar vermekle yükümlendirdim"* denilmektedir. Tukulti-Ninurta'ya ait olan iyi korunamamış bir başka yazıtta, Nairi ülkesi ile ilişkili olarak "Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeler" tanımı yer almaktadır. Buradaki "Yukarı Deniz" tanımı büyük olasılıkla Van Gölü için kullanılmıştır.

NAİRİ ÜLKELERİ

Asur kralı tarafından ilk kez kullanılan Nairi adı, M.Ö. 9. yüzyıla girerken tüm Uruadri ülkesini içeren bir terim halini alacaktır. Urartu kralları tarafından, çift dilli yazıtlar dışında, hiç bir zaman kullanılmayan Nairi ülkesi veya ülkeleri tanımı, M.Ö. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Van Gölü'nün güney ve güneybatı yöreleri için kullanılmış coğrafi bir terimdir. Bir başka Asur yazılı kaynağında Nairi adı yine karşımıza çıkar. Ancak bu kez Nairi ülkesini oluşturan kralların sayısı kırk olarak verilir: *"Tanrı Assur beni Nairi ülkesine ve Yukarı Deniz'in kıyısında yer alan ülkelere gönderdiği zaman... Nairi ülkesini ve Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeleri ele geçirdim, 40 kralı ayaklarımın altına kapandırarak onların efendisi oldum."* Asur kralının M.Ö. 13. yüzyılın ortalarında Nairi ülkelerine gösterdiği bu ilginin temel nedeni, yöreye devam eden göçler ve bu göçler ile güçlenmeye ve örgütlenmeye başlayan Uruadri ve Nairi beylerinin varlığıdır. Nairi adı aynen Uruadri'de olduğu gibi bir coğrafi terimdir ve bu topraklar üzerinde yaşayan halklar *"Nairi ülkesi halkları"* adını almışlardır. Nairi halklarının hangi yöreden Yukarı Deniz'in kıyılarına gelip yerleştikleri bilinmemektedir. Aynen Uruadri halklarında olduğu gibi kuzeyden gelmiş olabilecekleri her zaman mümkündür. Ancak bazı yeni öneriler Nairi halklarının Gölün güneyinde, Asur ülkesine yakın bir konumda yaşadıkları, ikinci binyılın sonuna doğru kuzeye hareket ettikleri, Uruadri ve Hurri halkları ile birlikte Urartu Krallığı'nın kuruluşunda önemli bir görev üstlendikleri doğrultusundadır.

Tukulti-Ninurta'dan sonra gelen sekiz kral döneminde Asur gücünün Yakındoğu'daki etkisinin azaldığı gözlenir. Asur kralları, Babil ve Elam ülkelerinde gelişen olaylar ve bu ülkelerin Asur'a saldırıları ile uğraşmak durumunda kalırlar. Herhalde bu nedenle olmalıdır ki Tiglat-Pileser adlı yeni bir Asur kralının saltanatına kadar Uruadri ve Nairi ülkelerine yapılan Asur seferleri yoktur. Bu dönem bir yüzyıldan daha uzun sürer. Bu uzun dönem sırasında Van Gölü çevresinde ne tür siyasi gelişmeler olduğunu bilmemiz mümkün değildir. Ancak göl etrafındaki farklı beyliklerin, Asur saldırıları olmadığı bu dönemde güçlenmiş ve siyasi olarak biraz daha örgütlenmiş olması gerekir. Yöre-ye Erken Demir Çağ'da gelmeye başlayan bu halklar çevre koşullarına daha iyi uyum sağlamaya başlamış, hayvancılık ve tarımsal faaliyetlerini ve büyük olasılıkla madencilik endüstrilerini geliştirmiş olmalıdırlar. Van Bölgesi'nde M.Ö. 12 yüzyıla ve biraz sonrasına tarihlenen bir çok Erken Demir Çağ oda ve basit taş sandık mezarının ortaya çıkmış olması, bu örgütlenmenin ve ekonomik yapıdaki gelişmenin belirtileridir. Höyüklerin yakınında inşa edilen taş mezarlar, yerleşik düzenin artık yöreye egemen olmaya başladığını ve bunun sonucu tarımsal faaliyetlerin ve olasılıkla nüfusun arttığını göstermektedir. Birçok mezarın aile mezarı niteliğinde oluşu özellikle aile dayanışmasının ve helki de toplum içindeki işbirliğinin belirtileridir. Bazı Demir Çağ mezarlarında bulunan ve ölü armağanı olduğu anlaşılan demir eşyaların varlığı, ulaşılan gelişmişliğin en önemli kanıtlarıdır. Demir endüstrisinin ve demirden çeşitli alet ve silahların üretilmesinin başlaması, yörenin ekonomik önemini olabildiğince artırmış ve yöre halklarının siyasal bütünleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak şurası kesin- dir ki; bu gelişme güney komşu Asur'un da dikkatinden kaçmamıştır.

GÜÇLÜ BİR ASUR KRALI

M.Ö. 1115 yılında Asur tahtına geçen I. Tiglat-Pileser ilk olarak Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden geldiğine inanılan Muşki halklarına karşı sefere çıkar. Bugün Elazığ civarına, Fırat nehri kavsi içine lokalize edilen Alzi ve Purukuzzi ülkelerini elli yıldan beri ellerinde tutan 20.000 Muşkili Tiglat-Pileser'in öncelik verdiği sorun olarak görülmektedir. Bazı bilim adamları, Muşki halkı ile Frig halkının aynı olduğunu iddia ederler. Diğer bir grup arkeolog ise bu iki topluluk arasında hiç bir etnik bağın olmadığını, Friglerin Anadolu'ya batıdan, Muşkilerin ise doğudan, Kafkasya üzerinden girdiklerini belirtirler. Olayın arkeoloji dünyasında önem kazanmasının başlıca nedeni ise M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında aynı bölgede askeri bir güç olan Frigyalı Midas'ın, Asur yazılı kaynaklarında Muşkili Mita olarak adlandırılmasıdır. Bazı bilim adamlarına göre; Midas'ın Muşkili olarak tanımlanması, Friglerin M.Ö. 12. yüzyılda Alzi ve Purukuzzi ülkelerinde yaşamış olabileceğini göstermektedir. Ancak kanımızca Muşkiler yöreye aynen Uruadri halkı gibi Kafkas-ötesinden göç ederek gelmişler ve Alzi ülkesine yerleşmişlerdir. Bu insanların Anadolu'ya batıdan gelen ve Sakarya Nehri civarında yerleşen Frigler ile bir ilişkisinin olmadığı fikri, kanımızca, gerçeğe daha yakındır. **Muşki ülkesi** ve Güneydoğu

Anadolu'daki Kutmuhi (Kommagene) ülkesinin egemenliğini ele geçiren Tiglat-Pileser, yöreyi denetim altına alma gayretlerine birinci saltanat yılında da devam etmiştir. Saltanatının ikinci yılında Aşağı Zap ve civarına seferler düzenleyen Asur kralı, krallık içindeki konumunu güçlendirmiş ve Asur'un bir kez daha eski günlerini yaşamasını sağlamıştır.

Yaklaşık 130 yıllık bir aradan sonra Nairi ülkeleri üzerine düzenlenen Asur askeri seferleri, Van Gölü ve çevresinde güçlenen ve Asur için tehlike yaratacak güçteki bir düşmanın varlığına işaret eder. Tiglat-Pileser'in saltanatının üçüncü yılında Nairi ülkesine karşı düzenlenen sefer bu bölge ile ilgili en etraflı bilgileri verir. Prizm yazıtı olarak adlandırılan ve kralın ilk beş yılı faaliyetleri veren yazıtın üçüncü yıl bölümü kralın kendine dizdiği övgülerle başlar ve şöyle devam eder: "...*Kapalı yollardan ve geçit vermeyen patikalardan Elama, Amadana, Elbiş, Şerabeli, Tarbuna, Tirkabuli, Kisra, Tarhanabe, Ehula, Haştarae, Şabişara, Uhera, Miliadrüni, Şulianzi, Nubanaşe, Şeşe Dağları aş-tım, -onaltı yüce dağ, savaş arabam içinde (ilerlerken) ülke güzeldi ve geçiş zordu, (bu nedenle) tunç kazmalarla kendime yol açtım. Dağların (ürünü) olan Urumi-ağaçlarını kesip ordumun ilerleyebil-mesi için kuvvetli köprüler inşa ettim ve Fırat'ı karşıya geçtim...*" Asur kralı aynı yazıtta daha sonra Tumme ülkesi kralı ile başlayıp Daiaeni ülkesi kralı ile sona eren 23 Nairi ülkesi kralının savaş arabaları ve ordularını topladıklarını ve savaş vermek ve döğüşmek için kendisine doğru ilerlediklerini bildirir. Yazıt şöyle devam eder: "...*Onlara saldırdım ve geniş alanlara yayılan ordularımı, Adad'ın yarattığı bir sel gibi, tabirî ettim. Savaşçıların ölû bedenlerini dağların yüksek yerlerine ve kentle-rinin etrafına attım. Savaşta 120 savaş arabasını ele geçirdim. Nairi ülkelerinin 60 kralını ona yar-dıma gelenlerle birlikte mızrağımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar sürdüm...*" İki ordu arasındaki sa-vaşta Daiaeni kralı olarak adlandırılan Sieni'nin de mağlup edildiği ve esir alınarak Assur'a götürüldü-ğü bildirilmektedir. Ancak Sieni daha sonra bağışlanarak ülkesine geri gönderilir. Bu davranış Asur kralının, Daiaeni ülkesi ile iyi geçinmek arzusunda olduğunun bir kanıtıdır. Böylece Asur kralı diğer Nairi beylerini Sieni'nin yardımı ile denetim altına almak istemiş olabilir.

Bu savaş ve elde edilen galibiyet ikinci binyılın son yüzyılında Asur Krallığı'nın Urartu ve Na-iri ülkeleri içindeki beylikler üzerinde kurduğu kesin üstünlüğün kanıtıdır. Ancak seferin kayıtların-dan elde edilecek ve Asur'un aleyhine gelişen bazı oluşumları da ortaya koymaktadır. I. Salmanasar döneminde sadece sekiz olan Uruadri ülkesi beyliklerinin sayısı bir hayli artmış, Tumme ve Daiaeni gibi bir kral tarafından yönetildiği belirtilen çok sayıda beyliğin Van Bölgesi'ndeki siyasi gelişmeler içinde yerini aldığı görülmektedir. Bölgedeki beyliklere Asur'un verdiği önem artmaktadır. Asur ya-zıtlarında askeri seferler için gerekli ordu yollarının hala tunç kazmalarla açılmak durumunda oluşu ve demirin Asur'da yoğun olarak kullanılma isteği, bölgeye verilen önemin başlıca nedenidir. Van Gölü'nün kuzeyindeki Bulanık Ovası'nda, Malazgirt yakınlarında Yoncalı'da bulunan bir Asur yazıtı Tiglat-Pileser ile 23 Nairi kralının arasındaki savaşın nerede yapıldığını göstermektedir: "*Tiglat-Pileser, güçlü kral, kainatın kralı, Asur'un kralı, dünyanın dört bölgesinin kralı, Tumme'den Daiaeni'ye ka-dar Nairi ülkelerinin fatihi, Büyük Deniz'e kadar Kirbi'nin fatihi.*" Nairi beyliklerinden oluşan birli-ği mağlup eden Asur kralı düşmanı "Yukarı denize" kadar kovalamıştır. Aynı krala ait bir başka yazıt-ta (Sebene Su yazıtı) daha önce "Yukarı deniz" olarak adlandırdığı Van Gölü'nün "Nairi Denizi" ola-rak tanımlandığına tanık olacağız. Bu yüzyılda Van Gölü çevresinde yaşayan dağınık beylikler üzerin-de siyasi etkinin ağırlıklı olarak Nairi beyliğinden geldiğini, Uruadri beyliğinin etkisinin, en azından bir dönem için, ikinci derecede kaldığını önermek mümkündür.

TUMME ve DAİAENİ

Uruadri ülkesi Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısındaki topraklara verilen coğrafi bir addır. Na-iri ülkesinin sınırları "*Tumme'den Daiaeni'ye*" ve "*Yukarı deniz'in kıyılarından*" Murat nehrine ka-dar uzanmaktadır. Bu iki ülkenin konumu konusunda arkeologlar arasında önemli fikir ayrılıkları mevcuttur. Bazı bilim adamları Daiaeni'yi, Erzurum civarındaki Karasu'nun kaynağına yerleştirmek istemişlerdir. Bu görüşte olan bilim adamları Tumme için en uygun lokalizasyonun da Van Gölü'nün kuzeyi olacağını önermişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Yoncalı yazıtının konumu dikkate alınarak bu görüşe karşı ileri sürülen bir öneri ise Daiaeni'yi, belki de doğru olarak, Bulanık-Malazgirt ovası-na, Tumme ülkesini de Muş Ovası'nın güneyine yerleştirir.

Tumme'nin genellikle Van Gölü'nün yakın çevresindeki topraklar olabileceği konusundaki genel inancı karşı, bazı bilim adamları bu ülke için tamamen değişik bir coğrafi konum önerirler. Bu öneriye göre Tumme Yukarı Zap, Aşağı Zap ve Jaghati nehirlerinin sınırladığı alan içinde olmalıdır. Bu alan genellikle Urmiye Gölü'nün güneyini ve Revanduz Ovası'nı içine almaktadır. Ancak Yoncalı yazıtı ve Asur seferlerinin güzergahları dikkate alınırsa bu lokalizasyonun pek de doğru olamayacağı görülmüştür. Çünkü Asur kralının Nairi seferinde Fırat nehrini veya Fırat nehrinin kollarından birini geçtiği bilinmektedir. Bu nedenle Revanduz ovasına ulaşmak için Fırat nehrini geçmek olanaksızdır. Kanımızca Tumme için en uygun topraklar Nairi ülkesinin güney ve güney batıları olmalıdır. Bu topraklar ise güneyde Kutmuhi (Kommagene-Adıyaman civarı), batıda Alzi (Elazığ Bölgesi), kuzeyde Daiaeni ve olasılıkla doğuda Kirhi (Siirt civarı) ile çevrilmekteydi. Kısaca Uruadri ve Nairi ülkelerinin coğrafi konumları şöyle özetlenebilir: Uruadri ülkesi Van Gölü'nün kuzey ve kuzeybatısındaki topraklardır. Bu alanlar günümüzde Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kaplar. Van Gölü'nün güney ve güneybatısında yer alan Kirhi, Hubuşkia ve Tumme'den (Diyarbakır civarı) kuzeydeki Daiaeni topraklarına kadar olan alan ise Nairi ülkesi olarak tanımlanmalıdır. Ancak Urartu Krallığı'nın sınırlarının gelişimine bağlı olarak ilerleyen yüzyıllarda Nairi ülkesinin sınırları ve konumu da bazı değişikliklere uğramıştır.

I. Salmanasar'ın saltanatından M.Ö. 11 yüzyıla kadar olan uzun sürede, Uruadri ülkesi Asur yazılı kaynaklarında sadece bir kez geçer. Asur kralı Asur-bel-kala, saltanatının (M.Ö. 1074-1057) erken döneminde Uruadri ülkesine saldırdığını ve bu ülkede 32 kenti ele geçirdiğini belirtir. Assur-bel-kala'ya göre Khini dağlarının ve Samanuna nehrinin gerisinde yer alan Uruadri ülkesi içindeki 32 kent sadece Zingun, I. Salmanasar'ın kayıtlarında geçer. Aynı yazıtın bir başka bölümünde Asur-bel-kala'nın Himme ve Bargun kentlerini ele geçirdiği bilinmektedir. Bu kentler I. Salmanasar tarafından Uruadri ülkesi içinde gösterilen sekiz ülkeden ikisidir. Bu beyliklerin varlıklarını korumuş olmaları Van Gölü çevresindeki siyasi oluşumun güçlenerek devam ettiğini gösterebilir.

Uruadri ve Nairi ülkeleri ile ilgili bilgi veren kaynaklar Asur-bel-kala'nın saltanatından sonra yeniden susar. Asur kaynaklarındaki bu suskunluğun başlıca nedeni Kuzey Suriye'ye yapılan Arami göçlerinin yoğunluk kazanmasıdır. Bu dönemde Asur için önemli sorunlar yaratan Aramiler Güneydoğu Anadolu'ya kadar ulaşmışlardır. Asur yazılı kaynaklarında ilk kez I. Tiglat-Pileser tarafından "Ah-lame armaya" olarak söz edilen ve güneyden, Arap çöllerinden geldiği bilinen bu kavimler, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu siyasi ve kültürel yapısı üzerinde önemli değişiklikler yapmışlar ve M.Ö. birinci binyılda Urartu'nun Asur'a karşı oluşturduğu askeri ve siyasi birliğin içinde yer alacak olan Kent Devletlerinin kurulmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

BİRİNCİ BİNYILIN BAŞINDA URUADRI ve NAİRİ ÜLKELERİ

Uruadri adı, Uruatri formuyla yeniden Asur yazılı kaynaklarında karşımıza çıktığı zaman Asur tahtında II. Adad-Nirari (M.Ö. 911-891) hüküm sürmekteydi. Asur kralının kuzeye yaptığı seferde Lulume, Kirhi ve Zamua ülkelerini ele geçirdiği ve Kumane, Mehri ve Uruatri ülkelerini zaptettiği bilinmektedir. II. Adad-Nirari'nin aynı yıllıklarında Uruadri ülkesi yanında Nairi ülkesine de askeri seferler düzenlendiği belirtilmiştir. Asur kralı bu seferinde Kirhi'den başka, günümüzde Keban Barajı'nın suları altında kalan Alzi ülkesini de ele geçirdiğini söylemektedir: "*Ve dördüncü kez Nairi ülkelerine karşı sefere çıktım ve Kirbi'yi ele geçirdim... yüce dağları aştım Nadbi ülkesinin kentlerini fethettim ve Alzi ülkesinin tümünü selden geri kalan bir barabe durumuna gelecek şekilde altüst ettim ...*" Bu tarihten III. Salmanasar'ın tahta geçtiği yıla kadar Uruadri ve Nairi ülkelerinden Asur yazılı kaynaklarında iki kez daha söz edilmiştir. II. Tukulti-Ninurta'ya (M.Ö. 890-884) ait olan yıllıklarda kralın Nairi ülkesine sefer düzenlediği bilinmektedir. Bu yıllıklarda Nairi ülkesinden ilk kez "güçlü Nairi ülkeleri" olarak söz edilmiştir.

II. Asur-nasir-pal (M.Ö. 883-859) dönemine ait bir çok yazıtta Uruadri ve özellikle Nairi adına sık olarak rastlamak mümkündür. Kalah'taki (Nimrud) Urta tapınağının girişinde yer alan ve II. Asur-nasir-pal'in yıllıklarını içeren yazıtta belirtildiği gibi Nairi ve Uruadri ülkelerine çeşitli seferler

düzenlenmiştir. Aynı krala ait diğer yazıtlarda da Nairi ülkesiyle yapılan savaşlardan sık sık söz edilmektedir. Özellikle Diyarbakır'ın 36 kilometre güneyinde bulunan ve günümüzde Londra British Museum'da saklanan "Kurkh Monolit"teki bilgilerden anlaşılacağı gibi: Asur kralı Nairi ülkesinin 250 kentini tahrip etmiştir. Yazıtta Asur'un Nairi ülkesi içinde inşa ettiği kalelerden de söz edilmektedir. Bu dönemde Nairi ve Uruadri ülkelerine yapılan askeri seferlerin sayısında görülen artış, bu iki beyliğin Asur için artık önemli bir tehlike durumuna geldiğini göstermektedir. Bu nedenle olmalıdır ki; Nairi ülkesi içlerinde Asur, sürekli asker bırakabilecek müstahkem mevkiiler inşa etmek gereğini duymuştur. Asur-nasir-pal hızla güçlenen bu güce karşı verdiği savaşlarda önemli başarılar elde etmiş olmasına karşın, kendisinden sonraki Asur kralı zamanında Yakındoğu'da, Nairi ve Uruadri beyliklerinin çekirdeğini oluşturduğu yeni bir krallığın kurulmasına engel olamamıştır.

URARTU KRALLIĞININ KURULUŞU

M.Ö. 858 tarihinde Asur tahtına III. Salmanasar adlı yeni bir kralın geçişi ile kaleme alınmaya başlanan Asur yazılı kaynakları, Uruadri ve Nairi beyliklerinin siyasal ve askeri örgütlenmeleri açısından çok önemli bilgiler vermeye devam eder. Asur kralının yıllıklarında ve Balawat kapısı olarak bilinen ahşap kapının tunçtan yapılmış bezemeli kaplamalarının üzerinde, Yakındoğu'da yeni bir krallığın kuruluşu haberi verilir.

M.Ö. 1274 yılından bu ana kadar geçen yaklaşık 400 yıl Urartu tarihinde "Beylikler Dönemi" olarak adlandırılır. Bu tanım M.Ö. 858 yılında krallığın kuruluşuna kadar olan dönemde Van Gölü ve çevresinde yaşayan akraba veya akraba olmayan beyliklerin, zaman zaman Asur tehlikesine karşı güç birliği yaptıkları gerçeğinden kaynaklanır. Aşağıda vereceğimiz cümlede tüm Urartu tarihinde bir Urartu kralının adının ilk kez geçtiğine tanık olunur: "...Hubuşkia'dan ayrıldım. Urartulu Arame'nin kralı kenti olan Sugunia'ya vardım. Kenti muhasara ettim ve ele geçirdim. Çok sayıda savaşçısını kılıçtan geçirdim..." Asur kralı III. Salmanasar "Monolit yazıt" olarak adlandırılan ve yine Diyarbakır yakınındaki Kurkh'dan geldiği bilinen ve günümüzde British Museum'da saklanan yukarıdaki yazıtında, "tabutta geçtiği yıl" Van Gölü'nün güneyinde yer alan Hubuşkia ve Nairi ülkelerine seferler düzenlediğini anlatmaktadır. Bu yazıtta geçen Urartulu Arame, Urartu Krallığı'nın bilinen ilk kralıdır. Aynı ad Balawat tunç kapısı üzerindeki I. band alt sırada yer alan betimlemelerin alt yazılarında da vardır: "Urartu'lu Arame'nin kenti Sugunia'ya ele geçirdim." Kapı üzerindeki 13 tunç band iki bölüme ayrılarak üzerlerine III. Salmanasar'ın farklı yörelere düzenlediği askeri seferler resimlenmiştir. Bu betimlemelerin bazılarının altında olayı anlatan kısa yazıtlar vardır. Balawat kapısının ilk iki ve yedinci bandı Urartu üzerine yapılan seferleri anlatmaktadır. Bu band üzerindeki bir betimlemenin altındaki yazıtta, Salmanasar'ın Nairi Denizi'nin kıyısına yakın bir kayalıkta bir kabartmasını yaptırdığı ve tanrılarına kurbanlar sunduğu yazılıdır. Kralın yıllıklarından elde edilen bilgilere göre Salmanasar, elde ettiği başarılarından sonra Van Gölü kıyılarına inmiş ve silahlarını bu gölün sularında yıkamıştır. Bu sahne ve kralın kabartmasının Van Gölü olduğu kesin olan Nairi Denizi'nin yakınlarındaki dağ üzerine yontulmuş oluşu Balawat kapısı üzerinde resimlenmiştir.

URARTULU ARAME ve BAŞKENT ARZAŞKUN

Kralın annallerinden elde ettiğimiz bilgilere göre III. Salmanasar'ın üçüncü saltanat yılında (M.Ö.856) Urartu kralı Arame ile birlikte bu krallığın bilinen ilk başkenti olan Arzaşkun adı da karşımıza çıkar: "Subme'den ayrıldım. Daiaeni ülkesine doğru indim. Daiaeni'nin kentini bütünüyle ele geçirdim. Kentlerini tabrip ettim, virane haline getirdim, ateşle yaktım... Daiaeni'den ayrıldım. Urartu'lu Arame'nin kralı kenti Arzaşkun'un yanına vardım. Urartu'lu Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerinden korkarak kentini terketti. Adduri Dağı'na kaçtı. O'nun peşinden dağa tırmandım, dağın orta yerinde (Onunla) amansız bir savaşa giriştim. 3400 savaşçısını kılıçtan geçirdim... Arame bayatını kurtarmak için yalçın dağlara tırmandı... Komşu kentlerle birlikte Arzaşkun kentini tabrip ettim, viraneye çevirdim, ateşle yaktım. Kapısının önüne kellelerden oluşan dört piramid diktim. Halkından bazılarını canlı olarak bu piramidlerin üzerine çıkardım, diğerlerini piramidin etrafındaki kazıklara astım. Arzaşkun'dan ayrıldım."

Resim 6 - Van Kalesi'nin kuzeybatı kenarındaki Madırbuğ

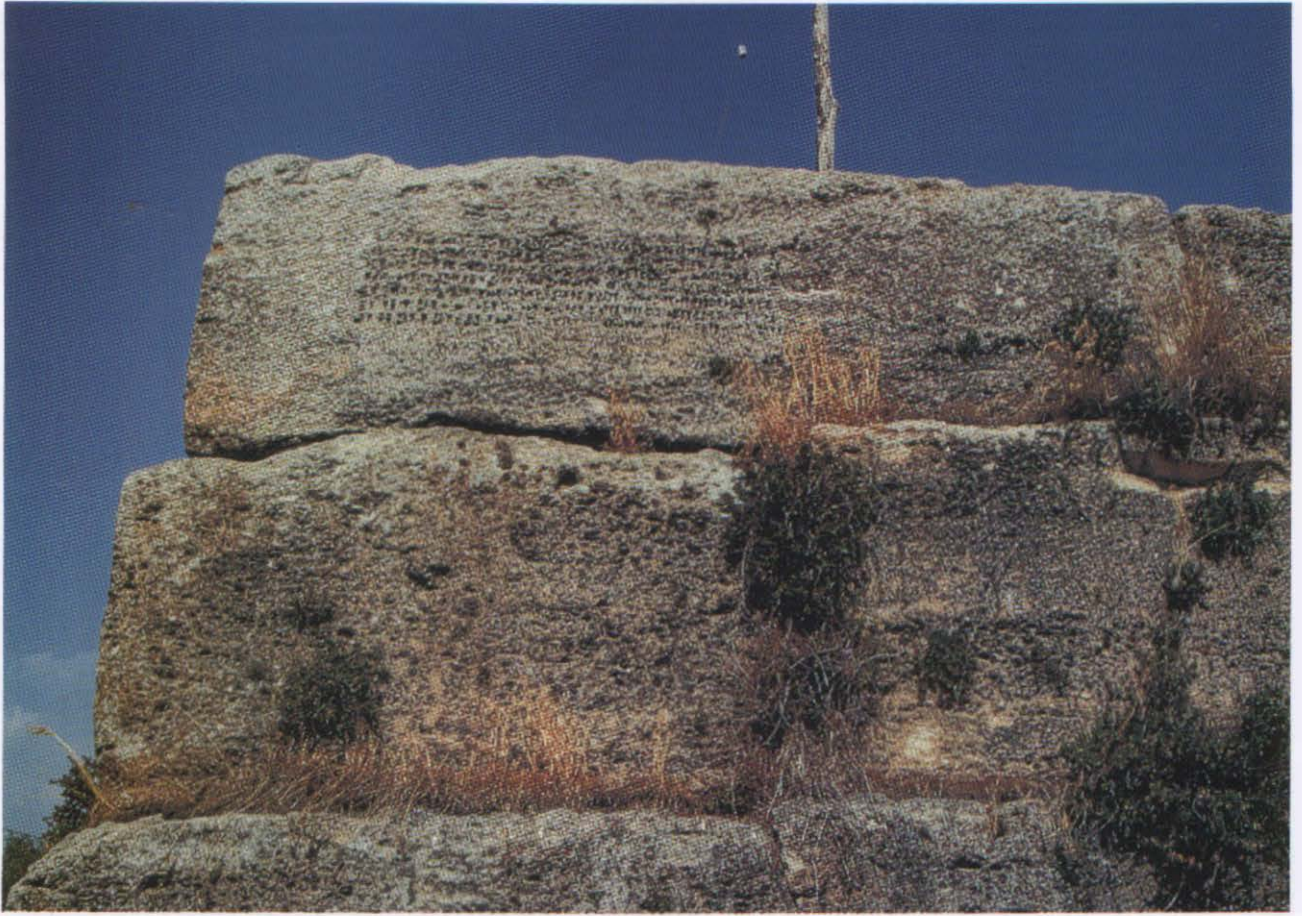
Yazıttan da anlaşılmaktadır ki; III. Salmanasar'ın saltanatı ile birlikte, yani M.Ö. 9. yüzyılın ortasından itibaren Uruadri, Nairi ve gölün etrafındaki diğer ülkelerinin bir kralı ve bir başkenti vardır. Artık Van Gölü çevresindeki heyliklerin bir yönetici etrafında toplandığı ve kendilerine idari bir başkent seçtikleri anlaşılmaktadır. Uruadri, Nairi ve yöredeki diğer heylikler birleşerek bir krallık durumuna gelmişlerdir. Bu tarihten sonra Asur karşısında dağınık ve tek bir liderden yoksun halkları değil, büyük olasılıkla kendisinden kopya edilerek şekillendirilmiş, bir siyasi örgüt, bir askeri güç kısaca bir krallık bulacaktır. Böylece 1274 yılından beri sürmekte olan "Urartu Beylikler Dönemi" de sona ermiş ve "Urartu Krallık Dönemi" başlamıştır.

Urartu Krallığı'nın bilinen ilk başkentinin coğrafi konumu henüz kesinlik kazanmamıştır. Bu konuda genelde iki farklı görüş vardır. Bu görüşlerden ilki başkentin Van Gölü'nün kuzey batısında, Bulanık civarında olduğudur. Diğer görüş ise Arzaşkun kentini Van Gölü'nün kuzeydoğu veya doğusuna yerleştirir. Arzaşkun'un coğrafi konumu ile ilgili bazı ipuçları Asur kralı III. Salmanasar'ın üçüncü yıl seferi kayıtlarından elde edilebilir. Asur kralı yöreye yaptığı seferde krali bir kabartmasını "göllerin yanındaki dağlara" koydurttuğunu belirtir. Bu kayıtlarda geçen ve bölgeyi tanımlamak için kullanılan "tamate" sözcüğünün "göller", "göller bölgesi" anlamına geldiği kabul edilir. "Göller bölgesi" ile anlatılmak istenilen yörenin Van Gölü, Erçek ve II. Rusa tarafından inşa edilen yapay bir baraj gölü olan Keşiş Gölü çevreleri olması şüphelidir. Van Gölü'nün batısında yeralan ve Asur kralının belki de hiç görmediği Nemrut krater gölü, Nazik ve Haçlı gölleri de Asur kralının bölgeye "göller bölgesi" adını verecek kadar büyük göller değildi. Asur kralının Van Bölgesi'nde veya bu bölgeye yakın bir yerde kayıtlarına geçirecek kadar etkilendiği sayıda göl ancak Bingöl yakınlarında vardır. Modern Bingöl ili, adını çevresinde yeralan çok sayıdaki bu göllerden almaktadır. Asur ordularının erken dönemden beri Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine yaptıkları askeri seferlerin güzergahları da dikkate alınırsa Arzaşkun kentinin Van Gölü'nün batısında, olasılıkla Bingöl'ün doğusunda bir yerde olması önerilebilir. Urartu'nun ilk başkentinin Van Gölü'nün batısında konumlandırılması, Urartu'nun, Beylikler Dönemindeki ana yerleşim merkezlerinin yayılımına da uygundur.

Urartu Krallığı üzerine yöneltilen Asur askeri seferleri III. Salmanasar'ın saltanatının yedinci ve onbeşinci yıllarında da sürmüştür. Bu iki askeri seferde Urartu Krallığı ile ilgili olarak geçen coğrafi terim "Nairi ülkeleridir". Nairi ülkelerini yöneten bir kral isminin olmayışı bu beyliğin, krallığın içine bütünüyle entegre olduğunu göstermektedir. Herhalde bu dönemde Uruadri beyliğinin lideri ülkeye egemendir. Çünkü Salmanasar'ın M.Ö. 844 yılındaki onbeşinci yıl seferinin kayıtlarında, Urartu tahtında hala Arame hüküm sürmektedir: "... 'Tunibuni ülkesinin geçitlerine girdim. Fırat'ın kaynağına kadar Urartu'lu Arame'nin kentlerini tabrip ettim, viraneye çevirdim ve ateş ile yaktım." Salmanasar bu topraklarda Daianu kralı Asia'dan vergi aldığını ve Asia'nın kentinin ortasına krali kabartmasını yaptırdığını belirtir. Yazıtta Daianu olarak verilen Daiaeni ülkesinin bu tarihe kadar Arame'nin yönetimi altına girmediğini düşünmek zor olsa da yazıt böyle devam etmektedir. Uruadri ülkesine bitişik olan bu ülkenin başındaki Asia'yı, Arame ile işbirliği içinde olan yöresel bir lider olarak düşünmek mümkündür.

YENİ BİR KRAL, YENİ BİR HANEDANLIK

Asur yazılı belgelerinde yeni bir Urartu kral adı ortaya çıkıncaya kadar Urartu tahtını Arame'nin işgal ettiği bilinmektedir. Asur Kralı Salmanasar'ın yirmiyedinci yıl seferi kayıtlarında, yani M.Ö. 832 yılında, yeni Urartu kralı karşımıza çıkar: "Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım; büyük ordumun komutanı (Turtan) Daian-Assur'u ordularımın başında Urartu'ya karşı sefere gönderdim. Bit-Zamani'ye doğru ilerledi. Ammaş geçitlerini aşarak Arsanıa (Murat Su) nebrini geçti. Urartu'lu Seduri ordumun ilerleyişini duydu ve çok sayıdaki askerlerinin gücüne inandı. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve onu mağlup etmeği başardım. Geniş ovayı savaşçıların ceselleri ile doldurdum." Bugün elimizde olan arkeolojik verilere göre M.Ö. 858 yılından, yeni kral Seduri'nin adının ortaya çıktığı M.Ö. 832 yılına kadar Urartu krallığını Arame'nin yönettiğini benimsemek gerekecektir. Ancak Asur kralının Seduri'nin kaçınıcı saltanat yılında onunla karşılaştığı, bir başka anlatımla M.Ö. 832 yılından kaç yıl önce Seduri'nin Urartu tahtına geçtiği bilinmemektedir. Bu iki kral arasında adı bize ulaşmayan bir veya bir kaç kral var mıdır?

Resim 7 - Urartu Krallığı'nın bilinen ilk yazılı belgesi: Madırburç Yazıtı

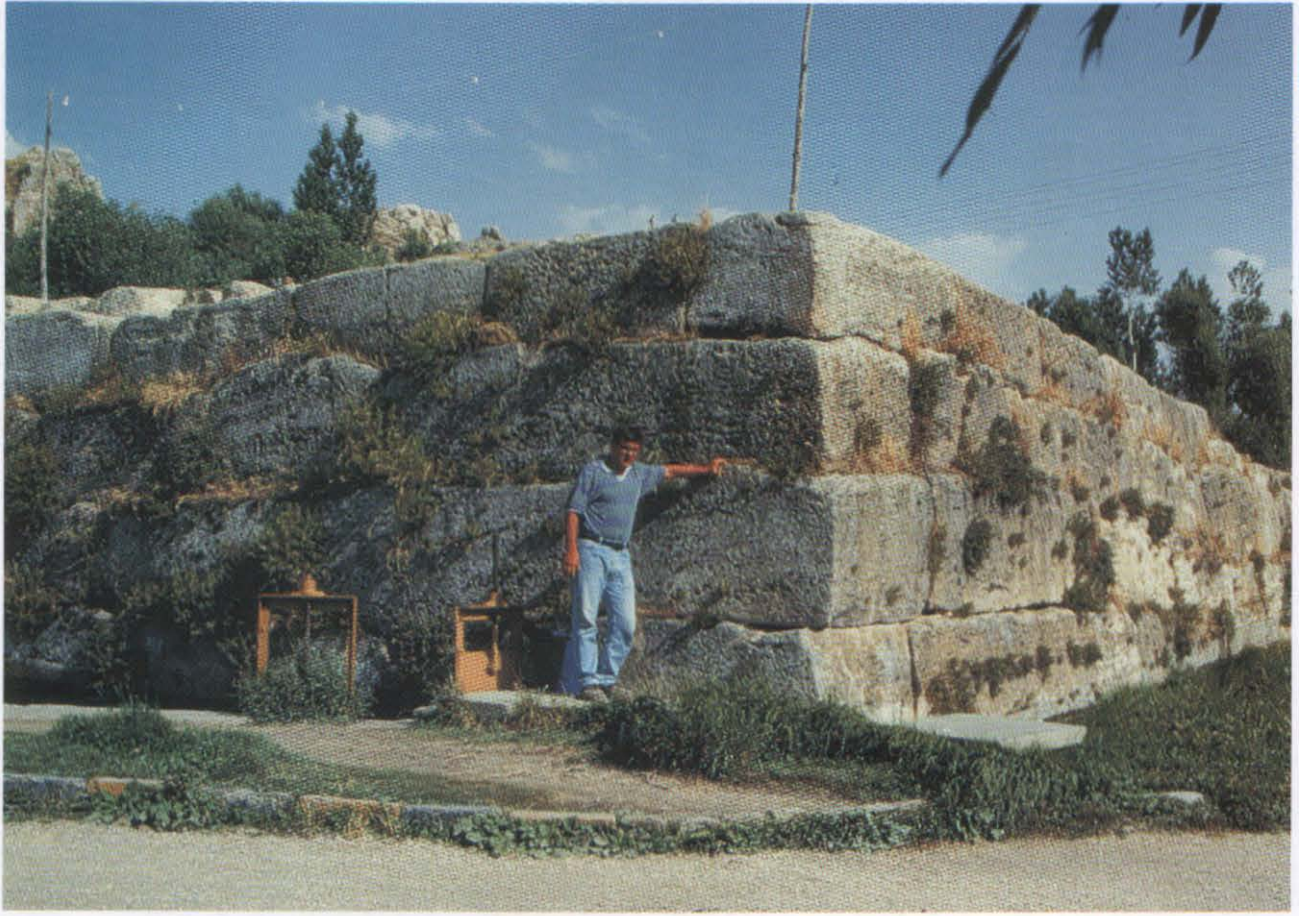

Resim 8 - Krallığın başkenti Tuşpa: Van Kalesi

Bu sorunun kesin yanıtı şimdilik yoktur. Ancak aşağıda tam metnini tekrar vereceğimiz Urartu'nun kendisine ait ilk yazıtında Seduri'nin babasının adı Arame değildir. Bu kişi söz konusu yazıtta krali bir ünvana sahip olmayan Lutipri'dir. Yazıtta adı geçen Lutipri'nin, II. Assur-nasir-pal'e ait Asur yıllıklarında, Tubusi'nin oğlu olarak verilen Lapturi ile aynı kişi olduğu ve Lutipri'nin, Seduri'den önce Urartu tahtında saltanat sürdüğü önerilmiştir. Ancak Asur kralının Nairi ve Kutmuhi ülkesine yaptığı seferlerle ilgili olarak adı geçen Lapturi'yi, Sarduri'nin babası Lutipri olarak kabul edebilmek için daha fazla arkeolojik ve filolojik kanıtlara ihtiyaç vardır.

Bu konudaki bir çok belirsizliğe karşın M.Ö. 832 yılından itibaren Urartu tarihi ile ilgili gerçekler artık sadece Asur yazılı kaynaklarından değil, fakat Urartu Krallığı'na ait yazıtlardan elde edilmeye başlamıştır: *"Lutipri oğlu Sarduri'nin yazıtı; büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi olmayan kral, halkın çobanı, savaştan korkmayan kral. Ben Lutipri'nin oğlu Sarduri, krallar kralı, bütün krallardan baraç alan kral. Lutipri oğlu Sarduri böyle konuşur: Bu taşları Ahniunu kentinden getirdim ve bu duvarı inşa ettim."* Bu yazıt Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda inşa edilmiş olan ve halk arasında "Madırburç" olarak adlandırılan bir yapının üzerinde (Resim 6), günümüzde yapının hemen yanına yapılan alabalık havuzunun olumsuz etkisiyle bir ikisinin yok olacağını biliyormuş gibi, altı kez tekrarlanmıştır. Olasılıkla bir iskele veya yakınındaki su kaynaklarını koruyan tahkimli yapının üzerindeki çivi yazılı yazıt, Urartu'nun bilinen ilk yazılı belgesidir (Resim 7). Yazıtta kullanılan dil Asurcadır. Urartu'nun erken dönemine ait olan bir kaç yazıtta Asur dilinin kullanılmış olması, bu yıllardaki Asur kültürünün etkisini göstermektedir. Ancak kral İşpuini ile birlikte artık Urartuca olan yazıtlar üretilmeye başlanacaktır. Bazı sınır bölgelerine koyulan Asur-Urartu çift dilli yazıtlarının dışında Asurca Urartu'da kullanılmayacaktır.

Salmanasar'ın 27. yılı seferi kayıtlarında Seduri olarak adlandırılan kral Madırburç yazıtında geçen Lutipri oğlu Sarduri'dir (I. Sarduri). Tuşpa'yı (Van Kalesi) krallığın yeni başkenti ilan eden kral I. Sarduri, aynı zamanda yeni bir hanedanlığın kurucusu olarak da kabul edilir. Bu inanın temel nedeni Urartu'nun ilk yazılı belgesinin Van Kalesi'nde ele geçirilişi, başkentin gölün doğusundaki bu kaleye taşınması ve en önemlisi Madırburç yazıtında Sarduri'nin babasının Arame olarak gösterilmeyişi- dir. Başkentin Arzaşkun'dan Tuşpa'ya (Resim 8) taşınması büyük olasılıkla stratejiktir. Salmanasar karşısında aldığı yenilgi sonunda kral Sarduri bu tarihi kararı vererek, başkentini Asur tehlikesinden biraz daha uzaklara ve daha iyi korunabilecek bir bölgeye taşınması çok doğaldır. Başkentin taşındığı bu kalede de ilk Urartu yazıtının kaleme alınmış olması ve Madırburç gibi anıtsal bir yapının üzerine yerleştirilmesi olağan olarak kabul edilmelidir. Ancak Madırburç yazıtında Sarduri'nin babası olarak Arame'nin gösterilmeyişi ve babası Lutipri'nin krali bir sifata sahip olmayışı ilginçtir ve açıklanması gereklidir. Arame'nin tahtta geçecek bir varisinin olmayışı akla gelebilecek ilk yanıttır. Krallığın kurulduğu ilk yıllarda Urartu büyük olasılıkla beyliklerin aralarında anlaşarak seçtikleri bir bey tarafından yönetilmekte idi. Herhalde krallığın ilk lideri Uruadri beyliğinin beyi Arame idi. Arame'den sonra yönetim yine bir anlaşma sonucu Arame'nin oğlu olmayan bir başkasına, Lutipri oğlu Sarduri'ye verilmiş olabilir. Bu durumda Lutipri'nin krali bir ünvana sahip olması gerekmez. Böyle bir öneri Arame'nin Salmanasar karşısında sürekli yenilgiler aldığı dikkate alındığında daha da inandırıcı olabilir. Sarduri'nin, Urartu'nun seçilen yeni kralı olduktan kısa bir süre sonra da başkentini Tuşpa'ya taşınması ve kendi hanedanlığının temellerini burada atması O'nun, Tuşpa yöresine egemen olan beyliğin lideri olduğunu da gösterebilir. Bu inanış, Sarduri'nin Urartu tahtını hanedan değişikliği yaparak zorla ele geçirdiği şeklindeki inanış ile çelişkili değildir. Aksine Sarduri'nin normal koşullar altında bir iktidar değişikliği ile değil, fakat Urartu tahtını zorla ele geçirdiği fikri kabul edilse bile, bu değişikliğin kendinden önceki kralın hüküm sürdüğü kentte olması çok daha akla yakındır. Sadece bir iktidar değişikliği değil, helki de Urartu Krallığı'nı yönetecek beyliğin de değişimi ile sonuçlanacak böyle bir başkaldırının da yönetim merkezinden uzaktaki bir eyaletten çok başkentin yer aldığı bölgede gerçekleştirilmesi daha akla yakındır.

Resim 9 - Madırburg; Urartu Krallığı'nın en erken yapıtı

Resim 10 - Van Kalesi, Başkent Tuşpa

YENİ BAŞKENT TUŞPA

Başkent Tuşpa, Sarduri ile birlikte inşa edilen yeni bir kent değildir. Bu kente ait bilgiler daha erkene tarihlenen Asur yazıtlarında da vardır. Sultantepe'de bulunan Asur yazıtlarında III. Salmanasar M.Ö. 856 yılında bu kentten haraç aldığını bildirir. Asur yazıtında kentin adı Turuşpa olarak verilmiştir ve tahkim edilmiş bir kale olarak tanımlanır. Yönetimin Tuşpa'ya taşınması ile bu kalede imar faaliyetleri önemli ölçüde artmış olmalıdır. Kalenin içindeki erkene tarihlenen bazı yapılar, Madırburç ve üzerindeki yapım kitabesi bu yoğunlaşan inşaatların kanıtlarıdır. Madırburç ağırlıkları 40 tona ve uzunlukları 4.0 metreye varan kireçtaşından anıtsal bloklar ile inşa edilmiştir (Resim 9). Kalenin kuzeybatısına bitişiktir ve dikdörtgen bir plana sahiptir. Bazı bilim adamları tarafından tapınak olarak nitelendirilen Madırburç, kanımızca tahkimli bir kuledir ve yakınında yer alan, kalenin muhasarası sırasında hayati öneme sahip olan su kaynaklarını korumakla görevlidir. Yazıtın üzerinde belirtildiği gibi; taş blokları Edremit yakınlarındaki Alniunu taş ocaklarından getirilmiş olmalıdır. Bu ocaklarda yapılan araştırmalar bitmiş veya henüz tamamlanmamış bir çok taş malzemenin bulunmasını sağlamıştır.

Tuşpa'nın ilk kralı Sarduri'nin saltanatı sırasında gelişen tarihi olaylar ile ilgili fazla bir bilgimiz yoktur. Yeni başkentin Van Gölü'nün doğusunda seçilmesi, krallığın doğuya sefer düzenlemesini büyük ölçüde kolaylaştırmış olabilir. Sarduri'nin başa geçişiyle birlikte Urartu Krallığı, Yakın Doğu'da Asur ile boy ölçüşebilen tek devlet durumuna gelmiştir. Asur Krallığı kendisi için önemli bir tehlike olan bu gelişimi durdurmak için önemli gayretler sarfetmektedir. Asur yazılı kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilere göre; III. Salmanasar saltanatının 31. yılında (M.Ö. 827/26) Asur ordusunu, ordu komutanı Daian-Assur komutasında Hubuşkia ve Musasir ülkelerine karşı sefere yollar. Van Gölü'nün güneyinde yeralan Hubuşkia ülkesinden haraç alan Daian-Assur, Musasir'i ve 46 Musasir ülkesi kentini ele geçirir. Asur ordusu 50 Urartu kalesini yakıp yıktıktan sonra Gilzanu üzerinden ülkesine geri döner. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı gibi I. Sarduri'nin saltanatı sırasında Van Gölü'nün güneyindeki Hubuşkia ülkesinin büyük bir bölümü Urartu Krallığı'nın egemenliği altındadır. Urartu egemenliği güneyde, Kelişin yazıtının dikildiği Kelişin geçidinin civarındaki Musasir ülkesinin sınırlarına kadar varmıştır. Sözü edilen Asur metinleri III. Salmanasar'ın son yıllarında, Musasir'in henüz Urartu toprakları içinde yer almadığını göstermektedir. Ancak bu ülkenin hemen kuzey sınırlarında *"Urartu kalelerinin inşa edildiği"* aşağıda verilen kayıtlardan da anlaşılmaktadır: *"... Musasir ülkesinin müstabkem mevki olan Sapparia'ya karşı sefere çıktım. Musasirlilerin 46 kenti ile birlikte Sapparia'yı ele geçirdim. Urartuluların kalelerine kadar yürüdüm. Elli (Urartu) kentini tahrip ettim, viraneye çevirdim ve ateş ile yaktım..."* Sarduri'nin güney eyaletlerinde yürütmüş olabileceği bu eylemlerin dışında ne tür askeri faaliyetlerinin var olduğu bilinmemektedir. Olasılıkla Tuşpa kentinin bu ilk kralı başkent ve yakın çevresinin korunması ve Asur saldırılarına karşı koyabilmesi konusunda bazı çabalar harcamıştır (Resim 10). Yeni kurulan krallığın idari ve askeri yapısı olasılıkla bu kral döneminde şekillenmeye başlamıştır. Kendisinin yerine tahtta geçen kral İşpuini döneminde, özellikle güney ve doğu ülkeleri üzerinde sağlanan askeri başarının bir nedeni, Sarduri'den teslim alınan sağlam temellere dayanan siyasi yapının varlığı olmalıdır.

KRAL İŞPUİNİ

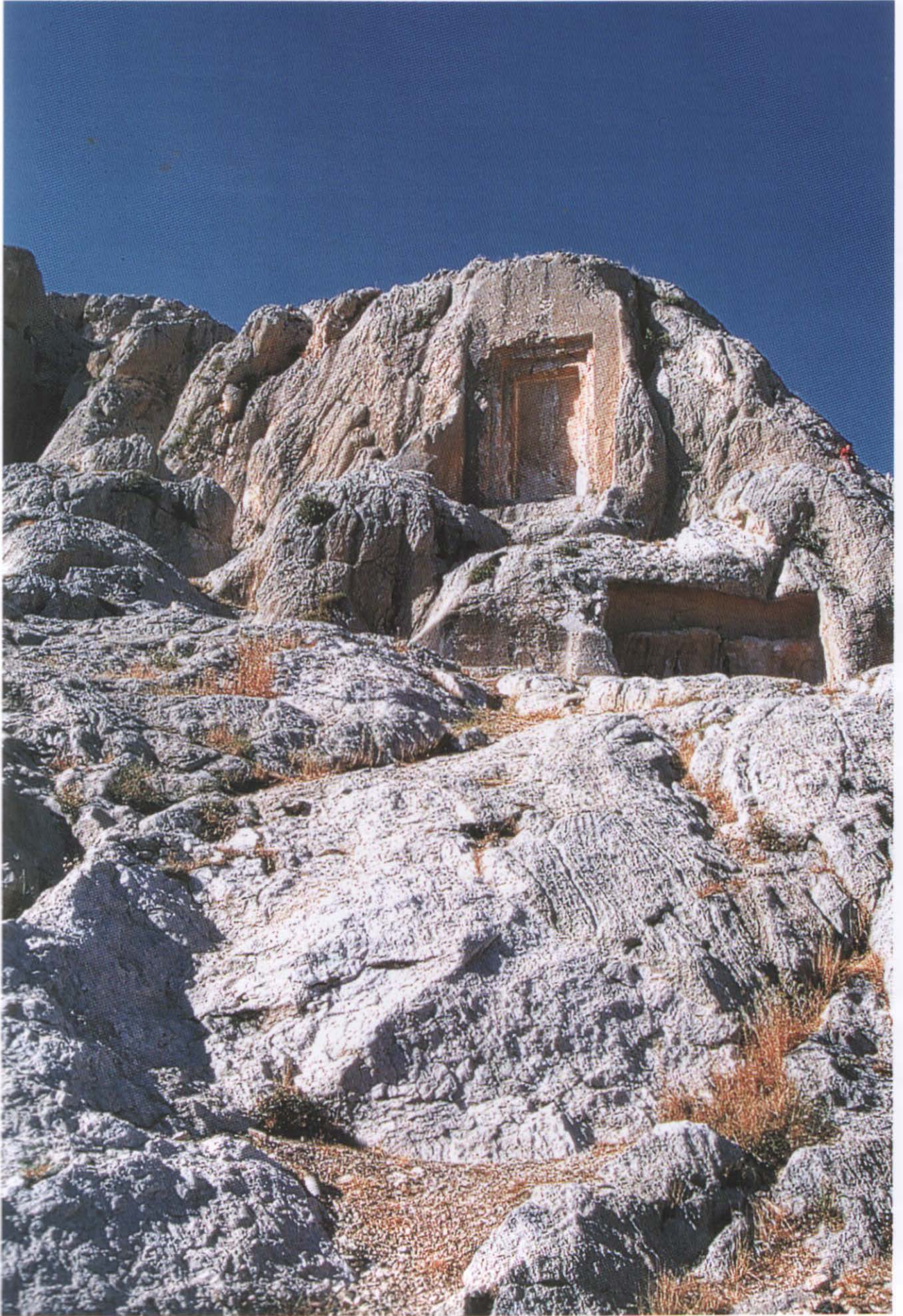
Sarduri'den sonra başa geçen oğul İşpuini'nin Urartu tahtına çıkmasının tarihi kesin değildir. Bu sırada Asur tahtında egemenlik süren V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811) ikinci yılı (M.Ö.822) seferinin kayıtlarında Mutarris-Assur adlı tecrübeli, zeki ve yetenekli askerini ordusu ile birlikte Nairi ülkesi üzerine sefere gönderir. Güneşin battığı yukarı denize kadar seferlerini ilerleten Mutarris-Assur, Uşpina, adlı bir kralın 200 kentini ele geçirir. Yazıt devamla bu yöredeki bir çok ülkeden ve Nairi ülkesi krallarından haraç ve vergi alındığını belirterek sona erer. Bu yazıtta geçen Uşpina'nın, Urartu kralı İşpuini olduğu önerilmiştir. Bu durumda M.Ö. 822'den pek fazla geriye gitmeyen bir tarih, olasılıkla da M.Ö. 825/24 tarihi İşpuini'nin, Urartu tahtına geçtiği yıl olarak kabul edilebilir. İşpuini, Urartu tahtına egemen olduktan ancak birkaç yıl sonra bu derece güneye inmek başarısını gösterebilirdi. Hubuşkia'nın bir bölümünü ele geçirmesi ve güneydeki Musasir ülkesinin sınırlarına dayanması V. Şamsi-Adad'ı harekete geçirmiş ve Urartu'nun güneye doğru ilerleyişi, yukarıda verdiğimiz sefer ile

Asur kralı tarafından durdurulmak istenmiştir. Aynı Asur kralının birinci yıl seferinde de Nairi ülkesine karşı sefer düzenlediği ve bu ülkeden boyunduruğa vurulmuş (ehlileştirilmiş) atlar alındığı bilinmektedir. Nairi ülkesindeki krallardan haraç alındığı anlatılan seferde bu ülkede hüküm süren hiç bir kral adı verilmemiştir.

Sadece İşpuini'nin adını taşıyan yazıtların sayısı pek fazla değildir. Ancak kralın geç dönemine ait olan ve oğlu Menua ile torunu İnüşpua'nın da adını taşıyan bir çok yazıtı bulmak mümkündür. İşpuini'nin sadece kendi adını taşıyan yazıtlar, daha çok inşa ettiği kalelerin yapım kitabeleridir. Bu yazıtlardan bir çoğu başkent Tuşpa'nın yakın çevresinde ele geçmiştir. Van'ın 15 kilometre güneyindeki Zivistankale, Van-Özalp karayolu üzerindeki Aşağı Anzaf ve Patnos'tan çıkan yazıtlar sadece bir kaç örnektir. Söz konusu yapım faaliyetleri İşpuini'nin başkent ve civarında kurmaya başladığı savunma sisteminin birer parçasıdır. Tuşpa etrafındaki imar faaliyetlerinin bir ölçüde tamamlanmasından sonra kral İşpuini ve oğlu Menua'nın toprak kazanmaya dönük askeri seferlerinin de başladığını görmekteyiz. İşpuini'nin saltanatının belli bir döneminden sonra kaleme alınan bir çok yazıtında oğlu Menua'nın ve bazı durumlarda torunu İnüşpua'nın adlarının da verildiğine tanık olunur. Urartu tarihinde başka bir örneği olmayan bu davranışın nedeni bilinmemektedir. Olasılıkla yaşlı kral İşpuini, oğlu Menua'yı tahtı devralmadan önce askeri ve siyasi açıdan olgunlaştırmak ve tecrübe kazandırmak istemiştir. Bu eğitimin yararlarını Urartu Krallığı Menua döneminde fazlası ile görmüştür. Ancak aynı durum İnüşpua için geçerli değildir. Bir kaç yazıtta babası ve büyükbabası ile birlikte adı geçen torun, Menua'dan sonra Urartu tahtına sahip olamamıştır. Belgelerden anlaşıldığına göre Menua'nın yerine Urartu tahtına, yine Menua'nın oğlu olan Argiştı geçmiştir. Bu durumu açıklamak eldeki verilerle mümkün değildir. Ancak İnüşpua'nın beklenmedik bir zamanda ölümü akla gelen ilk öneridir. Argiştı'nın tahtı babası Menua'nın arzusunun dışında, zorla ele geçirildiğine ait hiç bir veri yoktur.

KELİŞİN YAZITI ve MUSASİR SEFERİ

İşpuini'nin en önemli eylemlerinin başında güney ülkelerine karşı giriştiği askeri sefer gelir. Kral İşpuini'ye ait en önemli yazıtlardan biri bu seferi ve sonrasında gelişen olayları anlatan, bazı bölümleri okunmayacak durumda olan Kelişin yazıtıdır. Yazıt Türkiye, Irak ve İran sınırlarının birleştiği noktada yer alan ünlü Kelişin Geçidi'nin yakınına dikilmiş bir çift dilli steldir. Yazıt şöyle başlar: "*Arđini (Asurca tarafta Musasir) kentine Tanrı Haldi'nin arkasında geldikleri zaman Sarduri oğlu İşpuini, yüce kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Biainili ülkesinin kralı (Asurca tarafta Nairi), Tuşpa kentinin bakimi ve İşpuini oğlu Memua Tanrı Haldi'ye bir tapınak inşa ettiler. Yüksek yola bir stel diktiler...*" Anlaşılmaktadır ki: Kral İşpuini Yakın Doğu'nun en azından M.Ö. 9. yüzyıldan beri önemli bir kutsal kenti olduğu bilinen Musasir şehrini ele geçirmiştir. Ancak bu kentin askeri zor kullanılarak veya tahrip edildikten sonra ele geçirildiğine ait hiç bir ipucu yoktur. Aksine Urartu kralının ve ordusunun Musasir'e geliş önemli bir merasim ile kutlanmış ve bu olayın anısına binlerce baş hayvan kurban edilmiştir: "... İşpuini tapınağının önünde, Sarduri oğlu İşpuini (tanrılara) muhteşem silahlar, çok (besili) hayvanlar, bakır kaplar, çok sayıda kurbanlık hayvanlar sundu; bunları Tanrı Haldi kapısının önüne koydu ve bayatımızın neşesi ve bakimi olan Tanrı Haldi'ye verdi. O (İşpuini) kurban edilmek için 1.112 boğa, 9.120 keçi, kuzu ve 12.480 büyük keçi getirdi..." Kutlamalar Tanrı Haldi için bir anıtın dikilmesi, standartların ve diğer adak eşyalarının getirilmesi ile sürmüştür. Yazıtın içeriğinden anlaşıldığı gibi Musasir'in, Urartu egemenliğine geçmesi nedeniyle yapılan kutlamalar, askeri bir zaferin sonunda yapılan zafer merasimlerinden çok dini bir seremonidir. İşpuini'nin bu davranışı Urartu dini ile ilgili yaptığı düzenlemeler ve Urartu toprakları içindeki farklı din ve tanrılara verdiği önem dikkate alınırsa daha iyi anlaşılabilir. Asur Krallığı'nın boyunduruğu altında yaşamakta olan Musasir (Ardini) kentinin M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Urartu'nun koruyuculuğunu kabul etmesi önemlidir. Urartu'nun güneye doğru ilerlemesinin sonucunda Musasir halkı Urartu'nun koruması altında olmayı yeğlemiş olmalıdır. Bu toprakları ele geçirmek için güneye doğru ilerlemekte olan Urartu kralına karşı koymaktansa O'nu bu kutsal kentin koruyucusu olarak davet etmişlerdir. Böyle bir davranış Musasir kentinin ve zenginliğinin yok olmasını engellediği gibi Urartu Kralı'na da büyük bir onur vermiş olmalıdır. Binlerce baş hayvanın kurban edilmesi, Haldi için anıtsal bir kapı yapılması ve belki de ünlü Musasir tapınağının Tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi bu olayı kutlamak içindir.

Resim 11 - Zimzim Dağı eteklerindeki Meber Kapı yazıtı

URARTU'NUN DOĞU SEFERLERİ ve ASUR KRALLIĞI

Urartu'nun bu derece güneyde, Asur ülkesine böylesine yakın bir konumdaki bir kente egemen olması, doğrudan Asur'a meydan okuma anlamına gelmektedir. İşpuini bu niyetinde ciddi olduğunu Kuzeybatı İran toprakları üzerine düzenlediği askeri seferi ile bir kez daha göstermek istemiştir. Van'ın doğusundaki Erçek Gölü kenarında yer alan ve Erken Tunç Çağlarda da iskan edildiği bilinen Karagündüz köyünde ele geçen bir yazıt, İşpuini'nin doğu seferi ile ilgili önemli bilgiler verir. Yazıtın bir İşpuini-Menua ortak yazıtı olduğu giriş kısmındaki bilgilerden bellidir: *"Hükmeden Tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu yazıtı dikti. Tanrı Haldi silahları ile savaşa çıktı. Meişta kentini ele geçirdi, Barşua ülkesini zaptetti. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahları güçlüdür..."* Yazıtta geçen Meişta kentinin Kuzeybatı İran içlerinde bir kent olduğu bilinmektedir. Hatta bazı bilim adamları bu kenti Urmiye Gölü'nün güneyindeki ünlü Hasanlu yerleşmesi ile tanımlamak istemişlerdir. Hasanlu kentinin Menua zamanında ele geçirildiği ve etrafına Hasanlu IV kalıntılarını tahrip edecek şekilde sur duvarı çekilerek tahkim edildikten sonra Urartulular tarafından kullanıldığı dikkate alınırsa bu önerinin pek de hatalı olmadığı düşünülebilir. Yazıtta geçen Barşua ülkesi, Asur kayıtlarındaki Parsua ile aynıdır. Daha sonraki yüzyıllarda Pers ülkesi ile aynı anlamda kullanılacak olan Barşua, Urmiye Gölü'nün güneylerindeki geniş araziye verilen coğrafi bir addır. Karagündüz yazıtı seferle ilgili olarak şöyle devam eder: *"...ordumda 106 savaş arabası, 9.174 süvari, 2.704 piyade vardı..."* Bu bilgiler Urartu ordusunun, olasılıkla Asur'dan etkilenerek, savaş arabaları ve süvariler ile donatıldığını göstermektedir. Bu aynı zamanda ordu içinde yapılan organizasyonun da bir göstergesidir. Savaşı devam ettiren Urartu kralları, bu ülkeden 65 deve ve 1.120 at dahil çok sayıda hayvan alarak Urartu ülkesine geri getirmişlerdir. İlerki yıllardaki askeri seferlerde de görüleceği gibi Kuzeybatı İran toprakları, gerek Asur ve gerekse Urartu ordusu için at ihtiyacının karşılandığı önemli bölgelerin başında gelmektedir. Karagündüz yazıtı bize Urartu'nun Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında kalan geniş toprakların Urartu tarafından denetim altına alındığını göstermektedir. Olayların Asur'un aleyhine gelişmeye başlaması Asur'un bu konuda önlem almasını gerektirmiş ve olasılıkla yukarıda sözünü ettiğimiz gibi V. Şamsi-Adad akıllı komutanı Mutarris-Assur'u, İşpuini'ye karşı askeri bir seferle görevlendirmiştir.

KUZEY SEFERLERİNİN BAŞLAMASI

Kral İşpuini'nin doğu dışında bazı seferler yaptığı da bilinmektedir. Van Gölü'nün kuzey ve kuzeydoğusuna yapılan bu seferler ile ilgili bilgiler, Van'da bulunan çift yüzlü bir yazıt ile kanıtlanmıştır. Bu yazıtta göre İşpuini, Anaşe, Uteruki, Luşa ve Katarza ülkelerine seferler düzenlemiştir: *"Hükmeden Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua... Luşa ve Katarza kabilelerini geri püskürttü... Anaşe, Büyük Kükürü... Uteruki, Luşa, Katarza ülkelerine kadar gittiler. Etiuku ülkelerinin krallarından onlara yardım etmek için yardımcı güçler gönderildi..."* Yazıtta geçen ülkelerin Gökçe Göl'ün batısında yer aldıkları rahatlıkla söylenebilir. Bu yörelerde kazanılan başarılar, bölgeden yüzlerce at ve binlerce baş sığır elde edilmesini sağlamıştır. İşpuini'nin kuzey bölgelerine yaptığı bu sefer, Van'da bulunan bir başka yazıtta da anlatılmaktadır. Bu yazıttan elde edilen bilgilere göre Etiuki ülkesinden 6 savaş arabası, binlerce atlı ve 15.760 piyade ganimet olarak alınmıştır. Bu sefer sırasında dikilmiş olduğunu sandığımız aynı içerikli bir başka İşpuini yazıtı ise Tuşpa-Uteruki güzergahı üzerinde yer alan Eleşkirt-Toprakkale yazıtıdır.

URARTU DEVLET DİNİNİN KURULUŞU

İşpuini'nin gösterdiği askeri başarılar, Urartu devlet ve dini yapısı üzerinde önemli düzenlemeler yapmasına yardımcı olmuştur. Özellikle Urartu Devlet dini bu kral zamanında şekillenmiş ve Urartu dini ile ilgili yazılı düzenlemeler, İşpuini tarafından kaleme alınmıştır. Bu konuda bizleri aydınlatan en önemli kaynak, Meherkapı yazıtı olarak bilinen ve Van'daki Zimzim Dağı'nın eteklerine oyulan bir niş içindeki yazıtta açıklanmıştır (Resim 11). Yazıtta Urartu tanrılar aleminde kutsanan tüm tanrı ve tanrıçaların adları ve bunlara sunulacak kurbanlık hayvanların listesi verilmiştir. Meherkapı yazıtı, Urartu Kralları'nın Urartu toprakları üzerinde nasıl bir "devlet dini" yaratmak istediklerine dair

önemli bir belgedir. Meherkapı yazıtında "Urartu tanrılar alemi" Urartu ülkesinde kutsanan bütün tanrıları kapsayacak şekilde, belki de yeniden düzenlenmiştir. Bu araştırmanın Urartu Dini ile ilgili kısmında etraflıca inceleneceği gibi listede kutsanan tanrı ve tanrıçaların yanında kutsal sayılan ve kurban kesilen dağ, nehir ve kentler de belirtilmiştir. Ardini kenti (Musasir), Kumenu, Tuşpa(ni) ve Arşuniuini ile birlikte bu kutsal kentler içinde gösterilmiş, 1 sığır ve 2 koyun kurbanı ile onurlandırılmıştır. Ardini'nin bir Urartu kenti olarak Meherkapı yazıtında yer alması ve kurban kesilmeye başlanması, doğal olarak bu kentin Urartu egemenliğine geçmesinden sonra olmalıdır. Bu durumda Meherkapı yazıtı, İşpuini'nin Musasir'i ele geçirdiği tarihten sonra yazılmış olmalıdır.

İşpuini'nin oğlu Menua'nın babası ile olan uzun ortak krallık tecrübesinin ne kadar sürdüğü ve ne zaman bittiği kesin değildir. Ancak genel inanış Menua'nın M.Ö. 810 yılında Urartu tahtına tek başına egemen olduğu doğrultusundadır. Bu tarihte baba İşpuini'nin ölüm veya kendi isteği doğrultusunda tahttan ayrıldığı kabul edilmektedir. Menua'nın uzun süren ortak krallığı, kendisine başka hiç bir Urartu kralına nasip olmayacak devlet yönetimi tecrübesi kazandırmıştır. Babası ile birlikte Urartu Krallığı'nı sağlam temeller üzerine oturtmayı başarmışlar, krallık içinde yer alan çeşitli beylikleri merkezi idarenin etrafında toplayabilmişler ve bunun getirdiği olanaklar ile krallığın farklı yörelerine başarılı askeri seferler düzenleyebilmişlerdir. M.Ö. dokuzuncu yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı'nın içinde bulunduğu bu durum, yeni kral Menua'yı ülkesini imara ve halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yönlendirmiştir. Askeri amaçlı kalelerin inşası yanında ülke ekonomisine çok olumlu katkılarda bulunacak olan ve tarımsal faaliyetlerin artmasına neden olacak büyük bir sulama projesi uygulamaya koyulmuştur. Bugün bile hala kullanılmakta olan Menua kanalı ya da yöresel adı ile Şamran kanalı bu tür faaliyetlerin en çarpıcısı olanıdır.

KRAL MENUA ve KUZEYBATI İRAN SEFERLERİ

Kral Menua'nın inşa ettiği kalelerin dağılımını dikkate alındığında kendisinin izlemekte kararlı olduğu askeri politikalar da açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Söz konusu kalelerin başında Van'dan Batı İran'a giden askeri karayolunun üzerindeki, İşpuini tarafından inşa edilmiş olan Aşağı Anzaf Kalesi'nin karşısında kurulmuş olan, Yukarı Anzaf Kalesi ve Van-Muradiye yol ayrımındaki Körzüt Kale gelir. Bu iki kale Menua'nın doğudaki Urmiye Gölü Bölgesi'ne ve kuzeyde Erzurum ve civarına askeri seferleri planladığı hakkında en önemli ipuçlarıdır. Kuzeybatı İran içlerine yapılan askeri seferlerin ve bu ülkelerin ele geçirilişinin en önemli belgesi Miandup yakınlarında bir kaya fasadı üzerine yazdırılan bir yazıttır. Taştepe yazıtı olarak bilinen kitabede Kral Menua şunları söyler: *"Tanrı Haldi'nin yüceleği ile İşpuini oğlu Menua bu kaleyi inşa ettirdi; Meişta kentini ele geçirdi ve buradan Mana ülkesine egemen oldu... Buraya bazı piyadeleri bıraktım... Menua der ki; Mana Ülkesini ele geçirdim..."* Yazıttan Urmiye Gölü'nün güneyindeki Solduz ve Uşnuye Ovalarının bu tarihte artık Urartu egemenliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Taştepe yazıtında geçen Meişta'nın II. Sargon'a ait Asur yazıtlarında, Mannea Ülkesi'nin bir bölgesi olarak açıklanan Missi ile eşdeğer olduğu ve Missi'nin de Urartu yazıtının dikildiği Taştepe olduğu önerilmiştir. Ancak Taştepe'de ele geçen pek görkemli olmayan kalıntılar, bu önerinin geçerli olamayacağını düşündürmektedir. Meişta belki de Kuzeybatı İran'ın en önemli merkezi ve kalesi durumundaki Hasanlu olabilir. Yapılan kazılar Demir Çağ II olarak adlandırılan dönemin sonunda, yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında, Hasanlu Kalesi'nin Urartu'lar tarafından ele geçirildiğini ve kalenin etrafına "Yanmış Yapıları" tahrip edecek şekilde yeni bir sur duvarının inşa edildiğini göstermiştir. İnşa tekniği Van Bölgesi'ndeki Menua kalelerinden bir hayli farklı olsa da bu duvarların Kral Menua tarafından kenti ele geçirdikten sonra yapıldığı ve kentin belli bir süre Urartular tarafından kullanıldığı büyük olasılıktır. Urmiye Bölgesi'ndeki Urartu egemenliği, Asur Kralı II. Sargon'un M.Ö.714 yılındaki askeri seferine kadar ciddi bir tehlike ile karşılaşmamıştır. Bu nedenle yöredeki Urartu hakimiyeti düşünüldüğünden bir hayli uzun olmalıdır.

Taş-tepe yazıtında geçen Mana ülkesinin tarihi coğrafyası ise ayrı bir tartışma kaynağıdır. Asur yazıtlarında Mannea olarak verilen Mana ülkesinin Urmiye Gölü'nün güney sahillerine yakın topraklar olduğu genel kabul görmüş öneridir. Menua'nın ele geçirdiği Mana ülkesi Urmiye Gölü'nün güneyindeki, günümüz Solduz Ovası olmalıdır. Ancak daha sonraki dönemlerde Urartu yazıtlarında sözü edilen Mana ülkesi daha geniş toprakları içine almış ve biraz daha güneyel bir konuma erişmiştir. I. Argişti'nin Mana ülkesinin Asur Dağları'nda sona erdiğini belirttiği Van Kalesi'ndeki "Horbor Yazıtı-

lan" bunu göstermektedir. Kral Menua'nın Mana ülkesinde sürekli kalacak bir miktar asker bırakmış olması, yöre üzerindeki emellerini de açığa koymaktadır. Batı İran seferleri sadece ganimet elde etmek için düzenlenen basit askeri eylemler değildir. Bu seferler Urartu askeri ve siyasal gücünün Kuzeybatı İran'a yerleşmek istemesinin kesin kanıtıdır. Yörenin Van Bölgesi'ne kıyasla sahip olduğu daha uygun iklim koşulları, daha doğulardan gelen ve belki de kalayın Asur ve Urartu ülkelerine ve bu yolla Kuzey Suriye Kent Devletleri'ne taşındığı ticari yolun bu yöreden geçişi, bölgenin özellikle at yetiştiriciliğindeki ünü bu davranışın en önemli nedenleri olmuştur.

KUZEYE TEKRAR YÖNELİŞ

Menua'nın ilgi duyduğu bir başka yöre ise kuzey ve kuzeydoğu ülkeleridir. Menua'nın kuzeydoğuda toprak kazanma girişimleri planlı bir eylem dahilinde yürütülmüştür. Bu ilgi Körzüt Kale ve Patnos yakınlarına inşa ettirdiği Aznavurtepe Kalesi ile başlamış ve daha sonra Ağrı Dağı eteklerindeki diğer kaleler ile sürmüştür. Başkent Tuşpa'dan başlayarak Körzüt ve Potnos yakınından ilerleyen yol, planlanan kuzey seferleri için koruma altına alınmış ve seferler sırasında ihtiyaç duyulacak lojistik destek için Anzavurtepe Kalesi inşa edilmiştir. Potnos'un 3 kilometre kuzeydoğusunda, koni şekilli bir yüksek tepe üzerinde kurulan kale, klasik bir Urartu kalesinden çok bir ikmal üssünü andırmaktadır. Tepenin üzerinde kapısı Süphan Dağı'na bakan ve Menua'ya ait yazıtların bulunduğu tapınak yer almaktadır. Yazıtta Gökçe Göl yakınlarında konumlandığını bildiğimiz Luhuni ve Erikuani ülkelerinden söz edilmeyişi, kalenin bu ülkelerin fethinden önce yapıldığını göstermektedir. Gökçe Göl ve çevresindeki toprakların egemenliği planları içinde, güzergah üzerinde yer alan Ağrı Dağı eteklerindeki tarım arazilerinin de ele geçirilmesi olmalıydı. Körzüt Kale'den doğuya doğru giden yol üzerinde Muradiye ve Çaldıran Kaleleri'nin inşa edilmesi belki de bu amaç içindi. Bu kalelerin yakın çevrelerinde bulunan ve Menua'ya ait olan yazıtlar bu öneriyi destekler durumdadır. Daha kuzeyde Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Karakoyunlu Köyü'ne yakın bir noktada ele geçen Taşburun yazıtı, Menua'nın kuzey planları ile ilgili önemli bilgiler verir. Kral bu yazıtında Tanrı Haldi'nin yüce gücü ile sefere çıktığını ve Erikuahi ülkesine geldiğini yazmaktadır. Yazıt daha sonra şöyle devam eder: "... benden önce hiç kimsenin sahiplenemediği krali kent Luhuni'yi Tanrı Haldi İşpuini oğlu Menua'ya verdi. Luhuni'yi ele geçirdim; Luhuni kentini baraç ödemek koşuluyla bağışladım..." Ağrı Dağı eteklerinde yaşayan bu kabileleri idaresi altına alan Menua yörenin hakimiyetinin sürdürülebilmesi için kaleler inşa etmeği de ihmal etmemiştir. Taşburun'un 5 kilometre uzağında ele geçen ve Başbulak yazıtı olarak adlandırılan yazıtta, Menua'nın buraya kendi adını taşıyan (Menuahilini/Menua'nın kenti) krali bir saray ve krali bir kale yaptırdığı belirtilmektedir. Yörede yaşayan Luhuni, Erikuahi ve Etiu(ni) beylikleri, yaklaşan Urartu tehlikesini farketmiş ve bu tehlikeye karşı bazı kaleler inşa etmişlerdir. Yörede bulunan ve Urartu yapım karakteri taşımayan bir çok kale bunlara örnek olmalıdır. Menua döneminde Urartu askeri egemenliğinin Gökçe Göl kıyılarına kadar vardığı kesin değildir. Ancak daha sonraki yıllarda, II. Rusa tarafından inşa edilecek olan Karnir-Blur Kalesi'nde (Teişebani) ele geçen Menua yazıtlı eşyalar, Menua'nın göl yakınlarında bir kent kurduğunun kanıtı olarak görülebilir. Menua'nın babası İşpuini ile ortak krallıkları döneminde kaleme aldıkları Van'da bulunmuş bir yazıtta, Gökçe Göl civarında konumlandığı kabul edilen Uiteruki, Luşa, Kaetarza ve Etiuki ülkelerine seferler düzenlendiği bilinmektedir. Bu ülkelerden elde edilen yüzlerce at, toplam 34 bin sığır ve binlerce kadın ve erkek tutsak yörenin önemini ve Urartu krallarının amacını açıklamaktadır. Aynı krallar dönemine ait olan ve Van'ın kuzeyinde bir köyde bulunan bir başka yazıtta yöreye verilen önem, kuzey seferleri için hazırlanan ordunun sayısına da yansımıştır. Uiteruki, Luşa ve Katarza ülkelerine yapılan seferde 66 savaş arabası, binlerce süvari ve 15.760 piyade görev almıştır. Bu rakamlar dönemin koşulları dikkate alındığında bir hayli yüksektir ve kuzey yörelerinin ele geçirilmesindeki kararlığının ifadesidir.

ERZURUM CİVARINDA BİR KRALLIK: DİAUEHİ

Körzüt, Aznavurtepe, Ağrı ve Hasankale (Pasinler) yoluyla kuzeye giden yol Urartu krali Menua'yı Erzurum yöresine ulaştırmıştır. Ancak Erzurum yöresinde yaşayan Diauehi Krallığı, Menua'nın tahmininden daha güçlü bir askeri yapıya ve dayanma gücüne sahipti. Hasankale ve Delibaba arasında, Yaylıtaş mevkiinde bulunan Menua'ya ait bir yazıtta, Diauehi ülkesinden "güçlü ülke" olarak söz

edilmesinin nedeni budur. Yazıtta Tanrı Haldi'nin gücüyle Diauehi ülkesinin ele geçirildiği, krali kent Şaşilu'nun zaptedildiği yazılmakta ve Diauehi kralı Utupurşuni'nin, Menua'nın ayaklarına kapanarak af dilediği ve Menua'nın vergi ve haraç karşılığı kralı affettiği yazılıdır. Bu seferde iki nokta önemlidir: Birincisi Menua'nın, Utupurşuni'yi ortadan kaldıramadığı ve kendisini affederek krallık sürmesine izin vermesidir. Anlaşılmaktadır ki; Menua'nın bu geniş ve zengin topraklara kesin olarak egemen olmak için henüz gücü yeterli değildir. İkinci önemli nokta, yöreye yapılan seferin amacını vurgulamaktadır. Seferin sonunda elde edilen altın ve gümüş gibi değerli madenler, Menua'nın toprak kazanma girişimlerinin dışındaki niyetini de açıklamaktadır. Gelişmekte ve sınırlarını büyütmekte olan yeni bir krallığın altın ve gümüş gibi ekonomik değeri çok yüksek olan bu madenlere ihtiyacı kaçınılmazdır. Erzurum yakınındaki Zivin kasabasında ele geçen bir başka yazıtta Şaşilu kentinin ele geçirildiği yazılmış olmasına karşın, Diauehi Krallığı'nın Urartu egemenliğine geçmesi yine sağlanamamıştır. Menua'nın oğlu Argişti döneminde, Diauehi'nin Urartu'ya karşı ayaklanmış oluşu bu durumun yeterli kanıtıdır.

BATI'YA İLK ASKERİ SEFER

Urartu Krallığı'nın, Elazığ ve Fırat kavsi çevresindeki ülkelere ilgi duyması Menua ile başlar. Urartu'nun "batı" yayılımı olarak adlandırılan bu seferler ile ilgili olarak Van ve özellikle Palu yazıtları bilgi sağlar. Yazıtlardan elde edilen verilere göre Menua'nın amacı, Meliteialhe (Malatya) Krallığı'nın egemenlik altına alınmasıdır. Van yazıtına göre Menua Şurişilini ve Tarhigamani kentlerini ele geçirdikten sonra Hati ve Alzi(ni) ülkelerine varmıştır. Palu kaya yazıtı batı seferini şöyle anlatır: *"Tanrı Haldi silahlarıyla sefere çıktı, Şebeteria kenti ülkesini, Huzana kentini ve Supani kentini ele geçirdi. Haldi ve Haldi'nin silahları güçlüdür. Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Menua Şebeteria kenti ülkesini, Huzana kenti ülkesini, Supani kentini fethetti ve Hati ülkesine kadar gitti... Bu yazıtı Tanrı Haldi için dikti. Şebeteira kentinde Tanrı Haldi için bir tapınak inşa etti. Meliteialhe kenti kralının hayatını haraç vermek koşulu ile bağışladı..."* Yazıtta geçen Şebeteria, Huzana ve Şupa(ni)'nin coğrafi konumları konusunda fazlaca bir sorun yoktur. Şebeteria'nın bugünkü Palu ve batısındaki topraklar olduğu genellikle benimsenmiştir. Şupa(ni) ülkesinin ise antik çağın Sofene'si ile tanımlanabileceği konusunda görüş birliğine varılmıştır. Aynı görüş birliği, Palu yazıtındaki Huzana'nın bugünkü Hozat (Ermeni Hozan) ile aynı olduğu konusunda da vardır.

Kral Menua'nın Van'da bir kilisenin duvarlarında yapım malzemesi olarak kullanılmış olarak bulunan bir yazıtta, batı seferleri ile bilgi bulmak mümkündür. Kralın yıllıklarının bir bölümünü oluşturduğu düşünülen yazıtta, tarihi anlaşılamayan ancak Asur ülkesine kadar ilerlediği bir yılda, Hate ve Alzi ülkelerine sefer düzenlediği ve bu ülkelerden 2113 kişiyi tutsak aldığı, bazılarını öldürdüğü, bir kısmını asker olarak kullanılmak üzere orduya gönderdiği belirtilmektedir. Van yazıtında geçen Alzi(ni) ülkesinin Hitit metinlerinde Alziya, Mitanni metinlerinin Alşe ve Ermeni kayıtlarında Alznik olarak geçtiği ve burasının da Fırat Nehri'nin Elazığ civarında oluşturduğu kavis içinde kalan topraklar olduğu bilinmektedir. Menua'nın, Urartu'nun batısında kalan ve yaz ayları dışında genellikle karla kaplı geçit vermeyen yüksek Bingöl Dağları ile ayrılmış bu uzak ülkelerdeki egemenlik uğraşlarının ne derece olumlu sonuç verdiği kesin değildir. Ancak kralın Şebeteria kentinde Tanrı Haldi için bir tapınak yaptırdığı ve çeşitli kaya yazıtlarını Palu civarına oyduktuğu dikkate alınırsa, Menua'nın bu uğraşında önemli başarılar elde ettiği kabul edilebilir. Palu'nun 29 kilometre kuzeybatısındaki Bağın'da bulunan bir yazıtta Menua Titiani adlı bir idareciyi bu "eyaletin" yöneticisi olarak atamış olduğu dikkat çekmektedir. Bir Urartu yazıtında, kral adlarının dışında, ilk kez bir şahıs adı karşımıza çıkmakta ve Titinia bir bölgeye atanan ilk "eyalet valisi"(Lu EN.NAM) ünvanını almaktadır.

Menua'nın Meliteialhe (Malatya) Krallığı ve civarındaki ülkeleri egemenlik altına almak isteğinin nedeni, Meliteialhe ülkesinin, Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya ve Urartu ülkesinden, Akdeniz'e giden yol üzerinde yer almasıdır. Bunun yanında bu ülkelerin zengin bakır ve demir madenlerine sahip oluşu Menua'yı sefere özendiren etkenlerin başında gelmektedir. Elazığ yakınlarındaki Maden ve Ergani'deki bakır cevherine ve Palu'nun doğusundaki Sivan Maden'deki demir yataklarına sahip olmak Urartu ekonomisi için büyük öneme sahipti. Bölgenin Asur Krallığı için de önemli olduğu Asur kralı I. Salmanasar döneminden itibaren yöreye yapılan askeri seferlerden anlaşılmaktadır. Malatya yöresine egemen olmak, elde edilecek bu zenginliklerin yanı sıra, Kuzey Suriye'nin ve oradan

Resim 12 - Horbor Yazıtları Van Kalesi'nde I. Argişti yıllıkları

Akdeniz dünyasının ve belki de daha batıdaki ülkeler ile yapılabilecek ticaretin yollarını Urartu'ya açacaktı. M.Ö. 8. yüzyıl boyunca Yunanistan ve Etrurya (İtalya) ile gerçekleştirilen ve çoğunlukla maden eserleri kapsayan ticaret, büyük oranda Şupani, Alzi(ni) ülkeleri ve Malatya yoluyla erişilebilen Doğu Akdeniz kıyılarındaki Al-Mina ve Tarsus gibi kentler ve Kayseri ve Gordion üzerinden batıya giden Orta Anadolu yolu ile yapılabilmektedir. Engin bir idari deneyim ile göreve başlayan büyük mimar Menua tarımsal verimliliği artırmak için barajlar, sulama kanalları, kaleler ve yollar inşa ederek ülkesini imar etmiş, bunların yanında başarılı doğu, kuzey ve batı seferleri düzenleyerek krallığın topraklarını genişletmiş ve bundan da önemlisi gelişen krallığın ihtiyacı olan ekonomik gücü farklı yörelerden elde ettiği altın, gümüş, bakır ve demir gibi maden zenginlikleri ve batı dünyasıyla yapılan ticaret ile sağlamayı başarmıştır. Urartu Krallığı Menua'nın başarılı saltanatı ile Yakındoğu'da Asur'un yanında en önemli askeri güç olduğunu kanıtlamıştır.

KRAL I. ARGİŞTİ DÖNEMİ

Menua'nın askeri ve imar faaliyetleri ile dolu saltanatı, Urartu Krallığı'nın başarı grafiğinin bir sonraki kral Menua oğlu Argiştî döneminde daha da yükselmesini sağlamıştır. Öyle görülmektedir ki; büyükbabası ve babası ile adı bir kaç krali yazıtta yer alan oğul İnüşpua, Menua'dan sonra başa geçme şansını elde edememiştir. İşpuini ve Menua tarafından taht için varis gösterilen ve bu amaçla eğitilen velihat prens İnüşpua, yerini Argiştî'ye bırakmak durumunda kalmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi prens Urartu tahtına geçmeden hayatını yitirmiş olabilir. Van Kalesi'nin güney uçurumundaki anıtsal kaya mezarının girişine yazdırdığı ve "Horhor Yazıtları" olarak bilinen (Resim 12) yıllıklarında belirttiği gibi; Argiştî "bahadan kalan yere", yani tahta Tanrı Haldi'nin emri ile çıkmıştır. Bu ifade sanki tanrıların isteği ile gerçekleşen olağan dışı bir yargı vardır. Belki de Argiştî ağabeyi İnüşpua'yı bir şekilde bertaraf ederek bu ünvanı almıştır. Belki de bu nedenle yıllıklarının girişinde kendisini ancak Madırburç yazıtında gördüğümüz ünvanlar dizisi ile şereflendirme gereğini duymuştur: *"Menua oğlu Argiştî, yüce Tanrı Haldi için bu yazıtı tesis etti. Tanrı Haldi'nin yüceliği ile Menua oğlu Argiştî, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin yöneticisi..."*

I. Argiştî'nin (M.Ö. 786-764) "Horhor Yazıtları"ndan ve Van'da bulunan diğer yazıttan elde edilen bilgiler ile saltanatının ilk 15 yılındaki askeri eylemlerini içeren yıllıklarını oluşturmak mümkündür. Bu kayıtlardan anlaşıldığı gibi I. Argiştî saltanatının daha ikinci yılında kuzey ülkeleri üzerindeki emellerini ortaya koymuştur. Babası Menua'nın, Diauehi ülkesindeki egemenlik uğraşlarının yeterince olumlu sonuç vermediğini bilen yeni kral, bu soruna son vermek niyetindedir: *"...Argiştî şöyle der; Hiikmeden yüce Tanrı Haldi'ye...(muzaffer olmak için) yalvardım. O yılda ordumu tekrar topladım ve Diauehi ülkesine (ve) Diauehi kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım..."* Urartu kralı yörede yer alan ve Diauehi kralının önderliğindeki bir çok kabileye karşı başarılı savaşlar verdikten sonra kuzeydoğuya, yani Gökçe Göl çevresine yönelmiş ve buradaki Uiteruhi ülkesine saldırmıştır. Bu bölgeden elde edilen ganimetin listesi Argiştî'nin seferden ne amaçladığının kanıtı gibidir: *"...19.255 erkek çocuk, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın, toplam 52.675 kişiyi o yıl tutsak aldım.. Bazılarını katlettim bazılarını canlı olarak götürdüm. 1.104 at ve 35.015 büyük boynuzlu ve 1.829 küçük boynuzlu sığırı (ülkeme) taşıdım... Argiştî der ki; bütün bunları Tanrı Haldi için bir tek yıl içinde başardım."* Argiştî'nin uyguladığı gibi; bir bölgede sorun çıkartan halkların yaşadıkları topraklardan sökülerek başka bir bölgeye yerleştirilmesi, Urartu krallarının Menua döneminden itibaren başvurdukları bir yöntemdir. Toplu nüfus aktarımı olarak tanımlanabilecek bu uygulamayı Urartu kralları, Asur'dan örnek almış olmalıdırlar. Böyle bir uygulamanın temel nedenleri Urartu merkezi gücüne karşı ayaklanan toplulukları cezalandırmak ya da bu halkları sorun yaratmayacak merkeze yakın bir bölgeye taşımaktır. İşpuini ve oğlu Menua'nın, Anaşe kentinden canlı olarak taşıdığı binlerce kişi ve daha sonraki yıllarda, M.Ö.785 de, Uiteruhi ülkesindeki ayaklanmayı bastırmak için bu bölgeden taşınan toplam 52.675 kişi, bu tür toplu nüfus aktarımlarına örnektir. Toplu nüfus aktarımının yapılmasında bir başka amaç ise, daha önce de belirttiğimiz gibi, orduyu büyütme'dir. Urartu yazılı kaynaklarında birçok ülkeden alınan tutsaklar arasında erkek çocukların büyük bir yer tutmasının nedeni budur. Urartu Krallığı'nın sınırları içinde inşa edilen yeni bazı kentlere bir başka bölgeden alınan esirler getirilmiş ve yerleştirilmiştir. En güzel örneğini I. Argiştî döneminde Erepuni kentinde gördüğümüz bu tür nüfus aktarımı bölgedeki siyasi düzeni sağlamak açısından önemli idi.

KUZEYDE YİNELENEN KARIŞIKLIKLAR

Erzurum yöresinin güçlü krallığı Diauehi'nin mağlup edilmesine karşın kral Mannudubi'nin hayatının, ağır vergi ve haraclar karşılığında olsa bile, bağışlanması dikkat çekmektedir. Son derece zengin doğal kaynaklara sahip kuzey ülkelerinin doğrudan Urartu sınırları içine katılmamasının nedeni olasılıkla Urartu'nun kurmaya çalıştığı idari sistemle ilgilidir. Menua'nın batı ülkeleri kralları için uyguladığı bu yöntemle, sefer yapılan yöre krallarının anlaşmalar ile Urartu'ya bağlandıklarını görmekteyiz. Böylece ele geçirilen yörede çok sayıda Urartu askerini devamlı olarak bırakmak gerekmecekti. Ancak bu politikanın en azından Diauehi Krallığı için geçerli olamayacağı çok kısa sürede ortaya çıkacaktır. Erzurum ve daha kuzeydeki Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçları Urartu'nun ihtiyaç duyduğu altın ve gümüş madenleri açısından oldukça zengindir. Argiştî'nin, kuzeyden gelen bazı göç dalgalarını durdurabilmenin yanında, yöreye sefer yapmak arzusunun diğer bir temel nedeni bu zenginlikler olmalıdır. Altın postu aramak için aynı bölgelere gelen altın peşindeki Argonatl gibi, I. Argiştî de yörenin bu zenginliğinden haberdar olmalıdır. Nitekim Diauehi kralının bağışlanması için ödenen haraç bunu kanıtlamaktadır: "... 41 mina saf altın, 37 mina gümüş, 10.000 mina bakır, 1.000 binek atı, 300 büyük boynuzlu sığır, 10.000 koyun ve ayrıca... saf altın, 10.000 mina bakır...boğa, 100 sığır, 500 koyun, 300 binek atı..." Diauehi kralından elde edilen haraclar arasındadır. Urartu yazıtlarındaki "mina"nın kaç gram olduğu kesin değildir. M.Ö. 9-7. yüzyıldan kalan ağırlıklardan anlaşıldığına göre Asur ve Babil'de 1 "şekel" 1/60 "mina"ya (± 8.333 gram), 1 "mina" 1/60 "talente" (500 ± 40 gram) eşittir. 60 mina olan 1 talent, yaklaşık olarak 30 kilogramdır. Bu durumda Argiştî sadece bir tek seferden, diğer ganimetlerin yanında, 20 kilogram saf altın, 18 kilo gümüş ve 5 ton bakır elde etmiştir.

I. Argiştî'nin kuzey ülkelerinde gelişen siyasi olaylara kısa sürede çözüm bulduğunu söylemek mümkün değildir. Saltanatının hemen üçüncü yılında (M.Ö. 784/783) Gökçe Göl ve civarındaki kabileler üzerine yapılması zorunlu olan sefer bunu kanıtlamaktadır. Savaş verilen kabileler arasında Kuarzani, Ultuza, Uruani, Muzuru ve İrküni vardır. Yörenin en güçlü ülkesi Etiu(ni) bu seferle ele geçirilmiştir. Yörede sorun yaratan kabilelerden binlercesi tutsak alınmış ve Urartu ülkesine gönderilmiştir. Kayıtlardan anlaşılmaktadır ki; Argiştî kuzey ülkelerindeki ayaklanmaları başarı ile bastırmış ve bu toprakları bir daha yitirmemek üzere Urartu Krallığı'nın sınırları içine katmıştır.

Argiştî'nin dördüncü saltanat yılı, kralı, uzun zamandır Urartu yazıtlarında karşımıza çıkmayan çok farklı bir yöreye, batıya götürecektir. "*Tanrı Haldi silabları ile sefere çıktı ve Hate ülkesini ve kral Hilaruda'nın ülkesini ele geçirdi...*" cümlesi ile başlayan yıllıklarda devamla, bu topraklarda yer alan diğer kent ve ülkelerin mağlup edildiği anlatılmakta ve Malatya (Meliteialhe) Krallığı'nın bazı kentlerine gösterilen müsamahadan söz edilmektedir. Ancak bu bağışlamanın bedeli büyüktür. I. Argiştî ikinci binyıldan kalan bir gelenekle hala Hate ülkesi (Hitit ülkesi) olarak adlandırılan bu topraklardan 2.539 çocuk, 8.698 canlı adam, 18.047 kadın olmak üzere toplam 29.284 kişiyi tutsak almış, bir kısmını kılıçtan geçirdikten sonra, kalanları bir başka bölgeye taşımıştır. Bu insanlardan 6.600'ü olasılıkla kralın beşinci saltanat yılında (M.Ö.782) inşa edilen Gökçe Göl yakınındaki Erepuni kentine yerleştirilmiştir. Urartu krallarının genel siyasetlerine uygun olarak bu insanlar için Gökçe Göl civarında kentler, sulama tesisleri ve sulı tarım arazileri yapılmıştır. Bu durum kral Argiştî'ye ait olan ve Aras Nehri kıyısındaki Karakale civarında bulunan bir yazıtta açıkça belirtilmiştir. Kral dördüncü yıl kayıtlarını başarısından emin bir şekilde şöyle bitirir: "... Tanrı Haldi'nin adına ben bu kahramanlıkları (işleri) tek bir yıl içinde başardım."

Gökçe Göl ve civarında Menua ile başlayan iskan politikaları Argiştî zamanında sürmüştür. Bu toprakların Urartu'nun güvenliği için olan önemi, yeni kalelerin inşasını ve buralarda sürekli olarak konumlandırılacak askeri bir gücün varlığını gerekli kılmıştır. Gökçe Göl etrafındaki tarım arazilerini ve maden zenginliklerini denetim altına almak amacıyla tesis edilen eyalet, kuzey ülkelerinin merkezi durumuna getirilmiştir. Yoğun kar yağışı olan kış aylarında merkez ile iletişiminin kesilmesi durumunda bile başkent Tuşpa'nın yardımına en az seviyede ihtiyacı olacak şekilde, ekonomik ve askeri açıdan kendine yetebilecek bu tür eyaletlerin kurulması Urartu Krallığı'nın devamı için önemli olmuştur. Kralın M.Ö. 783/782 yılına tarihlenen beşinci yıl seferi kayıtlarında bölgedeki iskan politi-

kası ile ilgili bilgiler elde etmek mümkündür. Etiu(ni) ülkesini ele geçiren kral Tannisi Halcli'nin emri ile şöyle konuşur: "... *Biainili ülkesinin gücü(nü) göstermek ve düşman ülkelerini (zaptetmek) için İrpuni (Erepuni) kentini inşa ettim. Ülke yaban idi ve benden önce buraya hiç bir şey inşa edilmemişti. Burada yüce işler başardım. Hate ve Supani ülkelerinden getirdiğim 6.600 savaşıyı buraya yerleştirdim...*" Bu kente yerleştirilen insanlar için, yukarıda da belirtildiği gibi, çeşitli imar faaliyetleri kapsamında kanallar ve sulama sistemleri inşa edilerek daha fazla tarımsal verim elde edilmesi amaçlanmıştır. Aynı yazıtın anlaşılmaktadır ki; I. Argiştı Erepuni yöresine Hate ve Supani ülkelerinden göçmenler getirmesine rağmen, bu yörede güvenliği tehlikeye sokabilecek halkları bir başka yöreye, belki de Van Gölü çevresine taşımıştır. Yöreye getirilen 6.600 savaşıya karşı, kadınlı erkekli toplam 19.790 kişi ise bölgeden zorunlu göçe tabi tutulmuştur.

Urartu Krallığı'nın Argiştı ile ulaştığı güce ve elde edilen geniş topraklara karşın, bazı yörelerdeki sorunlar hiç bir zaman bitmemiştir. Menua'nın Kuzeybatı İran'da elde ettiği başarılar yörenin bir dönem sessiz kalmasını sağlamış, özellikle bu yıllarda Asur'un içinde bulunduğu zor günlerde, Urartu için pek fazla sorun yaratmamıştır. Ancak Argiştı'nın yıllıkları kralın saltanatının ilerleyen yıllarında durumun değişmekte olduğunu göstermektedir. Argiştı'nın saltanatının altıncı yılında (M.Ö.781) uzun zamanlar beri herhangi bir sorun ile karşılaşmayan Batı İran'da Urartu açısından rahatsızlık veren olaylar başlamıştır. Bu tarihten itibaren sekiz yıl boyunca Urartu ordusu Batı İran'daki Barşua ve Mana ülkelerine karşı sefere gidecektir. Kralın altıncı ve yedinci yıl seferleri aynı cümle ile başlar: "*Tanrı Haldi silahları ile sefere çıktı ve Asur'un yandaşlarını ele geçirdi...*" Sekiz yıl boyunca kaleme alınan bütün sefer kayıtlarında Barşua ve Mana ülkesine yapılan seferler sürekli olarak zikredilmiştir. İlk kez Karagündüz yazıtı ile karşımıza çıkan Barşua ülkesinin I. Argiştı dönemindeki tarihi coğrafyası, Urartu'nun Batı İran içlerindeki egemenliğinin sınırları açısından önemlidir. İşpuini'nin sözünü ettiği Barşua ülkesi, önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, Urmiye Gölü'nün güney kıyılarından başlamakta ve güneye doğru ilerlemektedir. Mana ülkesi de bu coğrafi alan içinde daha çok Urmiye Gölü civarındaki ovalara verilen ad olmalıdır. Ancak dokuzuncu yıl kayıtlarında da belirttiği gibi; kral güneyde İran içlerine kadar ilerlemiş ve bunu "Asur Dağlarına kadar gittim" cümlesi ile ifade etmiştir. Argiştı Mana ve Barşua ülkelerinin sadece her yıl yapılacak askeri seferler ile denetim altına alınamayacağı bilincindedir. Özellikle onbirinci saltanat yılından itibaren askeri seferlerin yanında, yöredeki kendine bağlı halklar ve sürekli kalacak askerler için kentler, kaleler ve sulama sistemleri inşa etmeye başlamıştır. Bu duruma en güzel örnek Argiştihinili adlı bir kentin kuruluşu ve bu kentin su ihtiyacı için Aza nehrinden su getiren kanalların inşasıdır.

KUZEYBATI İRAN'DA YENİ ÖRGÜTLENMELER

Barşua ve Mana ülkelerindeki toplulukların, kuvvetinin zirvesindeki Urartu'ya karşı ayaklanabilmeleri için destek aldıkları güçler olmalıdır. Doğal olarak yörenin halklarını Urartu'ya karşı eyleme yönlendiren Asur gücüdür. Barşua ülkesinin bir bölümünü ve Mana ülkesinin tamamını Urartu'ya bırakmak zorunda kalan Asur, bu yıllarda Urartu'ya doğrudan saldırma gücünü kendinde bulamamış, yöre halklarını örgütleyerek ayaklanmalarını sağlamıştır. Bölgede her geçen gün güçlü bir siyasi varlık olma yolunda ilerleyen Medlerin de Urartu işgalini pek dostça karşıladığı söylenemez. Bölgeye Demir Çağlarla birlikte gelmeye başlayan, ancak Asur krallarının yıllıklarında III. Salmanasar'dan sonra çok sık sözü edilen Medler bu kaynaklarda genellikle "ırak ülkelerin Medleri", "doğunun güçlü Medleri" ve "Bikni Dağlarının sınırındaki ırak Medler" gibi tanımlarla anılmışlardır. Ancak görülmektedir ki; Medler artık Urartu için "uzak ülkelerin" halkları değildir. Bu tarihten sonra Batı İran ülkeleri üzerinde geliştirilecek her türlü politikada Urartu ve Asur yöneticileri, Medleri de dikkate almak durumundadırlar.

ATLI KAVİMLER TEHLİKESİ

Gücünü büyük oranda Batı İran toprakları üzerinde gelişen olaylara ve bu yöredeki Urartu varlığının sürekliliği için gerekli uğraşlara veren Argiştı, kuzeyde Gökçe Göl Bölgesi'nde tekrar alevlenen olaylara ancak onüçüncü saltanat yılında (M.Ö. 774) zaman ayırmıştır. Yazıtlardan anlaşıldığı gi-

bi; sorunun kaynağı bölgede görülmeye başlanan yeni bir göçebe kavimdir. I. Argiştı Etiu(ni) ülkesine yaptığı ve bu ülkeyi ele geçirdiğini bir kez daha belirttiği seferinin kayıtlarında İşkigulu ülkesine kadar gittiğini yazmaktadır. İşkigulu terimi daha sonraki yıllarda sadece Urartu için değil, ancak tüm Yakındoğu için önemli problemler yaratacak olan İskitlerin bölgedeki varlığını belgelemektedir. M.Ö. 2. binyılın sonunda Güney Rusya bozkırlarında yaşayan bu “atlı kavimler” daha da güneye inerek Urartu’nun egemenlik tesis etmek istedikleri Gökçe Göl ve civarında yurt edinmek arzusundadırlar. Arpaçay’ın kıyısındaki Kanlıca’da bulunan bir başka yazıtta da adları geçen İşkigulu halkları, ilerki yıllarda sık olarak karşımıza çıkacaktır. Argiştı’nın ondokuzuncu yılından sonraki faaliyetleri ile ilgili fazla bir bilğimiz yoktur. Kralın bu yıldan sonraki yıllıkları hiç bir zaman tamamlanamamıştır. Ancak İşkigulu ülkesine yapılan seferden altı yıl sonra, M.Ö. 768’de, Erzurum yöresindeki Diauehi ülkesinin tekrar ayaklandığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Diauehi kralı olan Utupurşini’ye karşı ne tür önlemler alındığı ya da Diauehi kralının sonu hakkında bilğimiz yoktur. Diauehi ülkesinden Urartu metinlerinde bir daha söz edilmemesi, bu krallığın doğrudan Urartu topraklarına katıldığını ve sorunun bütünüyle halledildiğini gösterir.

ARGİŞTİ OĞLU SARDURI

Van Kalesi’nin kuzey eteklerinde inşa edilmiş olan bir açık hava tapınağının nişleri içinde ve Van’ın çeşitli noktalarında bulunan çivi yazılı belgeler, Argiştı’dan sonra başa geçen kralın faaliyetlerini anlatmaktadır. Argiştı oğlu Sarduri (II) de bu yazıtlarda kendisini aynen babasının ünvanları ile tanıtmaktadır: *“Hükmeden Tanrı Haldi için Argiştı oğlu Sarduri bu yazıtı dikti. Tanrı Haldinin gücü ile Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral, yüce kral, dünyanın kralı, Biainili ülkesinin kralı, krallar kralı, Tuşpa kentinin bakimi...”* Kral Sarduri adına bir yenilik olarak “dünyanın kralı” ünvanını eklemiştir. Aslında bu ünvanları alması için her türlü neden vardır. Asur Krallığı içinde bulunduğu zor günlerden hala kurtulamamıştır. Bu nedenle Urartu için Sarduri’nin ilk yıllarında güneyden gelebilecek ivedi bir tehlike yoktur. Baba Argiştı, Erzurum ve Gökçe Göl çevresindeki ayaklanmaları bastırmış, Kuzeybatı İran’a kaleler ve garnizonlar kurarak bu ülkeyi denetim altına almıştır. Sarduri için yapılacak en güzel faaliyetler, Çavuştepe veya Kayalıdere gibi yeni kaleler inşa etmek, sefer yapacak ve ganimet elde edecek yeni ülkeler bulmaktır. Uzun yıllardan beri Fırat Nehri kavsi içlerine ve ötesine seferler düzenlenmemiş oluşu II. Sarduri’yi tekrar “batı” seferlerine çıkmaya yönlendirmiş olmalıdır. Saltanatının birinci yılında Malatya Krallığı üzerine yaptığı seferin ganimet listesi “batı”ya yönelmesinin haklı belgesi niteliğindedir: *“... 10.408 at, 132 katır, 12.321 inek, 9.036 boğa, toplam 21.357 büyük boynuzlu hayvan, 35.467 küçük boynuzlu hayvan, 2.114 savaş silahı, 1.332 yay, 47.970 ok, 1.022.133 ölçek arpa, 111 akarki şarap... 7.079 mina bakır, 336 tutsak...”* Batı’ya yapılan askeri sefer etrafı şekilde Kömürhan veya İzoli yazıtı olarak bilenen bir kaya kitabesinde anlatılır. Şu anda Fırat nehri üzerinde kurulmuş olan Karakaya Baraj Gölü suları altında yatmakta olan yazıt, Urartu Krallığı’nın en batıya diktiği yazıt olmak ünvanını da korumaktadır. Yazıtta *“Şaşu’nun oğlu Hilaruda, Melitealbelilerin (Malatya) ülkesinin kralı, Argiştı’nın oğlu Sarduri’nin önünde baş eğdi... Argiştı oğlu Sarduri ilerledi. Sarduri şöyle der: Fırat durgundu. Oradan karşıya geçen hiç bir kral yoktu. Ben Tanrı Haldi’ye dua ettim, Urartu tanrıları Teişeba’ya, Şivini’ye dua ettim. İstekte bulundum. Tanrılar beni dinlediler, bana yol açtılar. Tumeişki önünde askerlerimin arasında karşıya geçtim... Savaştan dönerken Hilaruda’nın krali kenti olan Şaşı’yi mubasara ettim. Tabkim edilmiş bu kenti savaşarak aldım... Sarduri şöyle der: İçeri girip emrettim; Melitea mubasara edilsin. Hilaruda geldi, önümde ayaklarına kapandı ve kendini affettirmek istedi. Merhamet gösterdim. Altın, gümüş ve eşyaları ganimet olarak Urartu’ya taşıdım. O’nu vergiye bağladım. Hazani, Yaurabi, Tumeişki, Wasini, Maninui, Aruşi, qulburarrini, Taşe, quera’nın taşesi ve Meluiani adlı dokuz kaleyi o ülkeden ayırıp kendi topraklarıma kattım”* denmektedir. İzoli yazıtının içeriğinden anlaşıldığına göre; bu seferin en önemli amacı Melitealhe (Malatya) ülkesinin egemenlik altına alınabilmesidir. Malatya tümüyle Urartu topraklarına katılmasa bile yörenin egemenliği konusunda önemli başarılar elde edilmiştir. Urartu kralı Sarduri’nin Hilaruda’nın yalvarışlarına bakarak O’nu bağışlaması ve yöreden sadece ganimetler alarak ayrılması Urartu’nun sınır bölgelerindeki krallıklara karşı uyguladığı siyaseti yansıtır. Anlaşıldığı kadarıyla Urartu, Melitealhe kentini doğrudan idaresi altına almaktan kaçınmıştır. Melitealhe gibi diğer bazı uç bölge krallıkları Urartu hakimiyetine girmemiş, yapılan ikili antlaşmalarla yenilgiye uğratılan krallık ağır vergiye bağlanarak siyasi bağımlılık altına alınmıştır. Sonuçta ele geçirilen ve Urartu ana yerleşim merkezlerinden bir hayli uzakta olan bu bölgelerde çok sayıda Urartu askeri bırakma gibi bir zorunluluk ortadan kalkmıştır.

Urartu ordusunun Malatya ve civarında, daha genel anlamı ile Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki devletler üzerinde kurmaya çalıştığı ve büyük oranda başarılı olduğu bu girişimler, Urartu ile Asur'u kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirmiştir. İki ordu M.Ö. 753 yılında Kuzey Suriye'de savaşa tutuşmuşlardır. Bu savaş ile ilgili olarak Asur kayıtlarında hiç bir bilgi yoktur. Görülmektedir ki; yenilgi ve başarısızlık krali kayıtlara hiç bir zaman yansımamaktadır. Ancak savaşın galip tarafı Urartu, bu fırsatı kaçırmamış ve galibiyetini Van'da bulunan bir yazıt üzerinde ebedileştirmiştir: "...*Adadnirari'nin oğlu Asur kralı Assurnirari'yi mağlup ettim...*" Bu kayıtlar, Urartu'nun Asur Krallığını mağlup ettiğini ifade eden ender yazıtlardan biridir. Bu başarılar II. Sarduri'ye yazılı kaynaklarda "*güneşin battığı deniz*" olarak adlandırılan Akdeniz'in ve buradan yapılacak Akdeniz ticaretinin yolunu açmıştır. Yunanistan ve Etrurya'daki bazı mezarlarda ortaya çıkartılan Urartu eserlerinin buralardaki varlık nedeni, Urartu'nun Doğu Akdeniz kıyılarındaki bazı kentleri ihracat limanı olarak kullanmasına bağlanabilir.

ZİRVEDE BİR KRALLIK

Batı'dan muzaffer olarak dönen II. Sarduri eylemlerini doğu ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmış, Mana ve Babilü ülkelerine, bir günde 23 kaleyi ele geçirecek kadar başarılı seferler düzenlenmiştir. Aynı yıl kuzey ülkelerinden gelen bir isyan haberi II. Sarduri'yi kuzeye yönlendirir. Etiu(ni) ve Liki ülkeleri ve bu ülkelerde yer alan kentler yakılıp yıkılarak tahrip edilir. Yöredeki bazı yerel krallar ağır vergi ve haraclar karşılığında bağışlanır. İlgili kayıtlarda Etiu(ni) bölgesinde çok sayıda krallıktan ve krali kentten söz edilmektedir. Anlaşılmaktadır ki; yörede var olan veya bölgeye yeni göçen kabileler, Urartu egemenliğinden hoşnut değillerdir. Bu nedenle Urartu'ya karşı bir birlik oluşturarak isyan etmişlerdir. Sarduri'nin yöreden aldığı haraç listesi bu isyanda hiç de başarılı olmadıklarının *kamıdır* "...3.500 çocuk, binlerce kadın, 4.000 savaşçı...8.525 büyük boynuzlu sığır, 18.000 küçük boynuzlu sığır..." Yazıtın ilerleyen satırlarında sefer yapılan üç ülkeden alınan haracların miktarı, eğer abartılmamış ise, şaşırtacak kadar artar. Bu kez II. Sarduri listesini 12.735 erkek çocuk, 46.000 kadın, 12.000 savaşçı, 2.500 at, 23.335 büyük boynuzlu hayvan ve 58.100 küçük boynuzlu hayvan ile tamamlar. Aktarılan insan sayısının fazlalığı yöredeki isyanın da boyutunu ve Sarduri'nin bu isyana nasıl hoşgörüsüz yaklaştığını göstermektedir. Ele geçen hayvan sayısı ise, yörenin göçebeliliğe ve hayvancılığa dayalı ekonomik yapısı ile ilgili bilgi verir.

II. Sarduri M.Ö. 750 yılından hemen sonra Doğu Karadeniz Dağları civarındaki Kulha (Kolhis) ve M.Ö.746 yılından sonra da tekrar Güneydoğu Anadolu ülkelerinde askeri eylemlere girişir. Güneydoğu Anadolu'da Kumahalhi krali olan Kuştasşpili'yi mağlup eden Urartu krali, Gaziantep'in 50 kilometre kuzeydoğusundaki Halpa ve Uita kentlerini ele geçirir. Kumahalhi Asur metinlerindeki Kummuhu ve Klasik Çağ'ın Kommagene'si ile aynıdır. Yöreden elde edilen ganimet son derece zengindir. Kuştasşpili'nin Sarduri'ye ödediği vergi arasında 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 adet giysi, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kase vardır. Asur krallarının da uzun yıllar altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri elde ettikleri Kumahalhi'nin Urartu denetiminde oluşu, Asur ekonomisine vurulan önemli bir darbedir. Yörenin elde tutulabilmesi amacıyla Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki devletler ile iyi ilişkiler kurmayı başaran II.Sarduri bu durumunu uzun süre koruyamamıştır.

ASUR OTORİTESİ'NİN YENİDEN KURULUŞU

Çok zor günler yaşayan Asur, Kuzey Suriye'de uğradığı mağlubiyetler neticesinde yörenin denetimini yitirmesi üzerine daha da sarsılmış olmalıdır. Bu başarısızlığın da etkisiyle olacak, uzun yıllardan beri çeşitli taht kavgaları ve iç isyanlarla uğraşan Asur'da kötü günleri sona erdirecek bir kral zorla da olsa Asur tahtını ele geçirmiştir. M.Ö. 745 yılında, ordu seferde iken başkent Kalah'ta çıkan bir isyan büyümüş ve aynı yılın Mayıs ayının başında (Airu'nun 13. günü) Pul adlı bir köle III. Tiglat-Pileser krali adı ile Asur'a hükmetmeye başlamıştır. Yeni kral ile birlikte yapılan idari reformlar sonunda Asur'un karanlık ve zor günleri geride kalmış, yıllar öncesinin özlenen askeri gücü ve bölgedeki tartışılmaz otoritesi yeniden kurulmuştur. Asur krali III. Tiglat-Pileser, Yakınoğu'daki varlığının büyük oranda Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye topraklarının geri alınmasına ve bu toprak-

lardaki zenginliklerin yeniden Asur'a akmasına bağlı olduğunu anlamıştır. Bu amaçla saltanatının üçüncü yılında, M.Ö. 743'de, ordusunu harekete geçiren kral, Kuzey Suriye'ye girer. Urartu kralı Sarduri, yörenin Kent Devletleri ile oluşturduğu koalisyonun başında Asur kralını beklemektedir. Koalisyonda Arpad kralı Agusi'nin oğlu Mati-ilu, Melitealhe (Malatya) kralı Sulumeli, Gurgum kralı Tarhulara, Kumahalhi kralı Kuştaspili, Que kralı Urikki, Kargamış'lı Pisiris ve Sam'allı (Zincirli) Panammu vardır. Bu koalisyon, Urartu'nun Asur'a karşı uyguladığı politikaların ulaştığı başarının ve söz konusu kent devletleri tarafından bu politikanın nasıl benimsendiğinin gerçek bir kanıtıdır. İki ordu arasındaki savaş, Kumahalhi'nin bir kenti olan Halpa'da (Halfeti) gerçekleşir. Açık meydan savaşlarında usta olan Asur ordusu, II. Sarduri'nin yönettiği ortak gücü yenilgiye uğratar. Bu kez yıllıklara övgü dolu sözler yazmak sırası Tiglat-Pileser'e attır: *"...Saltanatımın üçüncü yılında Urartu'lu Sarduri bana karşı ayaklandı; (Arpad'lı) Muti-ilu, Melid'li Sulumal, Gurgum'lu Tarhulara, Kummubu'lu Kuştaspili güçlerine güvendidiler... Tanrım Assur'un gücüne ve yüceliğine inanarak onlarla savaştım... Büyük bölümünü kılıçtan geçirdim. Dağların uçurumlarını ve vadilerini onların cesetleri ile doldurdum... Sarduri canını kurtarmak için bir gece vakti... Ülkesinin sınırı olan Fırat üzerindeki köprüyü geçerek kaçtı ve bir daha hiç görünmedi..."* M.Ö.743 yılında Asur'un elde ettiği bu başarı meyvelerini vermekte gecikmedi. Seferden sonra Akdeniz kıyılarındaki kentlerden vergi alınabilmesi, Lübnan Dağları ve Amanus Dağları'nın zenginliklerinin tekrar Asur'a akması bunun önemli kanıtlarıdır.

III. TİGLAT-PİLESER ve TUŞPA'NIN MUHASARASI

Tiglat-Pileser'in, Halpa'da Urartu ve yandaşlarına karşı elde ettiği başarı, Urartu'nun Kuzey Suriye Kent Devletleri üzerindeki siyasi etkisini önemli ölçüde azaltmıştı. Ancak Asur kralı III. Tiglat-Pileser, bu galibiyet ile yetinmek niyetinde değildi. Kral, Urartu'ya kenclî ana yerleşim alanlarında çok daha ağır bir darbe vurmak niyetindedir. Asur yazılı kaynaklarından anlaşıldığına göre Tiglat-Pileser bu fırsatı M.Ö.735 yılında yakalayarak bu kez Urartu Krallığı'nın başkentine doğru sefere çıkmıştır. Asur ordusu Urartu toprakları içinde aldığı bir çok başarıdan sonra Urartu'nun başkenti Tuşpa'ya saldırır ve kenti muhasara altına alır : *"...O'nu kendi kenti Turuşpa'da (Tuşpa) muhasara altına aldım (kapattım) ve (kentin) kapısının önünde çok sayıda askerini kılıçtan geçirdim. Kralı bir suretimini yaptırarak Turuşpa'nın önüne diktim..."* Urartu'ya saldıran Asur orduları karşısında Urartu krallarının en güçlü silahı olan zaman bu kez de Urartu başkentinin ele geçirilmesini önler. Kentin güçlü sur duvarları ve savunma sistemi Tuşpa'nın, Asur ordularının eline geçmesini engeller. Ancak Tiglat-Pileser Tuşpa civarındaki diğer yerleşmeleri yerle bir eder. Fakat yaklaşan kış nedeniyle olmalıdır ki; Tuşpa'nın muhasarasını kaldırır ve Asur'a geri döner. Sarduri'nin III. Tiglat-Pileser karşısında son on yılda aldığı bu iki önemli yenilgi sadece kişisel olarak Sarduri'yi değil, Yakındoğu'daki Urartu gücünü de sarsmış olmalıdır. Merkezi otoritenin sarsılmasıyla bazı uç boylarındaki ülkeler Urartu egemenliğinden kopmaya başlar. Urartu tahtına yeni bir kralın bu tarihlerde geçmesinde de bu yenilginin payı büyük olmalıdır. Urartu Krallığı bir kralın saltanat dönemi içinde hem zirveyi yakalamış, hem de bu zirveden aşağıya inmeye başlamıştır. Yakındoğu'nun bir çok krallığında olduğu gibi bu kaderi yaşamak Urartu'da II. Sarduri'ye kısmet olmuştur.

II. Sarduri'nin tahtı bırakmasında Tuşpa muhasarasının ve bir anlamda yenilgisinin payı olmuş mudur bilinmemektedir. Ancak M.Ö. 735 yılında Urartu tahtında yeni bir kralın hüküm sürmesi 735 yılı yenilgisi ile ilgili görülebilir. Biainili ülkesinin yeni efendisi ve Tuşpa kentinin yeni hakimi Sarduri oğlu Rusa'dır (I.Rusa). Rusa, babası veya büyükbabası gibi yöreye egemen ve güçlü bir krallık devir almamıştı. Aksine babası Sarduri'nin Asur kralı III. Tiglat-Pileser karşısında aldığı yenilgiler, Urartu'nun sınırlarında yer alan bir çok bölgenin Asur'a yitirilmesine neden olmuştur. Asur kralı batıda elde ettiği başarılarını Kuzeybatı İran'da da sürdürmek ve Urartu egemenliğini bu ülkeden bütünüyle atmak arzusunda idi. Bu amaçla Mana ve Barşua'daki yöresel prensler ile çeşitli ittifaklar yapılmıştı. Rusa için çok önemli bir sorun Kimmerler başta olmak üzere *"ath kavimler"* tehlikesi idi. Sadece Urartu için değil fakat tüm Yakındoğu için bir felaketin habercileri olan Kimmerlerin faaliyetleri büyük tarihçi Herodot'un kitabına bile girecek boyutta idi. Bütün bunların yanında Asur tahtına M.Ö. 721 yılında geçen yetenekli kral II. Sargon, Rusa için gerçek bir kabustu.

Rusa dönemine tarihlenen yazıtların bir hayli sınırlı olması bu kralın saltanatı sırasında yaşanan tarihi olayları tam olarak anlamamızı engellemektedir. I. Rusa'ya ait en önemli yazıtların başında, Revanduz Ovası'ndan Uşnuye Ovası'na giden yol üzerinde dikilmiş olan çift dilli (Urartu-Asur) Topzava steli gelir. Hasara uğramış yazıtta; Sarduri oğlu Rusa'nın Ardini kenti (Asur metninde Musasir) kralı Urzana'nın, Rusa'ya başvurduğu ve Rusa'nın, Urzana'nın ordusu ile ilgili bazı düzenlemeler yaptığı anlatılmaktadır. Bu işbirliğinin anısına olacak bir tapınak inşa edilmiş ve Ardini kenti kralı Urzana, eyaletin başına yönetici olarak atanmıştır. Asur gücünün Kuzeybatı İran'daki Mana topraklarında egemenliği ele geçirme girişimlerine bağlı olarak Urartu buradaki yerel krallar ile Asur'a karşı çeşitli ittifaklar denemektedir. Bu ittifaklar içinde Ardini kralı Urzana kimi zaman Asur yandaşı olmuş ve Rusa'ya karşı düşmanlık beslemiş, kimi zaman ise Urartu'nun yanında yer almak zorunda kalmıştır. Bu olay da böyle bir siyasetin sonucu olmalıdır. Mana topraklarında önemli bir güce sahip olan ve Asur kayıtlarında *"tüm Mannea'nın (Mana) kralı"* olarak belirtilen Aza, Asur'un tarafında yer almakta, Zikirtu'lu Metatti ve Uidisli'li Bagbartu, Urartu yanlısı bir siyaset sürdürmektedir. Bu olaylar çok değerli, bir kaç yıl sonra Batı İran'da, Yakındoğu'nun iki süper gücü arasında yaşanacak olan sıcak günlerin habercileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

GÖKÇE GÖL CİVARINDA GELİŞEN OLAYLAR

I. Rusa'ya ait önemli yazıtlardan ikisi kuzey ülkelerinde, yani Gökçe Göl civarında ortaya çıkmıştır. Gökçe Göl kıyısındaki Kelagran'da bulunan aynı adlı yazıt I. Rusa'nın gölün her iki yakasında çok sayıda kralı sadece bir gün içinde dize getirdiğini belirtmektedir: *"...Gölün bu yakasında ve diğer yakasında 23 kralı tek bir yıl içinde ele geçirdim. Kadın ve erkekleri Biainili ülkesine taşıdım... Tanrı Teişeba için kralı bir kent inşa ettim ve adını 'Tanrı Teişeba'nın kenti' koydum."* Aynı bölgede Kamo Köyü (Tsovinar) yakınında bulunan bir başka Rusa yazıtında da bölgedeki Uelikuhi kralının mağlup edildiği ve eyaleti yönetmesi için bir valinin burada görevlendirildiği yazılmaktadır. Söz konusu ülkenin Sarduri tarafından da ele geçirilmiş olması, yörede hareketlenen "göçebe kavimler" tehlikesinin bir belirtisi olarak benimsenebilir. Burada ise Tanrı Haldi için bir "Haldi kapısı" ve bir "Tanrı Haldi kenti" inşa edilmiştir. Bölgede yoğun inşaat faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, yörede baş gösteren ayaklanmaları denetim altına almak için olmalıdır.

ASUR'DA GÜÇLÜ BİR KRAL: II. SARGON

M.Ö. 721 yılında V. Salmanasar'ın yerine Asur tahtına çıkan II. Sargon, üçüncü yıl seferinin Mannea ülkesi üzerine yöneltilmesi, bu ülkede önemli olayların geliştiğini göstermektedir. M.Ö. 719 yılında iki Mannea kenti olan Suandahul ve Durkukka'nın, Asur kralı Sargon'un yandaşı olan Mannea'lı (Mana'lı) Ianzu'ya karşı ayaklandıkları görülür. Yörede etkili olduğu anlaşılan ve Medli bir prens olan Zikirtu'lu Metatti de isyancıların arkasında yer alır. İsyancılar ile baş edemeyeceğini anlayan Ianzu, Asur kralı Sargon'dan yardım ister. Bu isteği karşılıksız bırakmayan Sargon yöreye kuşatmada kullanılacak silahlarla donatılmış bir ordu gönderir ve isyancı kentleri ele geçirerek yakıp yıkar. Urartu kralı Rusa'nın yardımlarına karşın isyancı halk yöreden alınarak Kuzey Suriye'ye sürülür. Mannea ülkesindeki bu önlemler yöre halkının Asur'a karşı ayaklanmasını engellemez. M.Ö. 716 yılında Urartu kralı Rusa ve Zikirtu'lu Metatti'nin desteklediği bir başka isyan gelişir. Mannea'nın yeni kralı ve Ianzu gibi Asur'un yandaşı olan Aza, isyanda öldürülerek cesedi Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki Uauş Dağına atılır. Bu yeni gelişmelere karşı da Asur ordusunun tepkisi ani ve sert olur. İsyancılar içinde yer alan Uidisli'li Bagbartu yakalanarak Aza'nın öldürüldüğü yerde derisi yüzülür. Sargon öldürülen Aza'nın yerine kardeşi Ullusunu'yu, Mannea (Mana) tahtına çıkarır. Ancak bir süre sonra Ullusunu, Asur'a sırt çevirerek Urartu Kralı Rusa ile anlaşır. M.Ö. 715 yılında Ullusunu'nun iyi niyetini kanıtlamak amacıyla çok sayıdaki Mannea kentini Rusa'ya ganimet olarak verdiği gözlenmektedir. Olaya yine tepki gösteren Sargon, yöredeki bir çok kale ve kenti ele geçirerek düzeni bir kez daha kendi lehine çevirir. Sargon, Batı İran'daki Urartu egemenliğini ve bu yöre liderleri üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldırmak amacındadır. Urartu toprakları içinde faaliyet gösteren ve veliaht prens Sanherib'in yönettiği Asur'lu casuslar, Kimmerler'in Urartu için büyük sorunlar yarattığını ve Urartu ordusunu mağlup ettiğini Sargon'a bildirirler. İstihbarat teşkilatlarının tarihteki ilk örneği olan Asur gizli servisinin raporlarından **anlaşıldığı** gibi; Urartu'lu Rusa, Kimmerlere karşı başarısız bir sefer yapmıştır.

Seferin Kimmerlerin daha yoğun olarak yaşadıkları kuzey ülkelerine karşı yapıldığı genellikle inanılan öneridir. Ancak son yıllarda ortaya çıkan kısa bir mektup, bu önerinin doğruluğunu sorgulayacak niteliktedir. Asur'a gönderilen mektupta *"Kimmerler gittiler. Mannea ülkesinden Urartu topraklarına girdiler"* ifadesi vardır. Olasılıkla Kimmerler bu tarihlerde Kafkasya'dan, İran içlerine kadar ilerlemişler ve buradan Urartu üzerine yürümüşlerdir. Urartu ordusu Uasi ülkesinde yenilgiye uğramış, ordu büyük oranda tahrip edilmiş, ordu komutanı ve eyaletlerdeki iki vali esir alınmış ve Urartu kralı Tuşpa'ya geri çekilmek durumunda kalmıştır. Rusa, Tuşpa'ya varmadan başkentte bir isyan başlamış ve bu durum Urartu kralını daha da zor durumda bırakmıştır. Başkentte varan kral, isyancı komutanları, ayaklanmaya katılan yirmi yüksek memuru ve 100 askeri idam ettirmiş, ayaklanmayı bastırmıştır.

SARGON'UN SEKİZİNCİ SEFERİ ve URARTU

Urartu ülkesinde gelişen bu olaylar Asur kralı II. Sargon'un, Mannea ülkesindeki Urartu varlığını ortadan kaldırması için kaçınılmayacak bir fırsatın doğmasına neden oldu. Asur'un sınır boylarındaki ülkeleri denetim altına alması ve buralardan Urartu'ya hiç bir yardımın gelmemesinin sağlanması bu fırsatı daha da değerli kılmıştır. M.Ö. 714 yılının Du'uzu ayında (geç Haziran) Asur ordusu, başında II. Sargon olmak üzere Mannea topraklarındaki Urartu hedeflerine saldırıya geçer. Bilim dünyasında "Sargon'un Sekizinci Seferi" olarak bilinen sefer sırasında gelişen olaylar ve tableti kaleme alan Asur'lu katip *Nabu-şallim-şunu* tarafından aktarılan gözlemler, sefer sonunda Sargon tarafından *"tanrıların babası Assur"*a sunulan bir mektupta etraflı olarak anlatılır. Asurlu katip sadece sefer sırasında yapılan savaşları, kalelerin muhasarasını ve ele geçirilen ülkeleri vermekle yetinmemiş, güzergah üzerindeki bir çok ülkenin coğrafi yapısı, bitki ve hayvan örtüsü, sulama ve tarımsal faaliyetleri, ülkelerde inşa edilen bazı kalelerin inşaa teknikleri ve mimari özelliklerini de vermiştir. Yazıttan anlaşıldığına göre Sargon, ordusunu topladıktan sonra askeri kampını hazırlamış ve Kalah kentinden hareket etmiştir. Yukarı ve Aşağı Zap nehirlerini geçen Sargon, günümüzün Süleymaniye yöresi ile tanımlanabilecek Zamua ülkesine girer. Bu noktada seferin amacı yörenin güçlü liderlerinden olan Mannea'lı Ulusunu'dan geçmiş yılların intikamını almaktır: *"...(Ulusunu) Asur kralının geçmiş yılların intikamını almak isteğinin (benüz) geçmediğini"* bilmektedir. Mannea Bölgesi'nde ilerleyen Asur ordusu ve Sargon, Ulusunu ve krallığın başkenti İzurtu'dan gelen yaşlılar tarafından karşılanır. Amaç Sargon'dan af dilemektir. Ağır vergiler ve haraçlar karşılığında eski düşman affedilir. Asur ordusu Parsua ülkesine doğru ilerler. Yöredeki Namri, Sangibutu ve Bit-Adini valileri ve Medler, Sargon'un intikamından kurtulmak için kendisine ağır vergiler öderler. Urartu egemenliğini Kuzeybatı İran'dan kaldırmak kararlığında olan Sargon, Urartu hakimiyetinde olan Missi'ye hareket eder. Çeşitli anlaşma ve vergiler karşılığında bu ülkeye de merhamet gösterilir. Anlaşılmaktadır ki; Sargon, Urartu ordusu ile karşı karşıya gelmeden önce Urartu yandaşı bütün beylikleri kendi tarafına çekmek veya Urartu'ya yardım edemez duruma getirmek istemektedir. Urartu'nun egemen olduğu Zikurtu seferin bu aşamasındaki önemli hedefidir. Sargon, Zikurtu'lu Metatti'yi Rusa ile karşılaşmadan önce bertaraf etmek gereğini duymuş ve *"son zamanlarda kötü kararlar veren ve Ursa (Rusa) ile birleşen"* Metatti'ye saldırmıştır. Ancak Metatti, ordusunu alarak yöreden uzaklaşmış ve helki de Urartu ordusu ile birleşmek üzere dağlara sığınmıştır. Sekizinci seferin en önemli aşaması, Asur ordusunun Mannea'nın bir bölgesi olan Uışdiş'e ilerlemesi ile başlar. Urartu ordusu ve yandaşları, *olasılıkla* Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda konumlanan Uauş Dağı'nda Asur ordusunu beklemekte idiler. İki ordu arasındaki *"savaş çok vahşi ve korkunç oldu."* Sargon'a göre; *"...ova düşman kanları ile doldu, toprak düşman kanları ile sanki bir elbise gibi boyandı."* Urartu kralı Rusa *"...bayatını kurtarmak için savaş arabasını terk etti, bir kısrağa binip ordusunun başından kaçtı."* Yazıttaki bu aşağılamalara karşın Rusa'nın akibeti kesin olarak bilinmemektedir. Aynı yazıtta Rusa için *"...benim güçlü silahlarımın güriiltüsünden ürktü ve krali kenti Tuşpa'yı terketti ve dağlara kaçtı"* denilmektedir. Olasıdır ki; Uauş Dağı'nda Sargon, Rusa'nın başında olmadığı Urartu ordusunu ve yandaşlarını mağlup etmiştir. Uauş galibiyetinden sonra Sargon ani bir kararla *"yüzünü Urartu topraklarına çevirir"* ve batıya doğru ilerlemeğe başlar. Kotur Çay vadisinden Armarili ülkesine giren Sargon, bu yöredeki bir çok Urartu kalesini yağmalar ve ele geçirir. Seferin ilerleyen bölümlerinde Sargon'un *"... yay, kalkan ve mızrak ile donatılmış ve savaşmak için eğitilmiş 1.000 cesur ve vahşi süvarisi"* ile yörenin tüm ülkeleri için kutsal olan Musasir (Ardini) kentine saldırmak kararını aldığı görülür. Ancak bu kararın alınmasında, Sargon'un sefere çıkmadan önce amaçladığı hedefi tam olarak gerçekleştirmediğinin izleri vardır. Asur kralının seferin kayıtlarına geçmiş kendi ifadesi bunu hatırlatmaktadır: *"...kalhimdeki acıyla tüm savaş arabaları"*

arımı, çok sayıda atlarımı ve tüm ordugabımı Asur'a gönderdim..." Sargon'un Urartu kralı ile birlik-
te hareket eden Musasirli Urzana'dan intikam almak isteğini kesindir. Bu nedenle Kirhi ülkesindeki
Yukan Zap'ı ve sarp dağları büyük güçlükler ile aşan Sargon görkemli bir merasim ile Musasir ken-
ne girer. Musasir bütünüyle tahrip edilir. Urzana'nın kızları, karısı ve 6.110 vatandaşı başka ülkelere
sürgüne gönderilir. Daha sonraki bölümlerde sözünü edeceğimiz gibi kutsal Musasir tapınağı yağma
edilir ve tapınak hazinesi Asurlu memurlar tarafından tek tek sayılarak ve tartılarak Asur ülkesine ta-
şınır. Korsabad kabartması üzerinde bu yağma olayı çok çarpıcı bir şekilde betimlenmiştir (Çizim 1).
Musasir'den elde edilen ganimet, antik kaynaklarda yağma edilen en zengin ganimet olarak bilinir.
Musasir'in ele geçirilmesi seferin son aşaması idi ve bu noktadan sonra Sargon "...güvence içinde yur-
duna döndü." Sekizinci seferin Urartu egemenliğinin Kuzeybatı İran'dan tamamıyla atıldığını söyle-
mek pek mümkün değildir. Ancak bu egemenlik önemli ölçüde Asur lehine el değiştirmiştir.

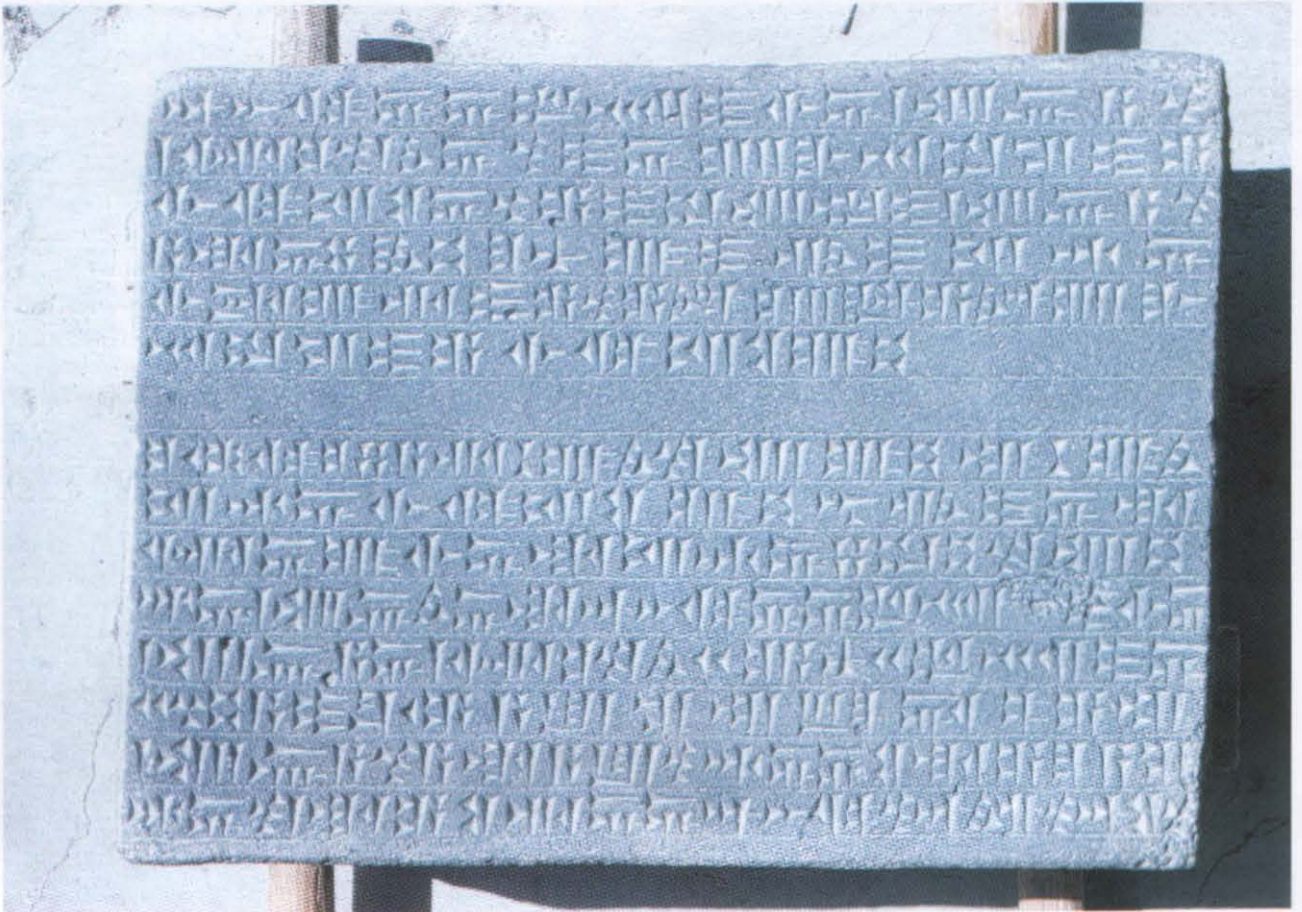
I. RUSA'NIN SONU ve YENİ KRAL II. ARGİŞTİ

Sekizinci seferin kayıtlarında geçen bir çok yer ve kentin konumlandırılması ile ilgili ileri sü-
rülen farklı öneriler, Asur ordusunun Kalah'tan başlayarak sefer boyunca izlediği yol konusunda da
değişik önerilerin yapılmasına neden olmuştur. Özellikle Uauş, Uişe, Ulhu, Armarili, Hubuşkia ve Mu-
sasir'in konumlandırılmasına bağlı olarak seferin, Urmiye Gölü'nün doğusunu ve Van Gölü'nün ba-
tısını da içine alan geniş topraklar içinde farklı güzergahlar izlediği önerilmiştir. Bütün önerilerde or-
tak olan en önemli nokta, Sargon'un Urartu Krallığının başkenti Tuşpa'ya kadar gelmediği ve bu ken-
te saldırmadan seferini tamamladığıdır. Urartu kralı Rusa'nın akibeti de kesin olarak bilinmemekte-
dir. Seferin kayıtlarında Rusa'nın mağlubiyet haberi üzerine hastalandığı bildirilirken, aynı yılın yıllık-
larında "Rusa'nın kendi demir kaması ile kendini kalbinden bir domuz gibi bıçakladı ve yaşamına
son verdi" denilmektedir. Rusa'nın Sargon karşısında aldığı bu yenilgi veya Kimmerler karşısındaki
başarısızlığı nedeni ile yaşamına son verdiği düşünülebilir. Kesin olan durum şudur ki; M.Ö. 714 yı-
lı I. Rusa'nın Urartu tahtındaki son yılıdır. Bu tarihte yeni bir kral Rusa oğlu Argiştı (II), Urartu tahtın-
da hüküm sürmeye başlayacaktır.

II. Argiştı dönemine ait yazılı belgeler bir hayli sınırlıdır. Asur kayıtlarında da bu kral ile ilgi-
li fazla referans yoktur. II. Sargon'a ait olan bir yazıtta, yeni kralın Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Su-
riye topraklarındaki kent devletlerini kendi yanına çekmek için uğraş verdiği ve bu eylemde de ba-
zı başarılar elde ettiği belirtilmektedir. Kummuhu kralı Mutallum ile II. Argiştı arasındaki ittifak Asur
metinlerine şöyle yansımıştır: "...Kummubu ülkesinin kralı, günabkar Hititli Mutallum... Urartu kra-
lı Argiştı'nın gücüne güvenerek ve O'nunla birlik yaparak ...ödemesi gerekli yıllık vergiyi ve baraçla-
rı (ödemeyi) durdurdu..." Bu ittifakın Asur kralının Babil'de olduğu M.Ö. 709 yılında yapılmış olma-
sı gerekmektedir. II. Argiştı'yi saltanatı boyunca uğraştıran en önemli olaylar "göçebe kavimlerle" ilgi-
lidir. Bu dönem "göçebe kavimlerin" Kafkas ötesindeki bozkırlardan gelip Urartu toprakları içinden
geçerek, Batıya Frigya üzerine gittiği dönemdir. Bu kavimler M.Ö. 685 yılında Gordion kentini yağ-
ma eden Kimmerlerdir. Argiştı M.Ö. 707 yılında Kimmerler ile savaşmış ve aynen babası gibi o da
Kimmerler karşısında yenilmekten kurtulamamıştır. Argiştı'nın Kimmerler karşısındaki aldığı bu yenilgi,
Argiştı'nın Urartu tahtında 22 yıl daha saltanat sürmesine engel olamamıştır. Kralın bu başarısında
Kimmerlerin bölge toprakları içinden geçerek batıya, Anadolu'nun içlerine yönelmeleri etkili olmuş-
tur. Erzincan yakınlarında inşa edilen ve olasılıkla II. Argiştı'ye ait olan Altın-tepe Kalesi Anadolu iç-
lerinden bir gün geri döneceği düşünülen Kimmerlerden korunmak için yapılmış olabilir. Kimmer
tehlikesinden kurtulan Argiştı, krallığın farklı yörelerinde imar faaliyetlerine girişir. Özellikle Van Gö-
lü'nün kuzeyindeki Erçiş yakınlarında bulunan bazı yazıtlar, kralın bu bölgede çeşitli bağ, bahçe ve
su kanalları yaptırdığını göstermektedir. Aynı yazıtlar kralın adını taşıyan Argiştihinili adlı bir kentin
de yine bu bölgede inşa edildiğini yazmaktadır. Olasılıkla Erçiş adı Argiştinin kurduğu bu kentten gü-
nümüze dek gelmiştir. II. Argiştı döneminde inşa edilen bazı kalelerin dağılımları dikkate alındığında
Urartu sınırlarının özellikle doğuda bir hayli genişlediği görülmektedir. Batı İran'da Ardebil'den Hazar
Denizi'ne giden yol yakınlarındaki Savalan Dağı'nın eteklerindeki Sarab'ta bulunan iki yazıt Urartu sı-
nırlarının bu yörelere kadar gelişiminin kanıtıdır. Yazıtlardan biri aynen şöyledir: "Tanrı Haldi'nin gü-
cü ile Rusa oğlu Argiştı söyler: Arbu ülkesine sefere çıktım. Uşulu, Buqu ülkelerini ele geçirdim. Mu-
na nebrine kadar ilerledim, oradan geri döndüm. Gir, Gituba(ni), Tuişdu ülkelerini zaptettim. Ru-

Resim 13 - Ayas Kalesi, Eiduru Dağı önündeki Rusabintili

Resim 14 - II. Rusa'nın Ayas Kalesi yapım kitabesi

tum(ni) kentini aldım. Ele geçirdiğim ülkeleri baraca bağladım. Zorla ele geçirdiğim bu kaleleri yeniden inşa ettim, adını Argiştı-ırdı (Argiştı'nın vassal kenti) koydum. Biaina'nın gücünü göstermek üzere, Haldi'nin gücü ile güçlü kral, evrenin kralı, krallar kralı Tuşpa kentinin kralı..." Krala ait en-der yazıtlardan biri üzerinde kralı olmayan bir şahıs adına rastlanması ve yazıtın konusu ilgi çekici-dir: "Rusa oğlu Argiştı bir oku, Gihurani ormanının önünden Batu'nun oğlu İşpilini'nin babçesine ka-dar 950 lokot (476 metre) fırlattı."

II. RUSA ve KRALLIĞIN YENİDEN DOĞUŞU

Urartu kralları içinde en az Menua kadar yapım faaliyetlerine önem veren bir başka kral Ar-giştı'nın yerine, olasılıkla M.Ö. 685 yılında tahta geçen II. Rusa'dır. Rusa'ya ait kaya veya stel yazıtla-rı çok değildir. Ancak Urartu kazılarında ortaya çıkan hemen bütün kil tabletler bu kralın dönemine aittir. Bu durum II. Rusa ile birlikte Urartu bürokrasine yeni bir yazışma şeklinin getirildiğinin kanı-tıdır. II. Rusa'nın saltanatı sırasında yaşanan tarihi olayları yazılı belgelere dayanarak açıklamak ol-dukça güçtür. Bu konudaki tek belge, bu kitabın baskıya hazırlandığı 1997 yaz aylarında Ayanis'ta bu-lunan Susi Tapınağı'nın çepesinde ortaya çıkarılan ve henüz yayınlanmamış toplam 16 metre uzun-luktaki yazıtın dışında, Adilcevaz'da ele geçen yazıttır. Yazıtta Rusa'nın, Ziukuni bölgesinde (Van'ın kuzeyi) bir kent kurduğu anlatılmakta ve düşman ülkeleri olarak tanımlanan Muşki, Hate ve Halitu ülkelerinden insanların getirilerek, belki de, bu yöreye yerleştirildiğinden söz edilmektedir. Yazıt Ru-sa'nın uyguladığı iskan politikalarını da sergilemektedir. Aynı kral tarafından kurulmuş bazı kalelerin etrafında inşa edilen düzenli, ızgara planlı "dış kentler" II. Rusa'nın bu iskan politikasına hizmet için yapılmıştır. Van Gölünün kuzeyinde Zernaki Tepe'ki ızgara planlı kent de Muşki, Hate ve Halitu ül-kelerinden aktarılan bu göçmenler için yapılmış olabilir. Yazıtta adı geçen ülkelere başarılı askeri se-ferlerin yapıldığı kesindir. Muşki ve Halitu ülkelerinin konumları II. Rusa'nın ne kadar "batıya" ilerle-diğinin kanıtıdır. Muşki ülkesi, daha önce de belirtildiği gibi, Fırat Nehri'nin kavisinin hemen batı-sındaki topraklardır. Halitu ülkesinin Doğu Karadeniz'in iç kısımları olduğu önerilmiş ise de bunu des-tekleyen güçlü delillerden yoksunuz. Halitu ülkesi olasılıkla Muşki ülkesine kuzeyde komşu olan bir ülke idi.

Urartu topraklarında gelişen olayları bir nebze de olsa, krallığın farklı bölgelerinde yürütü-len yapım faaliyetlerini dikkate alarak anlamak mümkündür. II. Rusa kendisinden önce veya sonra hiç bir kralın başaramadığı sayıda kale inşa etmiştir. Bu kalelerin bir kısmına da kendi adını vermek-te çok kararlı olmuştur. Rusa'nın inşa ettiğini epigrafik delillerle bildiğimiz kaleler şunlardır: Gökçe Göl yakınındaki Karmir-Blur (Teişebani), Kuzeybatı İran'da Akçay kenarındaki Bastam (Rusa-i Uru-Tur), Van-Toprakkale (Qilbani Dağı önündeki Rusahinili), Adilcevaz Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi (Ei-duru Dağı önündeki Rusahinili) (Resim 13). Yukarıda söz edilen kalelerin dağılımı incelendiğinde en az üç tanesinin başkent Tuşpa'nın yakın çevresinde ve başkent'in savunma sistemini güçlendirmek için yapıldığı görülür. Bu durum, kralın başkent Tuşpa'nın savunmasına verdiği önemi ve muhtemel bir tehlikenin varlığını ortaya koyar. Bastam ve Karmir-Blur Kaleleri ise Urartu Krallığı'nın en önemli iki eyalet merkezi içinde ve "atlı kavimler" tehlikesinin olası geliş yönü üzerinde yer almaktadır.

Şimdilik sayıları beşi bulan ve hepsi çok görkemli, iyi planlanmış bu büyük kalelerin inşaa-sı için önemli miktarda mali bir gücün var olması kaçınılmazdır. Gerek mimaride ve gerekse sanatın di-ğer dallarında gözlenen ve tarafımızca "yeniden doğuş" olarak adlandırılan bu kalkınma hamlesi için devlet kasasının dolu olması gereklidir. II. Rusa'nın babasının uzun yıllar saltanat sürmüş olmasına karşın çok zengin bir hazine devrettiğini, saltanatı sırasındaki başarısızlıklar dikkate alınarak düşün-mek zordur. Bu durumda II. Rusa tüm saltanatı boyunca devam eden bu ekonomik ve siyasal gücü nereden elde etmiştir ve O'nu diğer krallardan farklı kılan nedir?.. Bu konuda hiç bir yazılı belge yok-tur. Ancak bürokraside yapılan değişiklikler, eyaletlerde gerçekleştirilmiş yeni bir vergilendirme ve vergi toplama yöntemi ve Rusa'nın göçebe kavimlere karşı uyguladığı akılcı politikalar bu başarının sırları olmalıdır. Göçebe kavimler ile Rusa arasında bir ittifakın var olabileceğini gösteren bazı yazılı belgeler vardır. Bunlardan en önemlisi Toprakkale'de bulunan ve üzerinde "... İşgigulu kralı'nın oğ-lu Saga-dumu-tar'ın Argiştı'nın oğlu Rusa'nın kentinden Mana ülkesine gittiği yıl..." yazılıdır. Bu ka-yıtlar bize göçebe kavimler ile Rusa arasında gelişen bazı ittifakların var olduğu göstermektedir. Asur

kralı Esarhaddon'un Şupria Bölgesi'nde muhtemel bir Urartu-Kimmer ortak saldırısından korkması da bu işbirliği için bir ip ucu niteliğindedir. II. Rusa göçebe kavimler ile zaman zaman işbirliği içinde olsa da bu büyük tehditin altında yaşamış olmalıdır. Çağdaş Asur krallarının Kimmer ve İskitlere karşı verdiği savaşlar, aynı tehlikenin Urartu için de geçerli olabileceğinin kanıtıdır. II. Rusa döneminde Asur ve Urartu arasında gerçekleşen ikili diplomatik görüşmeler, bu ortak düşmanın korkusundan kaynaklanmıştır. Göçebe kavimlerin yanında İran içlerinde gücünün zirvesine çıkmış olan Medler'in tehditleri de bu yakınlaşmanın bir diğer nedenidir. Olasılıkla M.Ö. 654 yılında II. Rusa diplomatik bir heyeti Asurbanipal'ın sarayına yollamıştır: "O zaman Urartu kralı Rusa tanrılarının gücünü duydu ve benim karşı koyulamaz başmetiminden korktu. Asillerini beni selamlamaları ve Arbela'da(barış yapmak) için gönderdi." Benzer bir heyet II. Rusa'dan sonra başa geçen III. Sarduri döneminde de Asur'a gönderilmiş ve Asur ile iyi ilişkiler tesis etmenin yolları aranmıştır. Bütün bu gayretler sadece Urartu'nun değil aynı zamanda Asur krallarının da çevrelerindeki ölümcül tehlikenin boyutlarını sergilemektedir. II. Rusa'nın askeri ve idari yönden alışılmamış reformlar gerçekleştirmek istemesinin temel nedeni etrafını saran bu tehlikeden kurtulabilmek olmalıdır.

AYANIS KALESİ ve II. RUSA'NIN SALTANAT TARİHLERİ

II. Rusa'nın saltanatının başladığı tarih gibi saltanatının sona erdiği tarih de kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Rusa ile ilgili bu bilinmezlikler kendinden sonra gelen veya geldiği bazı bilim adamları tarafından önerilen son dört kral için de aynıdır. Konu ile ilgili yazılı kaynakların yokluğunda başvurulabilecek arkeolojik veriler de yeterli bilgi vermekten uzaktır. M.Ö. 645 yılı Rusa'nın tahtı bırakmak durumunda kaldığına genel olarak inanılan tarihtir. Ancak bu tarihin özellikle Bastam Kalesi'nde ortaya çıkan bazı arkeolojik veriler ışığında daha erkene, olasılıkla da M.Ö. 650 yıllarına kadar geriye çekilmesi eğilimi de vardır. Eğer durum böyle ise II. Rusa, Bastam Kalesi henüz yirmi yaşında iken tahttan ayrılmak durumunda kalmıştır. Son yıllarda Ayanis Kalesi'nden elde edilen dendrokronolojik (ağaç halkaları ile tarihleme yöntemi) sonuçlar bu konuda kesin sayılabilecek bazı sonuçlar vermiştir. Ayanis'tan elde edilen veriler, kalenin inşaatı için gerekli ağaç kesiminin M.Ö. 655 yılında başladığını, yoğun ağaç kesiminin 653 ve 652 yıllarında sürdüğünü ve kalenin M.Ö.651 yılında tamamlandığını göstermiştir. Bu durumda II. Rusa'ya ait olan en geç tarihli kale Ayanis olmalıdır. Kalede yapılan kazılar en az iki yapım evresinin var olduğunu, yangın ile tahrip olan kalenin bu yangından sonra onararak tekrar belli bir süre kullanıldığını göstermiştir. İkinci kullanım evresinin ne kadar sürdüğü kesin olmamakla beraber en az 4 veya 5 yıl sürmüş olabileceği düşünülmektedir. Bu durumda Ayanis Kalesi M.Ö.645 yıllarına kadar varlığını korumuş olabilir (Resim 14). Bu yıllarda nedeni belli olmayan büyük bir yangın ile kale tamamen tahrip olmuş ve belki de bir daha Urartular tarafından yerleşilmemiştir. Ayanis Kalesi'nin, II. Rusa'nın 34. saltanat yılında tamamlandığı kabul edilirse ve kalenin en az 5 yıl kullanıldığı varsayılırsa, Urartu kralının tahttan inşi veya saltanatının sona erişini için önerilen M.Ö. 645 yılı pek de hatalı olmamalıdır. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan tapınak yazıtı Rusa'nın askeri eylemleri ile ilgili bilgi vermektedir. Bu yazıtın yayınlanması bir çok konuyu aydınlatacaktır.

II. Rusa'dan sonra Urartu Krallığı'nın başına kimlerin ne kadar süre ile geçtiği konusu uzun yıllardan beri tartışılmaktadır. Öyle görülmektedir ki; eldeki arkeolojik ve epigrafik verilerin böyle kalması durumunda daha da tartışılacaktır. Asur yazılı kaynaklarında bir Urartu kralı hakkındaki son referans III. Sarduri'ye aittir. Asur kralı Asurbanipal'e ait olan bir yazıtta: "*Bahama kralı bahası tarafından kardeşlik mesajları yollayan Urartu kralı İstar-duri (Sarduri) • zaman tanrılarının hana bahsettiği yüce gücü duydu... bana haberciler gönderdi... bana haber yolladı (ve) dedi ki: Efendimi, kralımı kutlarım...*" Kuzey eyaletlerindeki Arin-Berd'te bulunan bazı eserler üzerinde Erimena oğlu Rusa'nın kendisini "*güçlü kral, büyük kral, Tuşpa kentinin bakımı*" olarak tanımladığına tanık olunmaktadır. Bu durumda II. Rusa'dan sonra krali bir ünvana sahip ikinci kişinin de III. Rusa olabileceğini önermek mümkündür. Ancak III. Rusa'nın bahası olarak gösterilen Erimena'nın krali bir ünvanının bulunmayışı, kendisinin hiç bir zaman Urartu tahtına geçmediğinin kanıtı olarak benimsenmiştir. Bu durumda III. Rusa'nın, Urartu sınırları içinde gelişen çalkantı ve kavgalar sırasında tahtı zorla ele geçirdiği veya bir başka bölgede krallığını ilan ettiği düşünülebilir. III. Rusa'nın Urartu'nun son kralı olduğuna inanılmasına karşın, Karmir-Blur'da bulunan iki mühür baskısı üzerinde "Rusa oğlu Rusa" adı

na da rastlanmaktadır. Bu sonuncu Rusa'nın bu bölgede hüküm süren bir prens olması mümkündür. Ancak yine de IV. Rusa olarak adlandırılan bir başka Urartu kralını da göz ardı etmek mümkün değildir.

VE SON

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında İran'da Medler yörenin tek egemen gücü durumuna gelmişler, bölgede yaşayan İskitleri de içlerine alarak Asur kralları için gerçek bir tehlike olmuşlardır. Med, İskit ve Babil güçlerinden oluşan ortak bir ordu M.Ö. 612 yılında Ninive kentine saldırmış ve ele geçirmiştir. Bu yıldan sadece bir kaç yıl sonra Yakınoğu'nun süper gücü olan Asur Krallığı bir daha geri gelmemek üzere ortadan kalkmıştır. Urartu Krallığı'nın bu ortak güçten etkilendiği konusunda yazılı kaynaklara yansıyan bir veri yoktur. Ancak bu krallığın da son yıllarını yaşadığı bellidir. Urartu'nun yıkılışı ile ilgili bazı öneriler vardır. Bunlardan ilki, Krallığın M.Ö. 609 tarihinden sonra Medlerin egemenliğine geçmiş olabileceğidir. Van Gölü çevresinde yapılan kazılarda, Medlerin bu bölgelerde yerleşmiş olduklarına ait hiç bir yazılı ve arkeolojik belgenin ele geçmemiş oluşu bu öneriyi şüphe ile değerlendirmemiz gerektiğini göstermektedir. Çavuştepe ve Karmir-Blur kazılarında İskit silah ve eserlerinin bulunması Urartu Krallığı'nın bu kavim tarafından yıkıldığı önerisinin yapılmasını sağlamıştır. Yakınoğu'nun en güçlü siyasi ve askeri örgütü olan Asur'un ortadan kalkmasından sonra bölgenin tarihi olayları büyük oranda İskit ve Medler tarafından yönlendirilmiştir. Yazılı kaynaklarda Urartu Krallığı'ndan son söz edilişlerden biri yine bu kavimler ile ilgilidir. M.Ö. 609'a tarihlenen Babil kroniklerinde İskit'lerin "Urartu topraklarına kadar" ilerlediği belirtilmiştir. Aynı kaynaklar M.Ö. 608-607 yıllarında Yukarı Dicle vadisindeki Urartu topraklarının da ele geçirildiğini yazar. Bu bilgiler Urartu Krallığı'nın en azından bu tarihe kadar varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Urartu ile ilgili en son bilgiler Eski Ahit'te geçer. Yeremya (Jeremiah), kral Zedekiah'ın dördüncü yılında, M.Ö. 594, Urartu, Mannea, İskit ve Medlerin, Babil üzerine saldırmasını ister. Urartu adı bu tarihten sonra Yakınoğu yazılı kaynaklarında bir daha görülmemek üzere ortadan kalkacaktır. Yakınoğu tarihinde üstlendiği önemli rolü tamamlayan Urartu Krallığı'na son darbe, artık bölgede tek askeri güç durumuna gelmiş olan, Medler tarafından vurulmuş olabilir. Med kralı Kyaksares ile Lidya kralı Alyattes arasında Kızılırmak yakınında yapılan ve Herodat tarafından da anlatılan savaşa giden Med ordularının, yolları üzerindeki Urartu Krallığı'nı M.Ö. 590 yılında ortadan kaldırmış olabilecekleri mümkündür. Ancak eğer kazılarını yürüttüğümüz Ayanis Kalesi'indeki yangın Medlerin saldırısının sonunda gerçekleşmiş ise ortada aydınlatılması gerekli sorular vardır. Neden Ayanis Kalesi içinde hiç bir iskelete rastlanılmamıştır ve neden kale yağma edilmemiştir? Kalenin muhasarası sırasında, karşı koymaksızın düşmana teslim edildiğine inanmak doğru mudur? Kalede ele geçen çok sayıda değerli silah ve eşyalar neden düşman tarafından yağmalanmamıştır? Ve bunlardan en önemlisi Bastam veya Ayanis Kalesi'nde neden II. Rusa döneminden sonraya tarihlenen arkeolojik buluntular yoktur? Bu bilinmeyenlerin yanıtları Urartu Krallığı'nın sona erişini de aydınlatacaktır. Bilinmeyenlerin yanıtları ise gelecek yıllarda yapılacak arkeolojik kazılarda saklıdır.

KALELER ve SUR DUVARLARI

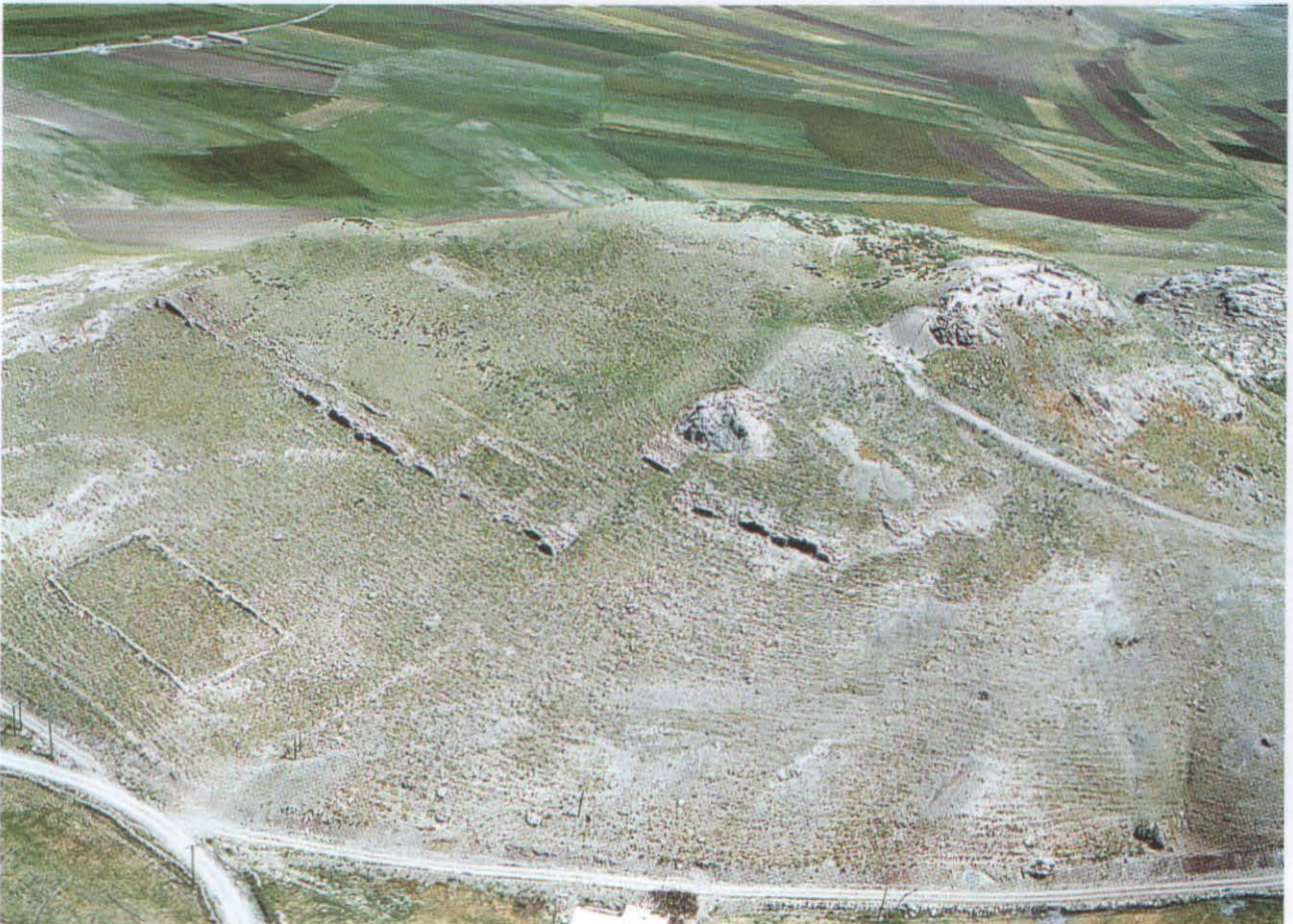
Urartu askeri mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına aldığı topraklarda inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler, temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir mekanlar topluluğu olmasına karşın, bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler. Urartu'nun merkez yerleşim alanı olarak nitelenebilecek Van Gölü Havzası'nda inşa edilen kaleler, bu havzayı ve başkent Tuşpa'yı koruyan öncelikli amaçlarının yanında, bölgenin doğal zenginliklerinin krallık yöneticileri tarafından toplanmasında da görev almış olmalıydılar. Van Gölü Havzası'ndan uzaklaştıkça inşa edilen bir çok kaleler, bütün bu işlevlerinin yanında farklı bölgelere düzenlenen askeri seferlerde görev alan birer ikmal üssü ve garnizon niteliğini de taşımaktadırlar.

İşlevleri dikkate alınarak çok genel bir sınıflandırma yapılması durumunda Urartu kaleleri bir kaç grupta toplanabilir. Yöresel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu kaleler yereldikleri bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi için de kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylar da vardır. Sur duvarları içindeki yapıların büyük bölümünün bodrum katları yöreden, olasılıkla vergi veya haraç olarak toplanan hububatın, şarabın veya diğer malzemelerin depolanmasına yarayan büyük boyutlu küpler ile doludur. Yöre halkından toplanan bu zenginliklerin bir bölümü daha sonra krallık merkezine gönderilmiş olmalıdır. Ancak kale içinde depolanan yiyecek ve içeceklerin gerektiğinde kale dışında yaşayan Urartulu veya yöre halkına dağıtıldıkları da bilinmektedir. Yöresel idari merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde, kale içinde oturmamayan halkın yaşadıkları "dış kentler" de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler kral Menua dönemine (M.Ö.9. yüzyılın sonu) tarihlenen Yukarı Anzaf Kalesi, II.Sarduri'nin (M.Ö.8. yüzyılın ortası) Van'ın Gürpınar Ovası'nda inşa ettirdiği Çavuştepe Kalesi, Batı İran'da II.Rusa'nın (M.Ö.7. yüzyılın ortası) eseri olan Bastam Kalesi veya yine aynı kral tarafından yaptırılan Gökçe Göl yakınındaki Karmir-Blur ve Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ayanis Kaleleri'dir. Yöresel idari merkez olan kalelerin bir çoğunun içinde Urartu kral veya krallarına ait yazıtların bulunmuş oluşu dikkat çekicidir.

Başkent Tuşpa'dan krallığın farklı yönlerine giden askeri ve ticari yolların üzerinde inşa edilen kaleler, plan şeması açısından çok büyük bir farklılık göstermemesine karşın, boyut olarak ilk örneklerden biraz daha küçüktürler. Yine Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler, Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarında özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu kalelerden bazıları krallığın erken dönemlerinde birer askeri ikmal üssü görevini görmüş ve daha sonra da yörenin idari merkezi durumuna gelmişlerdir. Patnos yakınındaki Menua kalesi Aznavurtepe, Tuşpa'dan kuzeye giden ve Menua'nın ve oğlu kral Argişti'nin kuzey ülkelerini ele geçirmede önemli bir görev üstlenmiştir. Daha sonra bu kale Patnos Ovası'nın idare merkezi durumuna gelmiştir. Van'dan, Özalp yoluyla Batı İran'a giden çok önemli bir ticaret ve askeri yolu gözetleyen Aşağı ve Yu-

Resim 15 - Kral İspini'ye ait Aşağı Anzaf Kalesi

Resim 16 - Yukarı Anzaf Kalesi. Menaa Dönemi

karı Anzaf Kaleleri de aynı görevi üstlenmişlerdir (Resim 15-16). Ancak M.Ö. 9. yüzyılın sonunda kral İşpuini döneminde inşa edilen Aşağı Anzaf Kalesi, Yukarı Anzaf'ın inşa edilmesi ile bu işlevini büyük oranda yitirmiş olmalıdır. Ticari yollar üzerinde kurulan kalelerin boyutları M.Ö. 8. yüzyıla birlikte küçülmüş ve dikdörtgen bir plana kavuşmuştur. Anadolu'nun Türk dönemlerinde görülen tahkimli kervansaraylar ile belki de aynı işleve sahip olan bu kaleler, ticaret yolları üzerinde belli mesafelerde yapılmışlardır. Elazığ'a giden ve Bingöl Dağları üzerinde rahatlıkla görülebilen Urartu ticaret yolu üzerindeki Zulümtepe (Resim 17) ve Kuzeybatı İran'da, Taştepe'nin 5 kilometre güneyindeki Tepe Dosğ ve Şahpur'un 12 kilometre batısındaki Kafir Kale bu tür kalelere en güzel örnekleri teşkil ederler.

Urartu ana yerleşim alanı olan Van Gölü Havzası'nda görülmemesine karşın özellikle Kuzeybatı İran'da karşımıza çıkan bazı kaleler, geniş alanlar üzerine ve ulaşılması zor alanlarda kurulmuşlardır. Bu kaleler içinde genellikle idari ve dini yapılar inşa edilmemiştir. Varolan yapılar da kalenin arka duvarı boyunca geri çekilerek önde halkın toplanmasına yarayacak geniş alanlar elde edilmiştir. Bu tür kalelere en güzel örnekler Kuzeybatı İran'da bulunabilir. Özellikle Kale Sarand, Kale Kamana ve Yılan Kara Kaleleri bu türe örneklerdir. Van Gölü Havzası'nda yer alan kaleler çoğu kez idari bir merkez veya garnizon niteliklerinin yanında, halkın bir tehlike sırasında sığındıkları kaleler olma özelliğini krallığın her döneminde korumuşlardır. Bu nedenle Urartulu halkın yaşadığı Urartu egemenlik sahalarında sadece halkın sığınmasına dönük kalelerin yapımı gerekli görülmemiştir.

Urartuların Van Gölü kıyılarında inşa ettikleri bir çok kalenin varlığına karşın bunların bir liman kalesi olup olmadıkları bilinmemektedir. Hatta Urartuların Van, Urmiye veya Gökçe Göl'den taşıma için yararlandıkları da kesin değildir. Çağdaş Asur kabartmalarında bu konuda bir çok verinin var olmasına karşın, Urartuların bu konuda bize ulaşan henüz ne bir betimlemesi, ne de bir yazılı kaynağı vardır. Ancak göl kenarlarında inşa edilen Van Kalesi ve Amik Kale (Resim 18-19) gibi bazı kalelerin birer liman kalesi olmamaları için hiç bir neden yoktur. Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda inşa edilen Madırburç'un (Sardurburcu), önerilen aksine tapınaktan çok, tahkimli bir iskele olma olasılığı bir hayli yüksektir. Aynı şekilde Van'ın 40 kilometre kuzeyinde, gölün hemen kıyısında inşa edilen Amik Kale'nin de bu amaçla kullanılması olasıdır. Gölün kuzeyinde Erçiş yakınlarında inşa edilen ve çok uzun yıllardan beri Van Gölü'nün suları altında olan Urartu kalesinin de (Argıştihinili) bir liman kenti olması mümkündür. Ancak bu konuda yazılı kaynaklar ve betimlemeler olmaksızın kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Uzaydan çekilen fotoğraflardan elde edilen veriler, Ayanis Kalesi'nin göle bugünkünden çok daha yakın olduğunu, olasılıkla kalenin göl kıyısındaki bir kayalığın üzerine kurulduğunu göstermektedir.

YER SEÇİMİ

Urartu kalelerinin işlevleri ne olursa olsun yer seçimlerinde izlenen bazı temel kurallar vardır. Kalelerin her şeyden önce düşman tarafından kolay ele geçirilmemesi temel amaç olduğundan, dağların ovalara uzanan burunları üzerinde inşa edilmeleri kuralı yaygındır. Ancak çeşitli yönlere giden ticari, askeri ve maden yollarını korumak amacıyla yapılan bazı kalelerin her zaman yüksek dağ burunları üzerinde inşa edilmeleri, koruma amacına hizmette sakıncalar yaratabilirdi. Özellikle Aşağı Anzaf ve Bingöl Dağları'ndaki Zulüm Tepe kaleleri, korumakla görevli olduğu yolun hemen kıyısındaki alçak bir tepe üzerine kurulmuşlardır. Kuzeybatı İran'da da böyle kalelerin varlığı bilinmektedir.

KALELER ve SU GEREKSİNİMİ

Kalelerin inşa edileceği alanların akarsu veya tatlı su kaynaklarına yakın olma gereği yer seçimini etkileyen diğer bir husustur. Bu konudaki bir diğer etken ise kale için seçilen tepenin kayalık olmasıdır. Bu gereklilik Urartu kalelerinin etrafını çeviren sur duvarlarının ana kaya üzerine açılan taş temel yatakları üzerine oturtulmasından kaynaklanmaktadır. Kalelerin işlevleri de yer seçimlerinde önemli derecede etkili olmuştur. Van Gölü Havzası'nda yer alan tarımsal arazileri sulamak, her zaman doğal kaynaklar ile mümkün olamamıştır. Muradiye Ovası, Van Ovası veya Gürpınar Ovası gibi Urartu halkının tarımsal faaliyetlerini yürüttüğü geniş ovalarda ise yılın her mevsimi düzenli akan, sulama-

Resim 17 - Batı ticaret yolu üzerindeki bir kale: Zulümtepe

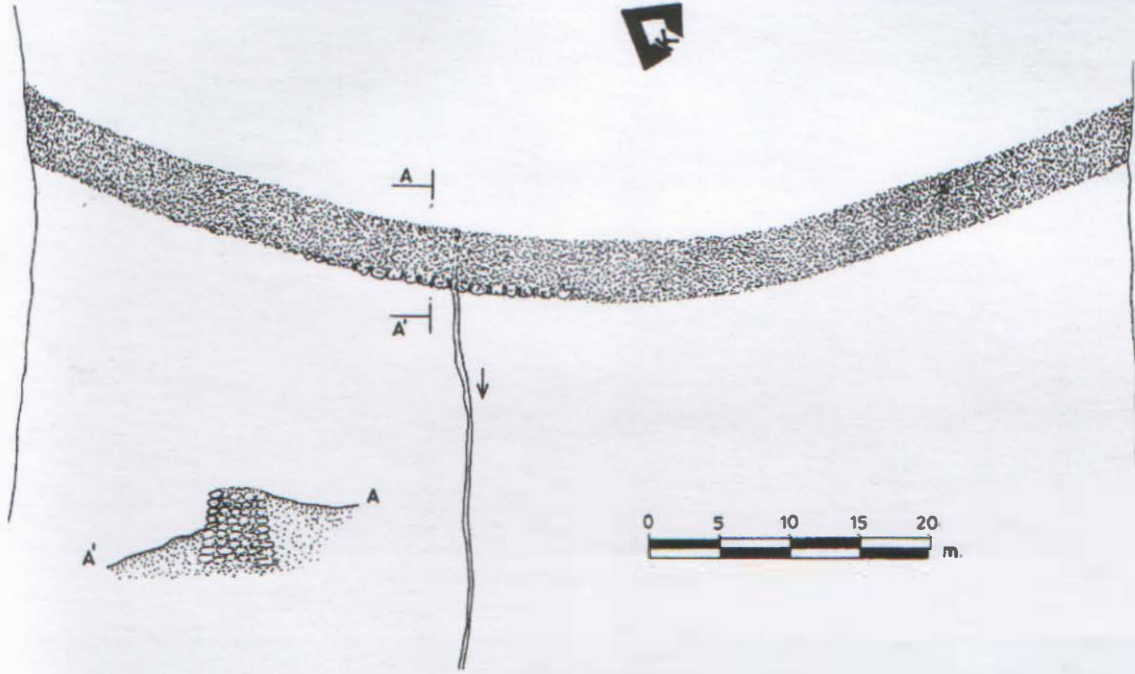

Resim 18 - Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Amik Kale

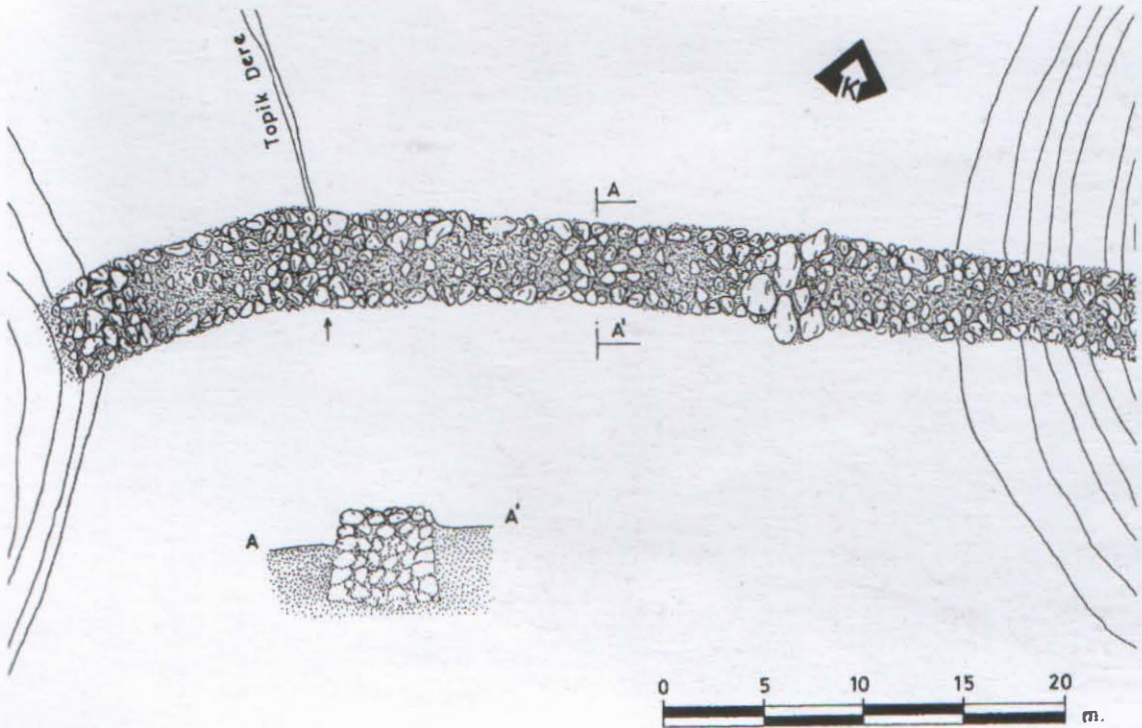

Resim 19 - Amik Kule gözetteleme kulesi

Ya elverişli nehirler de fazla değildir. Bu olumsuzluk Urartu krallarının erken dönemden itibaren yapay göletler ve sulama tesisleri inşa etmelerini gerekli kılmıştır. Görkemli bir çok Urartu kalesinin eteklerinde yer alan ovalar, yakın çevrede inşa edilen baraj ve bu barajlardaki suyu ovaya taşıyan kanallar yardımıyla sulanmıştır. Körzüt Kale civarında kral Menua tarafından inşa ettirilen Süphan Barajı, Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri (Resim 21) yakınındaki Yukarı Anzaf Barajı, kalelerin önünde uzanan tarımsal arazileri sulamak amacıyla inşa edilmişlerdir. Doğanın olumsuzluklarını olabildiğince ortadan kaldırmak ve tarımsal verimi artırmak amacıyla inşa edilen barajlar (Çizim 1-2) krallığın geç dönemlerinde de uygulanmıştır. Özellikle II. Rusa zamanında ve Toprakkale'nin ve Van Ovası'nın su ihtiyacı için yapılan Keşiş Göl Barajı ve Sihke Barajı bu çabalara verilebilecek en iyi örneklerdir. Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu gibi zor bir coğrafi bölgede varlığını bir kaç yüzyıl sürdürebilmesi, mer-

Çizim 1 - Bir Urartu sulama tesisi: Karataş Göleti (BellıO., 1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı II, 160, Res.7)

Çizim 2 - Urartu Harabe Barajı (BellıO., 1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması, XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı II, 160, Res.9)

Resim 20 - Muradiye yakınlarda K r  t Kale

Resim 21 - Aşağı Anzaf Kalesi'nde sur duvarları

Resim 22 - Batı İran'da Bastam Kalesi

kezi otorite tarafından inşa edilen bu tür büyük projeler ile gerçekleştirilmiştir. Kralların çok da fazla olmayan yazılı kaynaklarında baraj, sulama tesisi, bağ ve bahçeleri inşa etmeleri ile en az kalelerin inşaatları kadar övündükleri bilinmektedir.

Büyük tarımsal arazilerin kenarlarında inşa edilen büyük boyutlu kaleler sırtlarını genellikle bir tepeye yaslamışlardır. Savunma açısından önemli bir avantaj yaratan bu durum, Muradiye yakınlarındaki Körzüt Kale'de (Resim 20) veya Kuzeybatı İran'daki Bastam (Resim 22) veya Kale İsmail Ağa kalelerinde görülebilir.

SUR DUVARLARI

Planı ve özel amacı ne olursa olsun Urartu kaleleri, ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temel ve bu temel üzerinde yükselen kerpiç bir bedenden meydana gelmiştir. Günümüzde korunan birçok kalede taş temeller belli bir yüksekliğe kadar görülebilirse de kerpiç kısım hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Urartu sur duvarlarında uygulanan yapım yöntemleri, taş bloklarının boyutları ve estetikleri en erken dönemden başlayan bir gelişim içindedir. Krallığın İşpuini ve Menua gibi erken kralları döneminde büyük boyutlu taş bloklar az bir işçilikle yontularak duvarlarda kullanılmışlardır. Bazı durumlarda yükseklikleri 1,0 metreyi bulan taş blokları beş veya daha fazla kenara sahiptir ve bloklar birbirlerine sıkıca oturmazlar. Krallığın erken dönemindeki bu tür kaleler olasılıkla mümkün olan en kısa zamanda bitirilmek istenmiştir. Van-Özalp karayolunun kıyısındaki Aşağı Anzaf veya Edremit yakınındaki Zivistan Kale anıtsal taşlarla yapılan kalelere en güzel örneklerdir. Krallığın kral Menua ile sağlam bir siyasi ve askeri zemine oturabilmesi bu dönemde ve sonrasında inşa edilen kalelerin estetiğine de yansımış olmalıdır. M.Ö. 9. yüzyılın sonunda ve 8.yüzyılın başında inşa edilen kalelerin temellerinde kullanılan taş blokları itina ile işlenmiştir. Özellikle Menua'nın yaptırdığı Patnos civarındaki Aznavurtepe, Muradiye yakınlarında yeralan Körzüt Kalesi (Resim 23), Yukarı Anzaf veya Urartu ana yerleşim alanından uzakta, Kuzeybatı İran'daki Kalatkar Kalesi (Resim 24) ile birlikte Urartu askeri mimarisinde "klasik yöntem" olarak adlandırılabilen bir taş yönteminin belirdiğini söylemek mümkündür. Taş bloklarının daha küçük seçildiği ve dıştan bakıldığında kareye yakın bir görünüme sahip oldukları gözlenir. Taş blokları arasında hiç bir boşluk yoktur ve blokların dış yüzleri hafifçe dışa doğru bombeledir. Bu özellik Menua'dan itibaren krallığın son yıllarında yapılan kalelere kadar varlığını sürdürecektir.

CEPHE MİMARİSİ

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında II. Sarduri ile yoğunlaşan cepheye daha fazla önem verme geleneği sur duvarlarında yeni bir yöntemin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kalelerin girişlerinin ve ön cephelerinin diğer cephelerden estetik olarak farklı yapılmaları düşüncesi, Urartu'da bir ön cephe mimarisinin gelişmesini sağlamıştır. Çavuştepe Uçkale'de (Resim 25) ilk örneğini gördüğümüz cephenin daha itinalı ve farklı taş malzeme ile yapılması daha sonraki yıllarda özellikle II. Rusa tarafından yoğun olarak uygulanmıştır. Adilcevaz Kef Kalesi ve özellikle Ayanis Kalesi (Resim 26) ön cephede farklı taş malzemenin (andezit) ve son derece itinalı bir taş işçiliğinin kullanıldığı örneklerdir. Menua döneminden beri kullanılmakta olan bombeli taş blokları (rustika), yükseklikleri biraz da abartılarak, II. Rusa dönemi mimarisini simgeleyici duruma gelmiş ve gerek kalelerin ön cephelerinde gerekse tapınaklarda yoğun kullanım bulmuştur (Resim 27-28).

Resim 23 - Körzüt Kale sur duvarları

Resim 24 - Kuzeybatı İran'da Kalatkar Kalesi

Resim 25 - Çarüştepe Uçkale surları

Resim 26 - Ayanis Kalesi güney sur duvarları

KULELER

Kalelerin etrafını çeviren sur duvarları üzerinde çoğu kez düzgün aralarla, ancak gerekli olduğu zaman istenilen her köşede veya yerde kuleler inşa edilmiştir (Resim 29). Urartu mimarları, araziye en rasyonel şekilde kullanmak ve şekillendirmek açısından büyük bir yeteneğe sahipti. Gelenekleşmiş mimari öğeler ve uygulamalar gerekli olduğu durumlarda hiç bir sakınca duyulmadan terk edilmiş arazinin yapısı, konumu ve topografyası, inşa edilecek kale ve içindeki yapıların sağlamlığı ve işlevselliği için kullanılmıştır. Kule çıkıntıları için sabit bir ölçü yoktur. Savunmanın gerektirdiği büyüklükte ve derinlikte yapılan kuleler köşelerde risalitli olarak inşa edilmişlerdir. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren daha çok kullanılmaya başlanan risalitli kulelerin yanında savunmayı kolaylaştıran kurt dişi biçimli kulelerin varlığı da bilinmektedir. Savunmayı kolaylaştırmak için başvurulan bir başka yöntem ise en güzel örneklerini Van Kalesi'nde ve Çavuştepe'de gördüğümüz hendeklerdir. Asur yazılı kaynaklarından elde edilen verilere göre bu hendeklerin içi su ile doldurulmuştur.

KALE KAPILARI

Urartu kalelerinde kaleye giriş anıtsal bir kapı ile sağlanır. Ancak Çavuştepe örneğinde olduğu gibi anıtsal kapı yapısının olmadığı kaleler de vardır. Anıtsal kapı sur duvarından dışarı çıkıntı yapan iki kule tarafından oluşturulur. Bir kapı geçidi bizi kapı odasına ulaştırır. Kaleye giriş bu kapı odası ve arkasındaki ikinci bir kapı geçidi yardımıyla yapılır. Arkeolojik veriler, kale anıtsal girişlerinin iki kanatlı ahşap bir kapı ile örtüldüğünü göstermiştir. Bu durum M.Ö. 9 yüzyılın ortasına tarihlenen ve Asur kralı III. Salmanasar'ın Urartu üzerine yaptığı askeri seferleri konu alan Balawat Kapısı üzerindeki betimlemelerden veya Urartu'ya ait taş ve maden eserler üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır (Çizim 3). Bu konuda Ayanis gibi bazı kalelerden elde edilen somut arkeolojik veriler de vardır.

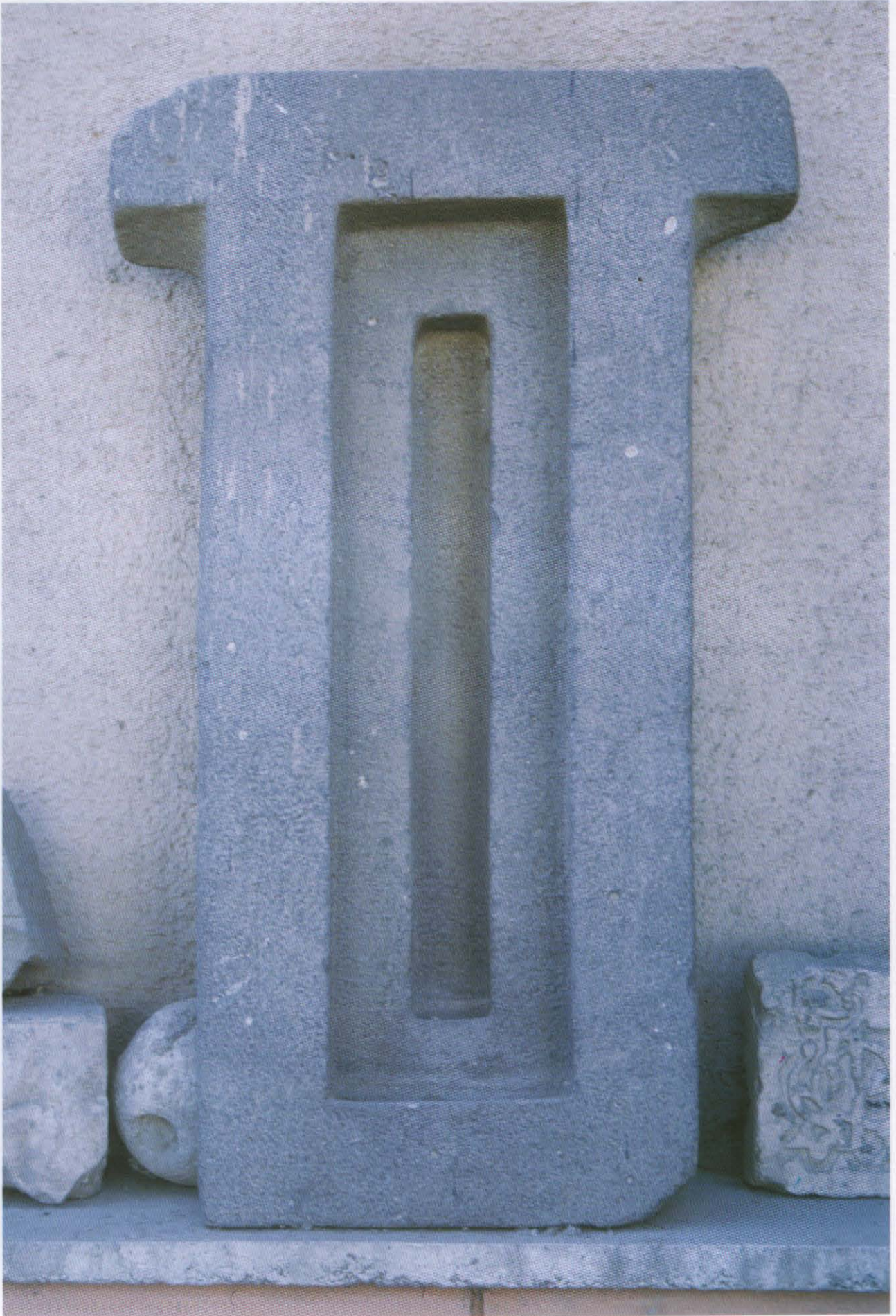
Resim 27 - Rustikalı sur duvarı. Ayasıs Kalesi

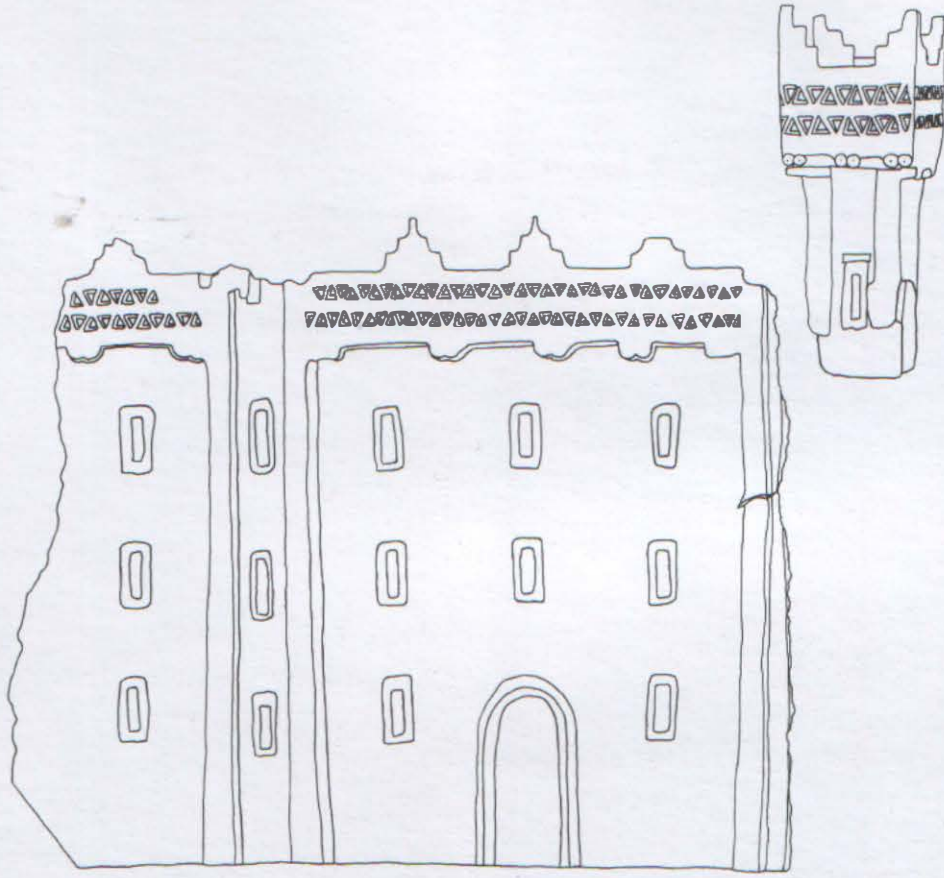
Resim 28 - Rustikalı duvar. Ayasıs tapınak temeli

Resim 29 - Van Kalesi İçkale kuzey surları

Resim 30 - Körpencere, Van Müzesi

Çizim 3 - Toprakkale'de bulunan tunç kabartma.

KERPIÇ BEDEN

Urartu sur temel duvarlarının üzerinde kerpiç sur bedeni yükselir. Doğu Anadolu gibi kar ve yağmuru bol olan bir coğrafi bölgede kerpiç beden çok az korunarak günümüze kadar gelebilmiştir. Aşağı Anzaf, Patnos Aznavurtepe ve Ayanis Kaleleri'nden elde edilen veriler, taş temel ile kerpiç kısmı birleştirmek için yassı taş plakaların kullanıldığını göstermiştir. Taş temelin en üst sırası bütün kalınlığı boyunca boyutları kaleden kaleye değişen yassı taş plakalarla kaplanmıştır. Taştan kerpiçe geçişte ahşap hatıların kullanıldığına ait bir veri yoktur. Ancak birçok Urartu kale veya tahkimli yapı betimlemesinde sur duvarlarının üst kısımlarında ahşap hatıların kullanıldığı gösterilmiştir. Adilcevaz Kef Kalesinde bulunan ve şu anda Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen taş kabartma, Toprakkale'de bulunan tunç kabartma veya birçok tunç kemer ve adak levhası üzerinde yeralan betimlemeler, Karmir-Blur ve Çavuştepe Kaleleri'nde ortaya çıkarılan arkeolojik veriler, en azından bazı Urartu kalelerinin kerpiç duvarları üzerinde "kör pencerelerin" (Resim 30) var olduğunu ortaya koymuştur. İşlevsel bir özelliği olmayan bu pencereler, kerpiç sur duvarının monotonluğunu ortadan kaldırarak birer dekoratif eleman olarak kullanılmıştır. Kerpiç sur bedeni dandaneler ile sona ermiştir. Yukarıda sözü edilen birçok Urartu eseri üzerinde dandanelerin basamaklı piramit şeklinde oldukları görülebilmektedir.

Urartu kalelerinin etrafını çeviren sur duvarlarının yükseklikleri ile ilgili arkeolojik kanıtlar günümüze gelmemiştir. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkarılan kerpiç beden ancak 3.0 metreye kadar korunabilmesine karşın, şimdiye dek kazılar ile elde edilen en yüksek kerpiç sur duvarıdır. Buna karşın bazı Asur yazılı kaynakları bu konuda yeterince bilgi vermektedir. Asur kralı II. Sargon'un Urartu üzerine düzenlediği sekizinci seferin kayıtlarında, Urartu sur duvarlarının yüksekliklerinin 120 tipku (kerpiç yüksekliği) olduğu belirtilmiştir. Urartu kalelerinden elde edilen kerpiçlerin boyutları genelde büyük farklılıklar göstermez. Birçok kaleden elde edilen veriler bir Urartu kerpiçinin 0.15 metre kalınlığında olduğunu kanıtlamıştır. Bu durumda taş temel üzerinde yeralan kerpiç bedenin yüksekliği de 15.0 metreye kadar çıkmış olabilir. Bu yüksekliğe taş temel kısmı dahil değildir. Genellikle 2.0 ve

Resim 31 - Yukarı Kale'den Çarüştepe Aşağı Kale

bazı durumlarda 7.0 metreyi bulan taş temel ile birlikte Urartu sur duvarların yükseklikleri 20.0 metreyi bulmaktadır. Duvarların bu yüksekliğe kadar çıkmasının askeri amaçların yanında bir başka nedeni daha vardır. Kalelerin inşa edilmek istendikleri tepeler çoğu kez kale içinde yer alması gerekli yapılar için yeterli alana sahip değildir. Kalınlığı her zaman 4.0 metreyi bulan, birçok durumda da bu ölçüyü rahatlıkla aşan sur duvarları arasındaki engebeli alan, toprak ve moloz ile doldurulmakta ve düzleştirilmektedir. Elde edilen bu düz alan, üzerine de ihtiyaç duyulan yapılar yapılmaktadır. Çavuş-tepe (Resim 31) ve Ayanis Kaleleri (Resim 32) bu durumu kanıtlayan iki önemli örnektir.

Kaleler bir tepenin etrafının güçlü sur duvarları ile çevrilmesinden ibaret olmayıp, içlerinde üstlendiği göreve göre belli oranda farklılık gösteren yapıların yer aldığı birer merkezdir. Bu merkezlerde kale yöneticilerinin oturduğu sivil amaçlı yapılardan, tapınaklara ve çeşitli yönetim ve toplantı binalarına kadar çok çeşitli plan ve karakterde yapılar yer almaktadır. Özellikle bir bölgenin veya eyaletin yönetim merkezi durumundaki birçok kalede, bu yapılara ek olarak çok miktarda hububat ve içeceğin depolanabileceği depo yapıları da vardır. Kale içindeki yapıların birbiri ile olan bağlantıları, mekanlar arasındaki ilişkiler, atık su ve kanalizasyon gibi alt yapı tesisleri, yapıların bodrum katlarının veya bazı mekanların depolama amaçlı olarak kullanılabilmesi ve hatta kale içinde akan bir su sisteminin kurulabilmesi tamamıyla bir mühendislik ve planlama işinin sonucudur (Resim 33). Bu nedenle Urartu kalelerinin belli tarihten sonra, olasılıkla Menua ile birlikte, daha önceden çizilen veya tasarlanan planlara göre inşa edildiklerine inanmak gereklidir. Birçok Urartu kalesinde olduğu gibi Ayanis Kalesi'nde de boyları 2.5 metreyi bulan anıtsal küplerin bodrum katlarına konulduktan sonra üzerlerine yapıların inşa edildiği gerçektir. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan, anıtsal kale kapısı hariç, hiç bir kapı bu küplerin sığabileceği büyüklükte değildir. Bu durum büyük olasılıkla küplerin kale içinde imal edildiğini ve eldeki plana göre yapıların alt katlarına yerleştirildiklerini ve daha sonra da üzerlerine yine eldeki plana göre mekanların yapıldığını göstermektedir. Yapıların ve mekanların kendi aralarındaki karmaşık bağlantıları ancak bir plan doğrultusunda başarılabilecek niteliktedir. Mezopotamya'daki bazı örneklerin dışında, arkeolojik kazılardan kale veya kent planlarını içeren belgelerin gün ışığına çıkmaması, olasılıkla, bu planların ahşap veya deri gibi yok olabilir malzeme üzerine çizilmesinden kaynaklanmaktadır.

Resim 32- Van Gölü kıyısında Ayanus Kalesi, doğudan görünümü.

Resim 33 - Ayanus güney sur duvarı altında yağmur suyu kanal ağız

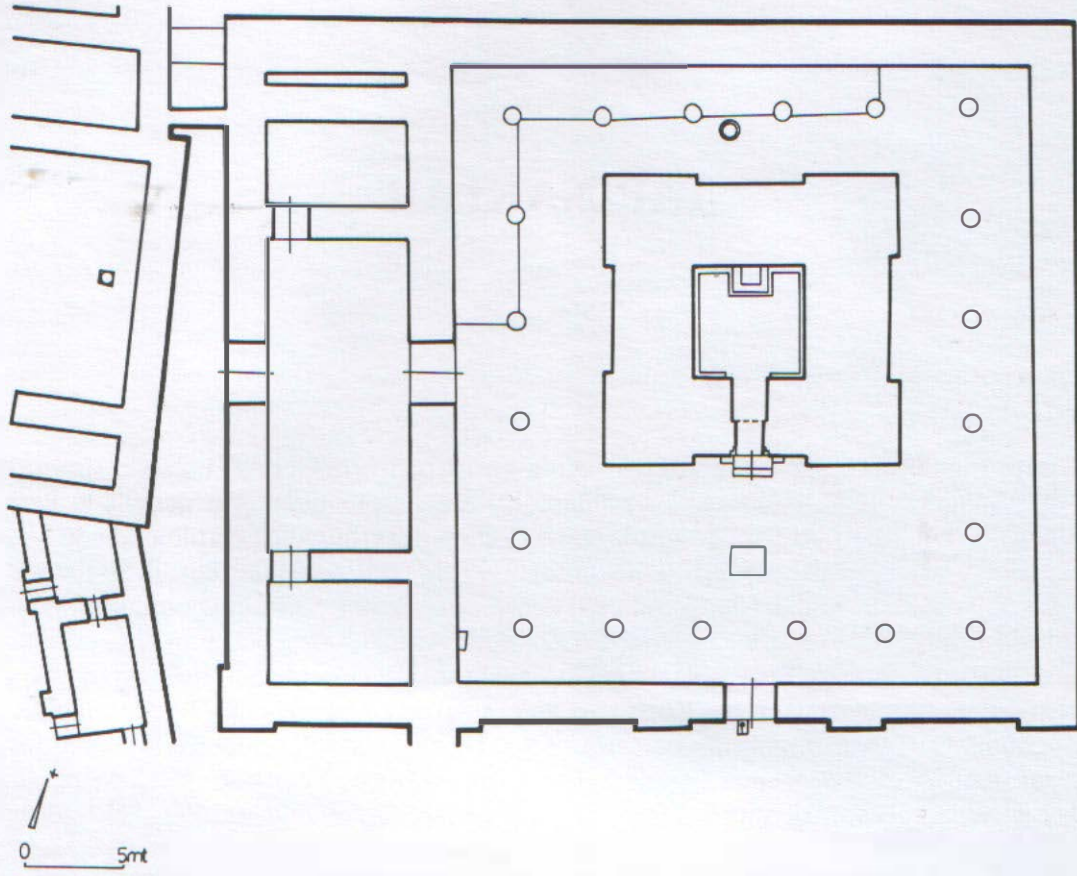
TAPINAKLAR

Urartu mimarisinin sur duvarlarından sonra en çarpıcı örneklerinin başında Urartu tapınakları gelir. Konu ile ilgili çeşitli yayınlarda "Urartu tapınağı" terimi genellikle kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılar için kullanılmıştır. Ancak hemen belirtilmelidir ki Urartu sanatında farklı planlara sahip üç tür tapınak vardır. Bu tapınaklardan ilk gruba giren kare planlı ve cellalı örneklerden şimdiye kadar 8 tane ortaya çıkartılmış olmasına karşın, diğer iki türe ait sadece birer örnek vardır. 1997 kazı sezonunda Ayanis Kalesi'nde gün ışığına çıkartılan tapınak bu sayıyı 9'a çıkarmıştır. Kule tipli Urartu tapınaklarına ait örnekler kronolojik sıra ile şöyledir: Elimizdeki kanıtlara göre Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf Kalelerinde inşa edilen tapınaklar kral Menua dönemine, yani M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına aittir. Bu tapınaklardan hangisinin daha önce yapıldığı ise kesin değildir. Ancak Menua tapınakları için Anzavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf şeklinde kronolojik bir sıralama yapmak mümkündür. II. Sarduri tarafından inşa ettirilen Sardurihinili Kalesi'nde (Çavuştepe) biri Tanrı Haldi'ye, diğeri Meherkapı tanrılar listesinde 19. sırada yer alan Tanrı İrmuşini'ye (Resim 34) ait olmak üzere iki tapınak vardır. Aşağı ve Yukarı Kalelerde yer alan tapınaklardan Aşağı Kale'deki İrmuşini tapınağı II. Sarduri'ye ait bir yazıt ile donatılmıştır. Kral II.Sarduri'ye ait olduğu düşünülen Kayalidere tapınağının yazıtı yoktur. M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına, olasılıkla II. Argişti dönemine tarihlenebilen Erzincan yakınlarındaki Altıntepe tapınağı avlusunun etrafındaki sütunlu galerisi ile farklıdır (Çizim 4). II. Rusa döneminde inşa edilen Toprakkale (Çizim 5) ve Ayanis tapınakları M.Ö. 7. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenirler (Resim 35-36-37). Bastam (Rusa-i Uru-Tur) ve Werachram'da aynı döneme ait iki tapınağın var olduğu önerilmiştir.

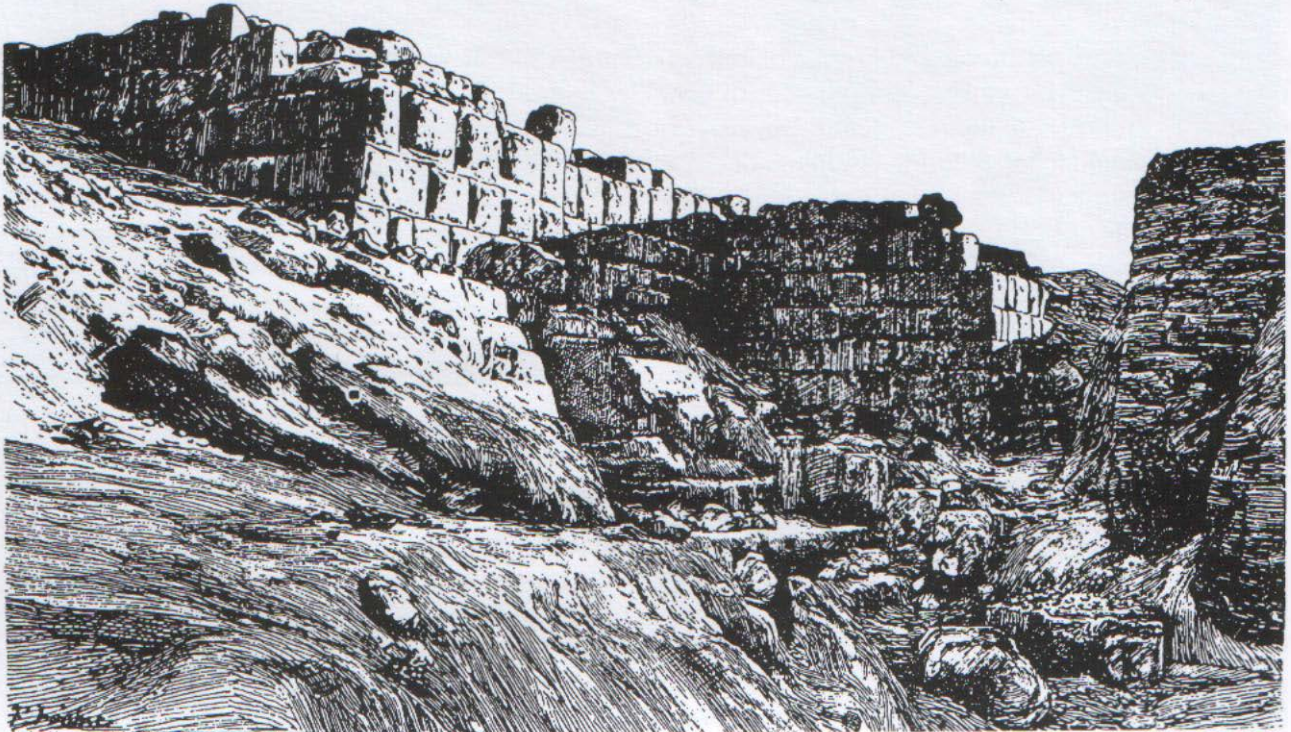
Standart planlı veya kule tipli olarak adlandırılan klasik Urartu tapınakları, her zaman kare bir plana ve kare bir cellaya sahiptir. Çeşitli örneklerde farklılıklar göstermesine karşın tapınakların ölçüleri 13.80 ile 10.00 metre, cellanın boyutları ise 5.30 ile 4.50 metre arasında değişmektedir. Bu ölçüler ile tapınaklar köşelerinde risalitleri (köşe kulesi) olan çok kalın duvarlara sahip birer yapıdır. Kare cellaya üç kademeli bir kapı geçidi ve bunu takip eden dar bir koridor ile girilir. Koridorun cella ile birleştiği noktada, cella içine açılan olasılıkla iki kanatlı ahşap bir kapı olmalıdır. Cella içinde tanrı heykelinin yerleştirildiği bir heykel kaidesi yer alır. Hemen tüm Urartu tapınaklarının önlerinde dini merasimlerin yapıldığı açık bir avlu vardır. Altıntepe'de olduğu gibi bazı örneklerde bu avlunun etrafı sütunlu bir galeri ile çevrilmiştir. Tapınak kapısının karşısında yer alan ve en güzel örneğini Çavuştepe Aşağı Tapınak (İrmuşini Tapınağı) ve Altıntepe'de gördüğümüz platform, dini merasimlerin yönlendirilmesi için kullanılmış olmalıdır.

KULE TIPLİ TAPINAKLAR ve REKONSTRÜKSİYON

Kule tipli Urartu tapınaklarından günümüze sadece bu tapınakların taş temelleri gelebilmiştir. Çoğu örnekte kireç taşı ancak bazı durumlarda bazalt/andezit (Çavuştepe Aşağı tapınak ve Ayanis) taşı da kullanılarak inşa edilen taş temeller üzerinde kerpiç bir üst yapı vardır. Günümüze ulaşmayan bu üst yapının nasıl olduğu konusu ise Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonu ile ilgili farklı bazı önerilerin yapılmasına neden olmuştur. Bu öneriler genelde Asur kralı II. Sargon tarafından M.Ö. 714 yılında yağma edilen Musasir tapınağı dikkate alınarak yapılmıştır. Büyük hölümü geçerliliğini yitirmiş olmasına karşın bu öneriler, II.Sargon'a ait olan ve Korsabad kabartması olarak adlandırılan

Çizim 4- Altintepe Tapınağı (T. Özgüç, Altintepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara, 1966, Lev.4)

Çizim 5- Toprakale Haldi tapınağının yüzyılımızın başındaki durumu (Van Loon, M.N., Urartian Art: Its Traits in the Light of New Excavations, İstanbul, 1966, Res. 7)

Resim 34 - İrmüşini tapmağı, Çavuştepe Aşağı Kale

Resim 35 - Toprakale: II. Rusa'nın başkenti

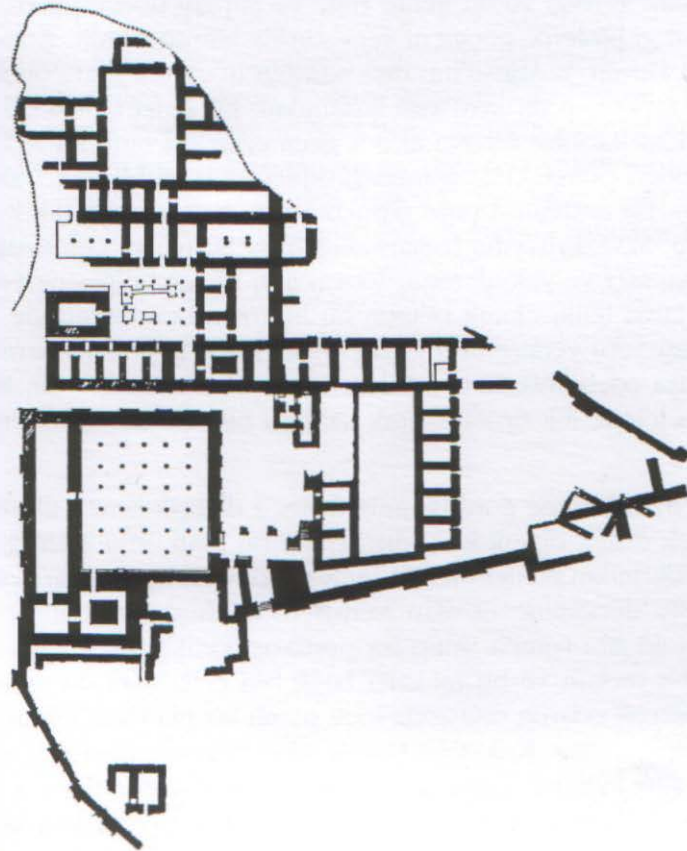
Resim 36 - Toprakkale Haldi tapınağı

eser üzerinde betimlenen tapınağın (Çizim 36) bir Urartu tapınağı olarak benimsenmesinden kaynaklanmaktadır. Sargon'un kayıtlarına göre Musasir kentinde kendisinin tahrip ettiği tapınak Tanrı Haldi'ye armağan edilmişti. Ancak tapınağın Urartular tarafından yapıldığı kesin değildir. Tapınak nasıl erişildiği belli olmayan yüksek bir platform üzerine oturmaktadır. Bugüne kadar kazılan hiç bir Urartu tapınağı bu şekilde bir platformun üzerinde durmamaktadır. Aksine tapınak, önündeki açık avludan kolayca erişilebilen ve bazan bir veya iki basamakla varılan bir koridor ve kapıya sahiptir. Musasir tapınağı kesinlikle kule tipli bir bina değildir. Aksine tapınak alçak bir yapıdır. Tapınağın içine giriş üzerinde üçgen bir mimari ögenin yer aldığı bir kapı ile sağlanmıştır. Kapının iki yanında serbest duran iki paye, payelerin iki yanında üzerlerinde kalkanların asılı durduğu duvara yapışık iki çift paye vardır. Platform üzerinde, kapının iki yanındaki serbest payelerin önünde iki mızrak, iki kapı bekçisi ve Sargon'un tapınağın yağmasını anlattığı sekizinci seferin kayıtlarında Sarduri oğlu İşpuini tarafından döküldüğü yazılı olan, bir inek ve bir buzağı heykeli vardır. Tapınağın önünde üç ayaklar üzerinde duran iki tunç kazan ve tapınağın çatısında bir mızrak yer almaktadır. Korsabad kabartmasında tapınakla ilgili olarak betimlenen herşey, mimari dışında Urartu öğeleridir. Yüksek bir platform üzerinde alçak bir yapı olarak betimlenen tapınak ise kesinlikle Urartu tapınağı değildir. Asurlu sanatçının hiç bir değişiklik yapmadan betimleyerek bize aktardığı bu tapınak, bir Musasir tapınağıdır ve Musasir kentinin Urartuların eline geçtiği İşpuini döneminden önce inşa edilmiştir. Tapınak üzerinde görülen ve bizi tapınağın bir Urartu yapısı olduğuna yönlendiren öğeler ise tamamıyla taşınabilir elemanlar olup kentin Urartular tarafından ele geçirilmesinden sonra, bir başka deyişle, Musasir tapınağının Tanrı Haldi'ye adanması ile birlikte tapınak üzerine koyulmuşlardır. Bu nedenle Urartu tapınağının kökeni veya rekonstrüksiyonu ile ilgili yapılacak her türlü tartışma Musasir tapınağından bağımsız olarak yapılmalıdır.

Urartu kule tipli tapınaklarının ne tür çatı ile örtüldüğüne ait arkeolojik belgeler yoktur. Ancak İran'daki Zendan-i Süleyman veya Ka'bah-i Zarduşt gibi Ahamenid kule tapınakları dikkate alınırsa Urartu tapınaklarının da alçak bir piramidal çatı ile örtüldüğü söylenebilir. Tapınak duvarlarında pencere olmaması büyük olasılıktır. Cellaya ışık sadece kapının açılması durumunda girebilirdi. Yukarıda sayılan özellikleri ile Urartu kule tipli tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nasıl ve nereden gel-

Resim 37 - Ayasusi tapınağı.

Çizim 6 - Arin-Berd. Eski Erciş kenti planı (B.B. Piotrovski, Urartu: The Kingdom of Van and its Art, Londra, 1967, Resim 64)

diği kesin değildir. Urartu'da inşa edilen en erken kule tipli tapınağın gelişinişi şekli ile karşımıza çıkışına dikkat etmek gereklidir. Bu durum Patnos Aznavurtepe'deki tapınağın mimari gelişimini M.Ö. 9. yüzyılın sonuna gelmeden tamamlamış olduğunu gösterir. Böyle bir mimari gelişim için ise uzun bir süre gereklidir. Urartu Beylikler döneminden M.Ö. 9. yüzyıla kadar bu gelişimin gerçekleşebileceği yeterince uzun bir dönem vardır. Ancak Urartu halkının bu erken dönemde, bu tip yapılar inşa ettiklerine dair hiç bir kanıt yoktur. Yakındoğu panteonuna Urartu hanedanlığının yarattısı olarak giren Tanrı Haldi gibi Urartu tapınağı da merkezi otoritenin herhangi bir prototipi olmaksızın getirdiği bir tapınak planı da olabilir.

KÖKEN SORUNU

Kuzey Suriye'de M.Ö. birinci binin başlarında Kargamış kentinde inşa edilen dikdörtgen planlı tapınağın Urartu kule tapınaklarına köken teşkil edebileceği görüşü de tartışmalıdır. Urartu tapınak mimarisinde ikinci örnek olarak karşımıza çıkan Arin-Berd'deki dikdörtgen planlı tapınak, yukarıda sözü edilen Kargamış tapınağı ile çok yakın bir plana sahiptir. Tapınağın köşelerinde kule tipli Urartu tapınaklarında gördüğümüz risalitler yoktur. Tapınağın cellası diğer Urartu tapınaklarının aksine dikdörtgen planlıdır. Arin-Berd tapınağının kalede bulunan yazıtlar yardımıyla I. Argiştî dönemi-ne tarihlendiği ve Tanrı İvarşa'ya adandığı bilinmektedir. Kargamış tapınağı Haberciler Duvarı'nın karşısında, Kabartmalı Uzun Duvarı'nın bir bölümünü sınırladığı kutsal alan içinde yer almaktadır. Tapınağın ölçüleri 13.0 X 11.80 metredir. Kargamış tapınağı M.Ö. 900 yılları civarında kral Katuwaş tarafından kentin Fırtına Tanrısı'na adanmıştır. Ancak tapınağın yer aldığı kutsal alanın daha erken tarihlenebileceği konusunda veriler vardır. Kargamış tapınağı ile Urartu Arin-Berd tapınağı arasındaki plan benzerliği, Urartu kule tipli tapınaklarının kökeninin M.Ö. birinci binyıl Kuzey Suriye sanatında olabileceği konusunda önerilerin yapılmasına neden olmuştur. Kargamış planına sahip tek Urartu tapınağının, Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf gibi bir çok Urartu kule tipli tapınağından sonra inşa edilmiş olması bu benzerlik için başka nedenler aramamızı gerekli kılmaktadır.

Urartu kralı I. Argiştî'nin saltanatının 5. yılında (M.Ö.782) Gökçe Göl civarında yaptırdığı yeni bir kente Ir(e)puni adını verdiği ve bu kente Hate ve Supani ülkelerinden, birinci ve ikinci yıl seferlerinin sonunda, getirttiği binlerce göçmeni yerleştirdiği bilinmektedir. Arin-Berd'te (Çizim 6) yapılan arkeolojik kazılar bu kentin, I. Argiştî'nin inşa ettirdiği Ir(e)puni kenti olduğunu ve kent için yaptırılan dikdörtgen planlı tapınağın da aynı kral tarafından, bir Luwi tanrısı olan İvarşa'ya ithaf edildiği bilinmektedir. Meherkapı tanrılar listesinde adı geçmeyen bu tanrının M.Ö. 8.yüzyılın başlarında Hate ve Supani ülkelerinden Gökçe Göl civarına getirtilen göçmenler ile Urartu topraklarında kutsanmaya başlandığı kesindir. Bu nedenle Urartu tapınak mimarisindeki tek dikdörtgen planlı örnek olan Arin-Berd İvarşa tapınağı, M.Ö.8.yüzyılın başlarında Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'dan, savaş ganimeti olarak alınan savaşçı ve yakınlarının, Urartu'nun bir uç bölgesine yerleştirilmesi ile bu topraklara gelmiştir. Doğu Luwi halkı olarak bilinen bu insanlar, beraberlerinde Hate ve Supani ülkelelerinden getirdikleri kültürü yeni yerleştikleri kuzey ülkelerinde uygulama şansını kazanmışlar, sonuçta kendi tapınaklarını inşa edebilmiş ve kendi tanrılarına tapınabilmişlerdir. Kanımızca Arin-Berd tapınağının Urartu sınırları içinde tek örnek olarak kalması bu şekilde açıklanmalıdır.

Urartu tapınak mimarisinde gördüğümüz üçüncü değişik örnek ilk iki tapınak planından tamamen farklıdır. Yine tek örnek olarak karşımıza çıkan bu plan, inşa edildiği yörede kule tipli gelenekleşmiş Urartu tapınaklarından etkilenmeden ortaya çıkmış olmalıdır. Bir önceki örnekte olduğu gibi bu tapınak da I. Argiştî dönemine ait olan Arin-Berd kentinde, sitadelin ortasında inşa edilmiştir. Tapınak önde altışardan iki sıra sütuna sahip bir portiko, portikonun arkasında ölçüleri 40 X 8 metreye ulaşan ince uzun bir mekan ve bu mekana bağlı biri cella olan iki odadan meydana gelmiştir. Cella olarak tanımlanabilecek odanın ortasında kare planlı bir platform vardır. Platform topraktan yapılmış ve üzeri taş ile kaplanmıştır. Kule tipli Urartu tapınakları ile plan şeması açısından tek benzerliği tapınağın önündeki açık avludur. Tapınak avlusunda sütunlu galerilerin varolduğu kule tipli Urartu tapınakları Çavuştepe Yukarı Tapınak ve Altintepe'de görülebilir. Arin-Berd sütunlu tapınağının

Urartu mimarisine nereden ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Bu tip bir tapınak planı da Urartu'ya komşu olan hiç bir ülke mimarisinde yoktur. Urartu dini mimarisinde hiç bir zaman gelenekleşememiş olan bu tapınak planının Urartu'nun kuzey eyaletlerinde, çeşitli yollarla buraya getirilen veya burada Urartu'dan önce yaşayan ve Urartulu olmayan bir halk topluluğu tarafından uygulanmış olduğu düşünülebilir. Standart planlı Urartu tapınaklarından çok farklı olan son iki tapınak planının, Urartulu olmayan halkların nüfus aktarımı yoluyla yoğun olarak yerleştirildikleri bölge içinde bulunduğu unutulmamalıdır. Son iki plan şeması Urartu sınırları içinde bir kez bile tekrarlanmamış ve kule tipli standart Urartu tapınak planının Urartu dini mimarisi için gelenekleşmesine olumsuz hiç bir etkisi olmamıştır.

Urartu'da dini merasimlerin gerçekleştirildiği bir başka tapınak türü de açık hava tapınakları veya diğer bir tanımla açık hava kutsal alanlarıdır. En güzel ve gelişmiş örneğini Van Kalesi'nin kuzey eteklerinde gördüğümüz açık hava tapınağı, Argişti oğlu II. Sarduri tarafından inşa edilmiştir. Yöre halkı arasında "Analı-kız" olarak adlandırılan alanda ele geçmiş olan çivi yazılı taş bloklar, II. Sarduri'ye ait en önemli yazıtları oluşturur. Alanın güney fasadı üzerine oyulan iki anıtsal niş ve bu nişlerin önündeki anakayaya oyulmuş düz alan, kutsal alanın temel öğelerini oluşturur. Güney fasad boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan platformlar ve batıda kayaya oyulan kurban kanalları, kutsal alanı tamamlayan diğer öğelerdir. Platformlar merasim sırasında kesilen hayvanların bazı parçalarının tanrıya sunulması için kullanılmıştır. Kurban kanallarının veya libasyon sıvısının aktığı kanalların boyutları bu alanda yoğun bir kullanımın varlığına işaret eder. Analı-Kız açık hava kutsal alanında yılın hangi mevsiminde ve hangi amaçla merasim yapıldığı bilinmemektedir. Ancak alanın bir açık hava kutsal alanı oluşu, yeni yılın gelişini kutlamak amacıyla bazı merasimlerin yapıldığını gösterebilir.

Analı-Kız kutsal alanına benzeyen bir başka alan Çavuştepe Yukarı Kale'de ortaya çıkmıştır. Burada da anakaya işlenerek elde edilen düz bir kaya fasadı ve bu fasadın önünde yine kayaya oyulmuş geniş bir düz alan vardır. Ancak Analı-Kız'daki nişleri burada bulmak mümkün değildir. Benzer amaçlı bir başka kutsal alan Elazığ Kaleköy kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. İki nişten oluşan kutsal alan Orta Demir Çağ'a aittir. Kalenin bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olmasına karşın nişlerin de Urartu yapımı olduğu kesin değildir.

Altın-tepe'de bulunan kutsal alan, açık hava kutsal alanları içinde önemli bir yere sahiptir. Mimarisi kadar burada gerçekleştirilen libasyon kurbanı açısından da önemli olan Altın-tepe kutsal alanı, I. No'lu mezara bitişik olarak bulunmuştur. 7.75 metre genişliğinde ve 11.70 metre uzunluğunda olan alanın üstü açıktır. Açık hava kutsal alanının kuzey duvarına yakın bir noktada kaideleri üzerinde durdukları anlaşılan boyları 2.30 metreyi bulan dört adet stel ve stellerin ikincisinin önünde çapı 0.50 metre olan bir benzeri Ayanis "Payeli Salonda" bulunan daire şeklinde bir libasyon sunağı vardır.

SARAYLAR

Urartu mimarisinde kule tipli tapınakların dışında standart bir plan şemasına sahip yapılar veya yapı kompleksleri bulmak oldukça zordur. Hemen her Urartu kalesi içinde inşa edilen sarayların da standart bir plan göstermediği gözlenir. Kalenin inşa edildiği farklı yörelerde veya aynı bölge içinde yeralan kalelerde farklı plandaki uygulamalara ait örneklerin sayısı bir haylidir. Hatta daha da ileri gidilerek söylenebilir ki; plan şeması açısından birbiri ile aynı olan iki saray gösterilebilmesi olanaksızdır. Bu durum, sarayın inşasının aynı kralın saltanatı dönemine rastlasa bile aynıdır.

Urartu mimarlığı içinde saray olarak nitelendirilebilecek yapıların sayıları bir hayli fazladır. Bugüne kadar kazısı yapılmış hemen bütün Urartu kaleleri içinde bir saray yapısı bulmak mümkündür. Krallığın erken dönemlerinden başlamak üzere inşa edilmiş sarayların en erkeni Başkent Tuşpa'da (Van Kalesi) yer almalıdır. Ancak kalenin Urartu döneminden sonraki yoğun kullanımı, buradaki erken saray yapıları ile ilgili fazla bilgi bırakmamıştır. Van Kalesi'nde sitadel surlarının içinde (güneyinde) kazılan anıtsal taş bloklarının bir saraya ait olması gereklidir. Kalenin batı yönünde yapılan çalışmalar, bu bölümde olasılıkla kral I. Argişti'ye ait bir "Yeni Sarayın" var olduğunu göstermiştir. Sadece ana kaya üzerindeki taş yataklarından izlenebilen saraya ait duvar kalıntıları günümüze kadar ulaşmamıştır. Kazısı yürütülmekte olan Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkartılan tapınak ile bağlantılı bir saray yapısının var olması da mümkündür. Ancak bu yapıların planları şimdilik belli değildir.

Patnos yakınlarında inşa edilen Giriktepe sarayı, şimdilik en erkene tarihlenen ve planı bilinen yapılar arasındadır. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen saray, 24 x 7.5 metre ölçülerinde bir dikdörtgendir ve içinde çatıyı taşıyan sütunlar vardır. Kuzeyde yeralan bir koridor, ana mekanı mutfak olarak kullanılan mekanlardan ayırır. Sütunlu salonun duvarlarındaki iki basamaklı nişler duvarları süsler. Sarayın bahçesinde ortaya çıkartılan Urartu kuyusu içinden M.Ö. erken 8. yüzyıla ait önemli buluntular elde edilmiştir.

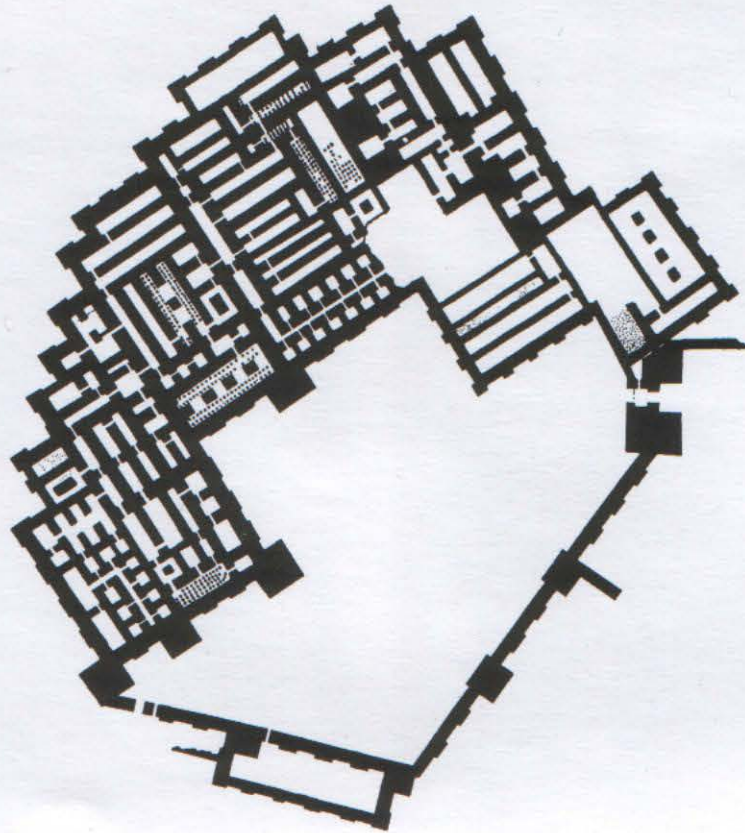
I. Argişti tarafından inşa edildiğini belirttiğimiz Arin-Berd'teki (Erepuni) saray, gelişmiş bir plana sahip olması açısından önemlidir. Saray, İvarşa tapınağının etrafında, tapınak ile bağlantılı olarak inşa edilmiştir. Saray, bağımsız farklı mekanlardan ve bu mekanları birbirine bağlayan koridorlardan, avlulardan meydana gelmiştir. İvarşa tapınağının ötüncleki avlunun arkasında inşa edilen üç mekan ile geçilen nişli odanın taht odası olduğu tahmin edilmektedir. Benzer nişlerin Giriktepe'de de olduğuna dikkat edilmelidir. Aynı kral dönemine tarihlenen Armavir-Blur'daki (Argiştihinili) saray da bağlantıları avlular ve koridorlar ile sağlanan farklı mekan topluluklarından oluşur. Kalenin Urartu Krallığı'nın sonuna kadar kullanılmış olması, farklı zamanlarda yeni eklemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle saray planı da bu gelişmeye bağlı olarak büyümüş ve hiç bir standartlaşına belirtisi gösterememiştir.

Resim 38 - Çavuştepe Kalesi'nde ana kayaya oyulmuş sarnıçlar

Urartu kaleleri içinde inşa edilen sarayların kalenin, kurulduğu tepenin topografik yapısına bağlı olarak planlandığı ve öncelikli amacın araziyi en rasyonel şekilde kullanmak olduğuna ait bir çok örnek vardır. Yerleşme yerinin etrafını çeviren sur duvarlarının ve terasların yardımıyla elde edilen alan içinde kurulan saray ve diğer yapılar, topografik yapı ve elde edilen inşaat alanına bağlı olarak yapılmışlardır. Bu nedenle Urartu yerleşim sahası içindeki birçok saray veya yapının, fonksiyonları benzer olsa da, arazi planları değişiktir. Gürpınar Ovası'nda M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında kral II. Sarduri tarafından inşa edilen saray da bu anlayış ile planlanmıştır. Tepenin kayalık bir kütle oluşu, sarayın inşasında kayaların yer yer oyularak kullanılmalarını gerektirmiştir. Kalenin batısında inşa edilen sarayın zemin katında kayalara oyulan veya yapay olarak yapılan payeler vardır. İki katlı olduğu ikinci kata çıkan merdivenlerden anlaşılan sarayın su ihtiyacı, yine kayalara oyulan sarnıçlar ile sağlanmıştır (Resim 38). Saray ile tapınak arasında varolan uzun koridorlar bu iki yapıyı birbirine bağlar. Ancak tapınak, geniş avlusu ve çekirdek tapınaktan koparılmış magazin yapıları ile tek başına duran bir yapıdır. Arin-Berd, Altıntepe veya Çavuştepe tapınakları, saray yapılarına bağlı veya içlerinde yapılmış gibi görülmelerine karşın, serbest duran birer yapı olma özelliklerini hiç bir zaman yitirmemişlerdir. İki yapı türünün birbirleriyle olan mekansal bağlantıları Urartu'daki dini merasimlerin karakterinden gelmiş olmalıdır. Kalelerin içindeki birçok yapının kendilerine ait işlevlerinin yanında bazı dinsel işlevleri de vardır. Bu dinsel işlevler merasimlerin bütünlüğü açısından tapınak yapıları ile bağlantılı kılınmış olmalıdır.

Altıntepe'de, olasılıkla M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen, I. katta ortaya çıkartılan saray ile tapınağın arasındaki mekansal bağlantılar, yapının bir tapınak-saray olduğu tahminini sağlamıştır. Tepenin düzleştirilmesi ile elde edilen alan üzerinde, tapınak kompleksinin merkezini oluşturacak şekilde inşa edilen tapınak-saray, bu özelliği ile Arin-Berd'teki sarayı anımsatır. Tapınağın batısında yer alan üç oda birbirine birer kapı ile bağlanmış ve bir avluya açılmaktadırlar. Bu odaların batısına düzensiz olarak eklenen koridor ve diğer odalar da sarayın hizmet mekanları olmalıdırlar. Saray içinde yer alan odaların duvarları renkli duvar resimleri ile süslenmiştir.

Çizim 7 - II. Rusa'nın kenti Karmir-Blur: Eski Teişebani (Piotrovskii B.B., *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, Londra, 1967, Res.63)

YEDİNCİ YÜZYIL SARAYLARI

M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında II. Rusa tarafından inşa edilen Adilcevaz Kef Kalesi, Karmir-Blur (Çizim 7), Bastam veya Ayanis gibi kalelerdeki sarayların arasında bile plan açısından önemli bir benzerlik yoktur. Adilcevaz Kef Kalesi ile Ayanis Kalesi arasında varolan bazı paralelliklere karşın, bu benzerlikler bu kaleler ile Karmir-Blur veya Bastam arasında yoktur. Yapım yöntemi, kullanılan yapı malzemeleri veya genel uygulamalar ortak olmasına rağmen, plan şemalarının farklı olmaları her kalenin topografik yapısından kaynaklanmaktadır. Karmir-Blur'da saray ve diğer birçok yapı kalenin arka duvarına çekilerek yapılmıştır. Bu durum Ayanis veya Kef Kalesinde tamamen farklıdır. Bu iki kalede sur duvarları arasında elde edilen arazinin büyük bölümü inşaat için kullanılmıştır. Bastam Kalesinde ise saray veya diğer birçok yapı, dik tepenin yamaçlarında yapılan teraslar üzerinde yükselmektedir. Sonuçta amaçları aynı olsa bile farklı topografik alanlarda bu topografyaya bağlı farklı plan şemaları ortaya çıkabilmiştir. Ancak M.Ö. 7. yüzyıl saray yapılarının bodrum katları, yükseklikleri çok zaman 2.15 metreyi geçen yüzlerce anıtsal depo küpleri ile doldurulmuştur (Resim 39). Sarayların inşasından önce, kale içinde veya doğrudan oldukları yerde üretilip pişirilerek yerleştirilen anıtsal küpler hertürlü malzemenin depolanmasında ve halka veya diğer kentlere dağıtılmasında kullanılmıştır. M.Ö.7. yüzyıldaki vergilendirme, vergi toplama ve krallık içinde uygulanan ekonomik sisteme bağlı olarak kale içindeki yapıların bodrum katlarından depolama mekanları olarak yararlanılmıştır. Buna ait en güzel örnekler kuzeyde Karmir-Blur ve Urartu ana yerleşim sahası içinde Ayanis Kaleleridir.

Resim 39 - Ayanus Kalesi'nde depo küpleri ve dağıtım kanalları

SÜTUNLU SALONLAR: APADANALAR

Urartu'da örnekleri çok az olmasına karşın, apadana tipli yapılar ile ilgili bilimsel tartışmalar süregelmektedir. Apadana yapılarının böyle bir öneme sahip olmasının temel nedeni, Altintepe'de Tahsin Özgüç tarafından ortaya çıkartılan ve tapınak-sarayın bir bölümü üzerine inşa edilen yapıdır. Apadana tipli yapılara Urartu mimarisinde iki örnekte rastlanır. Bunlardan ilki ve önemlisi Altintepe apadanasıdır. Altintepe'nin II. yapı katında inşa edilmiş olan apadana, tapınak avlu duvarının bir bölümünü tahrip ederek yapılmıştır. Bu nedenle apadananın Urartulara değil, olasılıkla Ahamenidlere ait olabileceği ile ilgili öneriler de yapılmıştır. Yapı içten 44.0X25.30 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir ve çatısı 1.50 metre çapında üç dizi halinde 18 sütun tarafından taşınmaktadır. Yapının aydınlatılması çatıya yakın yerlere açılan pencereler ile olmuştur. Yapının girişinde sütunlu bir avlu ve avlunun batısında bir dizi küçük odalar vardır. Arkeolojik veriler, yapının M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olabileceğini göstermiştir.

Altintepe'den daha erkene tarihlenen Aras vadisindeki Argıştihinili (Armavir-Blur) kentinde, kral I. Argışti tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan saray içindeki bir salonun çatısı sütunlar tarafından taşınmaktadır. İki dizi halinde yirmi sütunun yer aldığı bu salon Urartu'daki ikinci apadana tipli yapıdır. Sütunlu salonun batısında beş adet dikdörtgen planlı mekan vardır. Doğuda ise salon boyunca uzanan ince uzanan bir oda yer alır.

Resim 40 - Kuzeybatı İran'daki Hasanlu yerleşme yerinde 'Yanmış Yapı II'

Yukarıdaki iki örnekte bulunabilen ortak mimari özellikler, apadana tipli yapının tanımının da yapılmasını sağlamaktadır. Eski İran dilinde çok direkli çadır anlamına gelen apadana sözcüğü, Yakındoğu mimarisinde çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı veya kabul salonlarına verilen addır. Yapının planı, girişin yer aldığı yön veya yapının tek başına ya da bir yapı kompleksi içindeki varlığı apadana olma özelliklerini etkilemez. Yapının çatısının sütunlar tarafından taşınmış olması ve kabul veya toplantı işlevine dönük fonksiyonu, niteleyici özelliklerdir. Altın-tepe apadanasının ortaya çıkartılması ile bu yapı tipinin kökeni hakkındaki tartışmalar da başlamıştır. Apadananın Yakındoğu mimarlığında ilk kez Urartular tarafından inşa edildiği ve bu mimari türün bir Urartu buluşu olduğu önerilmiştir. Ancak çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı salonlarına Urartu örneklerinden, en az 400-500 yıl önce hem Anadolu'da, hem de Kuzeybatı İran topraklarında rastlamak mümkündür. Hitit mimarlığının önemli örneklerinden biri olan Büyükkale D Yapısı, Hitit İmparatorluk Çağına tarihlenmektedir. Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölü'nün güneyinde, Robert Dyson tarafından ortaya çıkartılan Hasanlu Kalesi'nde bulunan sütunlu bir yapı türü, Yakındoğu'daki apadanaların ilk örnekleri olmalıdır. Hasanlu yerleşme yerinin Demir Çağ I olarak adlandırılan ve M.Ö. 1450-1100 yıllarına tarihlenen V. yapı katında, içinde sütunların yer aldığı yapılar bulunmuştur. Bu yapılar gelişmelerini sürdürerek aynı yerleşme yerinin Demir Çağ II katında (M.Ö. 1100-800) çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı salonları haline gelmişlerdir. İlgili yayınlarda Yanmış Yapılar (Resim 40) olarak adlandırılan bu yapılar, daha sonraki yüzyıllarda Kuzeybatı İran'daki mimari gelişimini sürdürmüş ve M.Ö. 9. yüzyılda Orta Zagroslardaki Baba-Can ve Godin Tepe gibi yerleşme yerlerinde uygulanmışlardır. Aynı tür yapıların M.Ö. 6. yüzyıldaki varlığı Nuşin-i Can Tepe'de, daha sonraki yüzyıllarda ise çok daha gelişmiş şekli ile Pazargadae, Persepolis ve Susa gibi Ahamenid yerleşmelerinde sürmüştür. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyılın sonundan itibaren kral Menua ile yürüttüğü Kuzeybatı İran seferlerinin kültürel bir sonucu olarak bu yapı türü de Zagros halklarından ödünç alınmış ve Armavir-Blur veya Altın-tepe gibi Urartu kalelerinde kullanılmıştır. Orta Zagros halklarının ortak mimari geleneği olarak yüzyıllar boyu süren apadanalarının yaratıcısı Urartu mimarları olmasa da, Urartulu mimarlar bu yapı türünün M.Ö. birinci binyılın başlarından Ahamenidlere taşınmasında önemli bir rol oynamışlardır.

KENT ve KONUT MİMARLIĞI

Yüzyılı aşkın bir zamandan beri süregelen Urartu uygarlığı ile ilgili kazılar, birkaç istisnanın dışında genellikle dağların ovalara uzanan burunları üzerindeki kalelerde gerçekleştirilmiştir. Kalelerin merkezi yönetimin denetiminde ve belli askeri, ekonomik veya krali amaçlara bağlı olarak inşa edilmeleri, planlarında bazı standartları getirmiş ve tümüyle yönetici sınıfın ihtiyaç ve politikalarına göre şekillenmelerini gerekli kılmıştır. Müstahkem yerleşme yerleri içinde sivil halkın yaşama şansının olmayışı, planlarının gelişmesine sivil halkın katkısını da en az düzeye indirmiştir. Kaleler içinde basit halk kitlelerinin konutlarına hiç bir zaman yer verilmemiş, sadece bir tehlike sırasında buralara sığınmalarına izin verilmiştir. Durum böyle olunca sivil halk ya kalelerin uygun olan eteklerinde veya kalenin hakim olduğu yakın çevrede veyahut herhangi bir kale ile bağlantısı olmayan tarım veya hayvancılık alanlarına yakın yerlerde oturmuşlardır. Basit halkın oturduğu alanı özgürce seçme şansının olup olmadığı bilinmemektedir. Krali otoritenin Urartu yerleşim alanı içinde bağ, bahçe ve sulama sistemleri ile ilgili alt yapı tesislerini kurduğu dikkate alınrsa, bu alanlara dönük iskan da yöneticilerin planlamış olduğu düşünülebilir. Urartu Krallığı içindeki halkların iskan özgürlüklerinin tartışılabilmesi için yanıtlanması gerekli önemli bir soru vardır: Urartu'da kişilerin kendilerine ait toprakları var mıdır? Toprak edinme veya kullanma özgürlüğünün bulunmaması durumunda özgür bir iskan hakkının da olmadığı benimsenmelidir. Bu durumda kent veya köylerin planlarının ortaya çıkıp gelişmesinde krallık tarafından önerilen bazı ön koşullar var olmalıdır. Urartu yazılı kaynakları sadece iki kez krala ait olmayan topraklardan söz eder. Kral Menua dönemine ait olan bir yazıtta Menua'nın kızı Tariria için, Şamran Kanalı yakınlarında bağ ve bahçeler yaptırdığı ve bunlara kızının adından kaynaklanarak Taririahinili adının verildiği yazılıdır. Diğer yazıtta ise Rusa oğlu Argiştı (II. Argiştı) bir oku Gilurani ormanlarından Batu'nun oğlu İşpilini'nin bahçesine kadar 950 lokot (450-500 metre) fırlattığını yazmaktadır. Bu iki yazıt Urartu'da kralların dışında da mal ve mülk sahibi olan kişilerin varlığını göstermektedir. Ancak bunu basit halk tabakasına kadar yaygınlaştırmanın ne kadar mümkün olduğu şimdilik bilinmemektedir. Herhalde halk toplulukları krallığın kendilerine kullanmak için tahsis ettiği ve belki de alt yapıları belli ölçüde tamamlanmış arazilerde gerekli üretimi gerçekleştirmekte ve üretilen malların belli bir bölümünü merkezi otoriteye vergi olarak vermekte idi. Siyasi güç tarafından kalelerden uzaklardaki tarım arazilerinin yakın çevresinde çok sayıdaki sulama barajının inşa edilme nedeni bu olmalıdır.

Urartu yerleşim sahası içindeki bazı kalerin eteklerinde birçok evin bir araya gelmesi ile oluşan küçük kentlerin varlığı bilinmektedir. Muradiye Ovası'nın güneydoğu köşesinde kurulan ve halk arasında Zengibar Kalesi olarak da bilinen Körzüt Kalesi, eteklerinde bir dış kentin var olduğu en eski kalelerden biridir. Kalenin yakın çevresinde bulunan yazıtların yardımı ile Körzüt'ün kral Menua döneminde, olasılıkla M.Ö. 9 yüzyılın sonunda inşa edildiği bilinmektedir. Kalenin güneydoğu ve kuzey eteklerinde, yaklaşık 8-9 hektarlık bir alana yayılan bir "aşağı kent" bulunmaktadır. Bir kısmı geniş teraslar üzerine kurulan kentin planları, toprak üstünden bile görülecek kadar açıktır. Kent içindeki evleri oluşturan 1.0 metre kalınlığındaki duvarlar tamamen taştan inşa edilmiştir. Kerpicing inşa malzemesi olarak kullanıldığına ait bir iz yoktur. Ancak kerpiç malzemenin zaman içinde yok olabileceğini de unutmamak gereklidir. Sokaklar dar ve düzensiz olarak yapılmışlardır. Yüzeyden algılandığı kadarıyla kent belli bir plana bağlı kalmaksızın, gelişen ihtiyaca göre şekillenmiş ve sonuçta düzgün olmayan bir plana kavuşmuştur. Kral Menua tarafından inşa edilen Yukarı Anzaf Kalesi'nin etek-

lerinde de bu çağa ait önemli sayılabilecek büyüklükte bir aşağı kent vardır. Van Özalp karayolunun yakınında yer alan kale, deniz seviyesinden 1.995 metre yüksektedir. Kalenin güney yamacında inşa edilen aşağı kent 14 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Aşağı kentin etrafı bütünüyle bir duvar ile çevrilerek koruma altına alınmıştır. Böylece kale dışında yaşamakta olan halkın da savunması bir oranda gerçekleştirilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi'nde devam eden kazılar henüz aşağı kent ile ilgili bilgi vermemiştir. Bu alanın kazılması ve bilim dünyasına sunulması Urartu sivil mimarlığı açısından önemli olacaktır.

Van Hoşap karayolu üzerindeki Çavuştepe Kalesi'ne sadece bir kilometre uzaklıktaki Eski Norgüh Kalesi, Erek Dağının Gürpınar Ovası'na uzanan alçak bir burnu üzerinde kurulmuştur. Kalenin doğu, güneydoğu ve kuzeydoğu eteklerinde yaklaşık 20 hektarlık bir alana yayılmış bir aşağı kent vardır. Yerleşme yerinin ortasından akan bir dere, alanı ikiye ayırır. Kent içindeki yapıların tümü kalınlıkları 1.0 metreyi bulan taş duvarlar ile inşa edilmişlerdir. Körzüt'te olduğu gibi kerpiç malzemeye burada da rastlanılmamıştır. Kentin var olan bir plana göre geliştiğini gösteren hiç bir ipucu yoktur. Plan düzensizdir ve gelişi güzel gelişmiştir. Ancak bazı alanlarda daha düzgün bir plan gösteren anıtsal yapıların varlığı görülebilir. Bu yapılardan birinin ölçüsü 30.0 X 22.0 metre olarak ölçülebilmektedir.

Krallığın daha erken bir dönemine ait olan yukarıdaki örneklerin dışında bazı sivil yerleşme alanlarının varlığı gün ışığına çıkarılmıştır. Gökçe Göl yakınındaki Karmir-Blur kazıları kalenin yakınında, büyüklüğü 30 hektarı bulan bir aşağı kentin varlığını kanıtlamıştır. Yazıtlar ile II. Rusa'nın eseri olduğu bilinen kent düzgün cadde ve sokaklar ile yapı adalarına ayrılmıştır. 9.0 metre genişliğindeki ana cadde kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve bu caddeyi 5.0 metreden daha geniş en az iki sokak dik olarak kesmekte ve sonuçta ızgara planlı bir kent planının oluşmasını sağlamaktadır. Cadde ve sokaklar arasında oluşan adaların içine evler taş kullanılarak inşa edilmiştir. Karmir-Blur'daki kazılar, ızgara planlı bu kentin inşasından önceye tarihlenen bazı evlerin yapıldığını göstermiştir. Daha erken bir dönemde yapılan bu evler ızgara plana uymamaktadır.

II. Rusa tarafından inşa edilen bir başka kalede de aşağı kent uygulamasını görmek mümkündür. Yapım yazıtı ile II. Rusa'nın önemli bir mimari başarısı olduğu kanıtlanan Ayanis Kalesi'nin güney yamaçlarındaki aşağı kent, diğer örneklerden daha az genişlikteki bir alana yayılmıştır. Ancak kalenin doğusundaki Güney Tepe'nin yamaçlarında varlığı saptanan dış kentin onlarca hektarlık bir alanı kapladığı düşünülmektedir. Kalenin güney eteklerindeki kent çok düzgün duvarlardan ve duvarlar arasında kalan doğu-batı yönünde en az bir, güney-kuzey yönünde ise üç sokaktan oluşmaktadır. Arazinin eğiminden doğan problemi azaltmak amacıyla yapılan doğu-batı duvarlarının kalınlıkları 2.0 metreye yaklaşmaktadır. Ana kaya üzerine oturan duvarlar ancak 0.50 metreye kadar korunabilmiştir. ızgara planının oluşturduğu adalar içinde taş duvarları olan dikdörtgen planlı evler vardır. Bunun dışında Ayanis Kalesi'nin doğusundaki yamaçta yapılan arazi çalışmaları ve uzay fotoğrafları bu alanda çok geniş bir dış kentin olduğunu ve bu kentin teraslamalar yapılarak yamaca kurulduğunu göstermiştir. Özellikle kuzey-güney yönünde uzanan düzgün duvarlar bu kısımda da ızgara planlı bir kent inşa edildiğini hatırlatmaktadır. Bu konudaki nihai sonuçlar bu alanda yapılacak kazılar ve magnetometre çalışmaları ile saptanacaktır. Nitekim 1997 kazı sezonundaki araştırmalar ve kazılar düzgün dikdörtgen planlı evlerin varlığını kanıtlamıştır.

Urartu kent mimarisinde ızgara plana verilebilecek en güzel örnek, Erçiş'in birkaç kilometre kuzeyinde, Erçiş-Patnos karayolunun yakınındaki Zernaki Tepe yerleşme yeridir (Resim 41). Çok geniş bir alana yayılan kent, birbirini dik kesen 7.0 metrelik caddeler ve 5.0 metre genişliğindeki sokaklardan oluşmaktadır. Sokak ve caddelerin kesişmesiyle ortaya çıkan düzgün dikdörtgen yapı adaları içinde, planları ve büyüklükleri aynı olan evler inşa edilmiştir. Bir yapı adası ince uzun bir koridor ile ikiye ayrılmış ve her iki bölüme aynı ölçüde iki ev inşa edilmiştir. Evler kare bir oda, iki adet dikdörtgen oda ve iki dar odadan oluşmaktadır. Evlerin dış duvarları 1.50 metre, iç duvarları 1.0 metre kalınlığındadır. Bu durumu ile Zernaki Tepe'deki kentin 10.000 kişiyi barındırabileceği önerilmiştir.

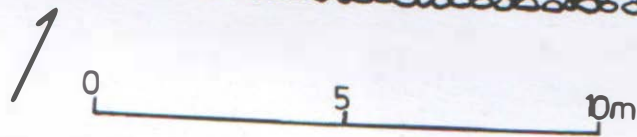
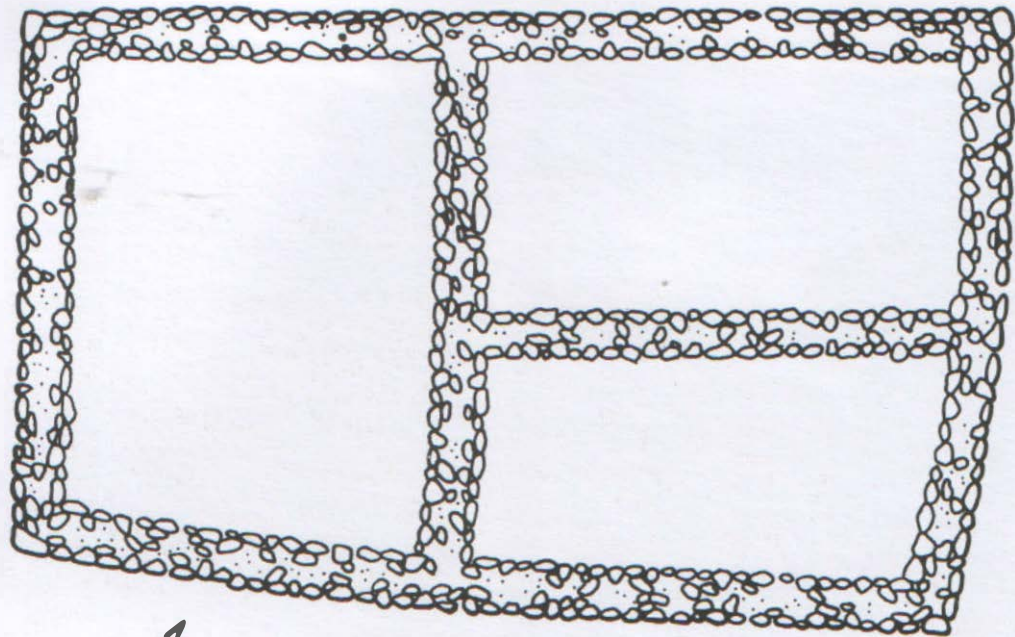

Resim 41- Zernaki Tepe'de ızgara planlı kent kalıntıları

tir. Yörede yapılan araştırmalar kentin inşa tarihi ile ilgili kesin bir sonuç vermemiştir. Çeşitli tarihlerde yaptığımız yüzey araştırmalarında toplanan az sayıdaki örnekler kırmızı perdahlı Urartu keramiğine aittir. Ancak bu keramiklerden kesin tarih elde etmek mümkün değildir. Zernaki Tepe'nin yakınında bulunan bir kaç yazıtta II. Argiştihini'nin bu yörede inşa ettirdiği bazı kentlerden ve sulama kanallarıından söz edilmektedir. Söz konusu yazıtlarda kurulduğu söylenen Argiştihinili kenti günümüz Erçiş olmalıdır. Ancak bu imar faaliyetleri içinde Zernaki Tepe'nin de inşa edilmiş olması mümkündür.

Bazı bilim adamları kentin hiç bir zaman bitirilemediğini ve tam anlamı ile hiç bir zaman iskanlanmadığını iddia etmişlerdir. Hatta bir grup bilim adamı bu kentin bir Urartu kenti olmadığına, olasılıkla bir Ahamenid kenti olabileceğini önermişlerdir. Zernaki Tepe'de ele geçen ve Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bazı arkeolojik malzemeden dolayı kentin bir Roma yerleşmesi olabileceği de düşünülmüştür. Bu önerilerin tümü dikkate alınmalıdır. Ancak Ahamenidlerin bu yörede böylesine düzgün planlı ve 8-10 bin kişinin yaşayabileceği bir kent inşa etmeleri için hiç bir siyasi nedenleri ve buna bağlı uygulamaları yoktur. Kaldi ki; Ahamenidlerin Van Gölü çevresinde uzun süreli iskanını gösterecek arkeolojik kalıntı da yoktur.

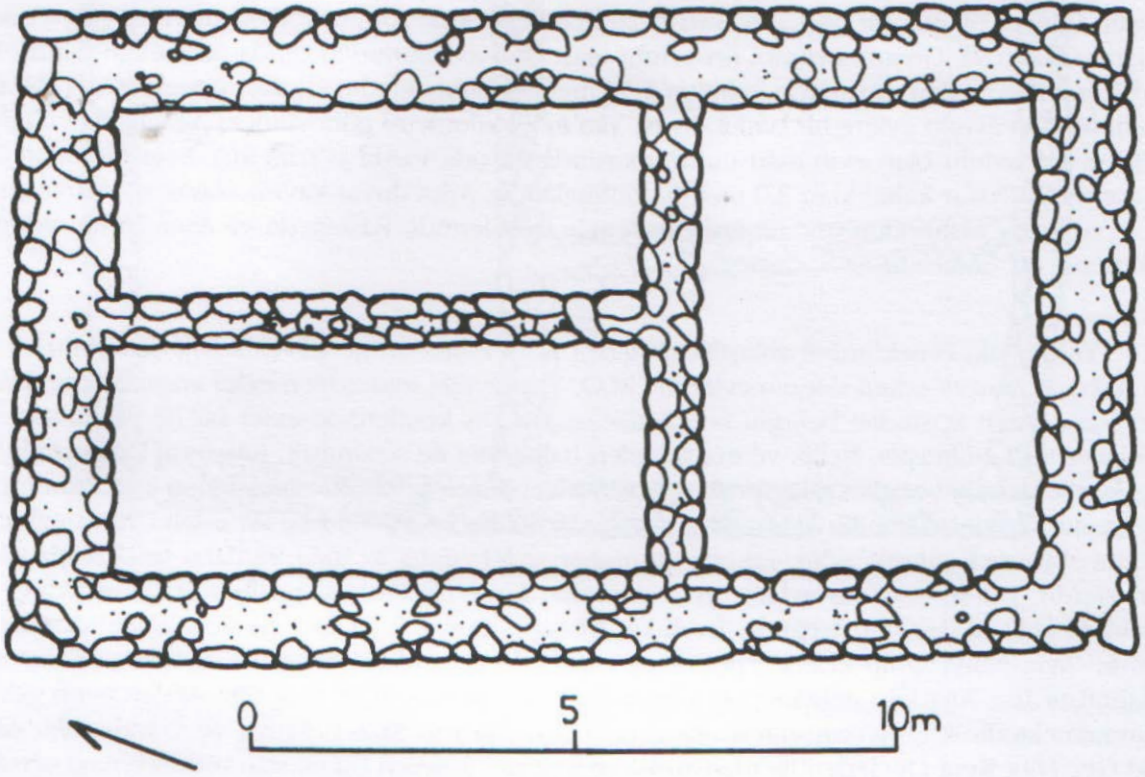
Merkezi bir otoritenin denetimi altında inşa edilen bu tür standart planlı kentlere veya daha küçük boyutlu yerleşme alanlarına daha önce de belirttiğimiz gibi Urartu kalelerinin eteklerinde veya yakın çevrelerinde rastlamak mümkündür. Özellikle Ayanis Kalesi'nin güneyindeki yerleşme yeri içindeki evler plan açısından Zernaki Tepe ile büyük bir benzerlik içindedir. Bu nedenle Urartu'nun erken dönemlerinde düzensiz olarak gelişen kent planlarına bakarak Urartu'da bu şekilde gelişmiş ızgara planlı kentlerin olamayacağını ileri sürmek kanımızca hatalıdır. Özellikle II. Rusa döneminde gerçekleştirilen askeri ve kültürel rönesans kapsamında Urartu'nun idari yapısında, genel siyasetinde ve iskan politikasında, iskan politikasına bağlı olarak kent plancılığında önemli değişiklikler olmuştur. Kale planlarında ve kalelerin üstlendiği görevlerde, arazi kullanımında, olasılıkla vergi toplama ve ürün dağıtımında gerçekleşen bu değişiklikler kent plancılığına da yansımıştır. Ele geçirilen farklı ülkelerden getirilen ve Urartu'nun ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunan halk toplulukları,

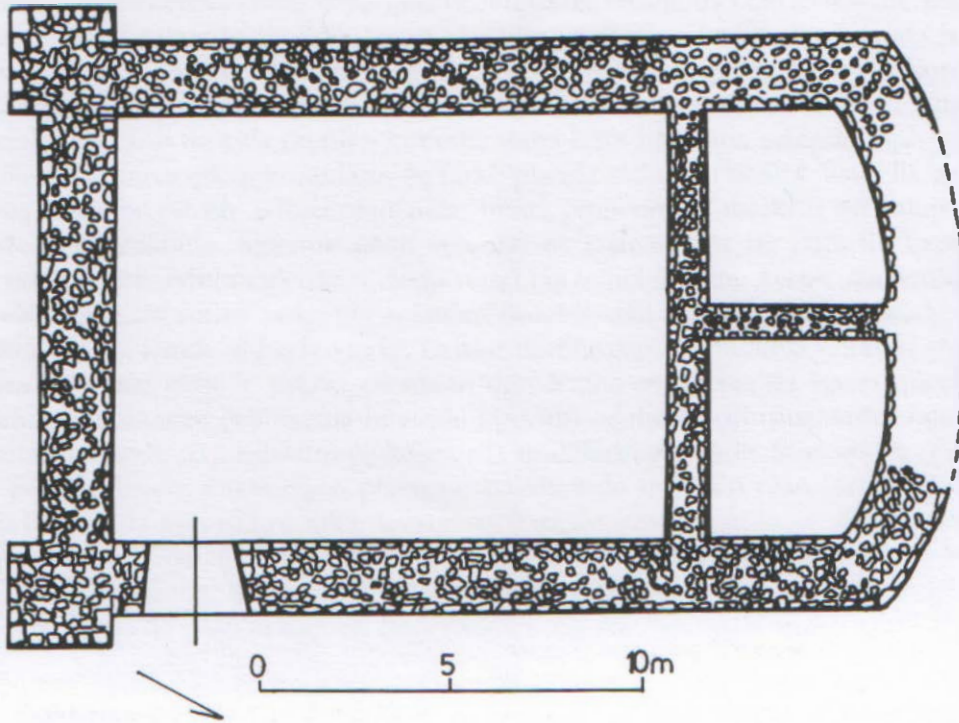
Çizim 8 - Geyimli'de ortaya çıkartılan bir ev planı (Tarhan T.-V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II): Konut Mimariği", Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977, Res. 2)

yü'nde yapılan kazıda ortaya çıkan ev (Çizim 8) işçilik bakımından öncekilerden oldukça farklıdır. Dikdörtgen bir plana sahip olan evin uzunluğu 20.0 metreyi, genişliği ise 10.0 metreyi aşmaktadır. Ev, önde bir avlu ve arkada iki dikdörtgen mekandan meydana gelmiştir. Arka duvar kavisli olarak inşa edilmiştir. Benzer planda bir başka ev Van'ın 26 kilometre kuzeydoğusundaki Gövelek Köyü'nde bulunmuştur (Çizim 9). Giyimli evi gibi ön avlulu olan evin avlusunun arasında iki mekan vardır. Daha itinalı bir işçilikle örülen duvarların kalınlığı 1.50 metreyi bulmaktadır. Ölçüler önceki evden biraz daha küçüktür. Ön avlulu evlere bir başka örnek Van'ın 54 kilometre güneyindeki Ağaçlık Köyü'nde bulunmuştur. Ön avlulu olan evin avlusunun arkasında iki oda vardır (Çizim 10). Evin boyutları 25.0X 15.60 metredir. Duvar kalınlıkları 2.0 metreyi bulmaktadır. Arka duvar kavisli olarak planlanmıştır. Giyimli ve Gövelek evlerinden önemli farkı evin avlu köşelerinde Bastan'da ve Armavir'de olduğu gibi risalitlerin var olmasıdır.

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi Urartu konutları genel hatlarıyla ön avlulu ev tipini yansıtmaktadır. Ancak erken dönem evleri ile M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilen evler arasında özellikle boyut ve oda sayıları açısından belirgin farklılıklar vardır. Dış kentlerdeki evler bir ön plana sıkı sıkıya bağlı olarak inşa edilmişler, işçilik ve malzemeleri daha itina ile seçilmiştir. Kalelerin eteklerinde planlanmış kentler içinde yer alan düzgün dikdörtgen planlı evler, genellikle bu kaleleri inşa ettiren II. Rus'a dönemine tarihlenmektedir. Bu evlerin erkene tarihlenen ön avlulu ve iki odalı Urartu evlerinden geliştiğini söylemek mümkündür. Erkene tarihlenen evler daha az itina ve daha serbest bir plan ile üretilmişlerdir. Bu serbesti ile evlerin arka duvarları kavisli şekilde yapılabilmektedir. Ön avlulu evler Anadolu'da M.Ö. 2. binyılın başında, özellikle Kültepe-Kaneş'de la'dan itibaren kullanım alanı bulmuşlardır. Aynı plana sahip evlerin Hitit mimarisinde de var olduğu Alishar ve Alacahöyük kazıları ile kanıtlanmıştır. Bir Anadolu geleneği olan ön avlulu evlerin Urartu'ya Hitit ülkesinden gelip gelmediği bilinmemektedir. Urartu'nun erken dönemlerinden itibaren Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki Geç Hitit Kent Devletleri ile olan siyasi ve kültürel ilişkileri bu etkinin olası kaynağı olarak kabul edilebilir. Urartu krallarının özellikle Hate (Hitit) ve Supani ülkelerinden aldıkları binlerce savaş esirini, yeni inşa ettirdikleri kentlerde iskan ettikleri bilinmektedir. Söz konusu planın bu zoraki göçmenler ile Urartu mimarisine geldiği kolaylıkla önerilebilir. Ancak ön avlulu evlerin siyasi otorite tarafından planlanmamış kırsal alanlardaki yerleşmelerde de ortaya çıkmış olması, bu ev planının bağımsız olarak Urartu'da da gelişebileceğinin bir göstergesi olabilir.

Çizim 9 - Gövelek evi (Tarhan T.-V. Sevin "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II) : Konut Mimarlığı", Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976 - 1977, Res. 3)

Çizim 10 - Kışlaçık evinin temel planı (Tarhan T.-V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (II) : Konut Mimarlığı", Anadolu Araştırmaları IV - V, 1976 - 1977, Res.4)

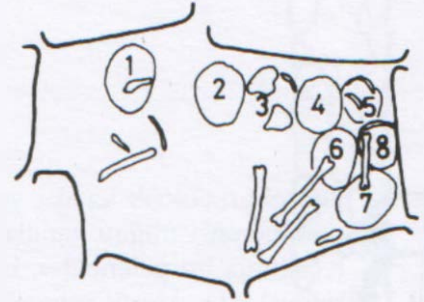
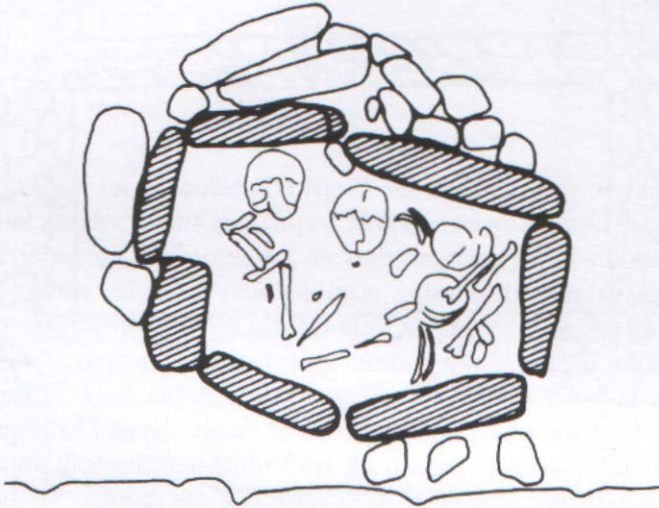
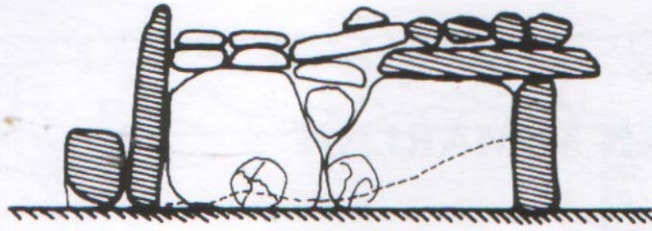
MEZAR MİMARLIĞI

Bilimsel arkeolojik kazılar yoluyla ortaya çıkan veriler, Urartu'da temelde iki aynı tarzda ölü gömmenin varlığını kanıtlamıştır. Yakmadan ve yakarak yapılan gömüler olarak niteleyebileceğimiz bu gelenekler, birbirinden farklı mimari plan ve karakterdeki mezarlar içine yapılmışlardır. Ancak yakarak veya yakmadan yapılan gömüler için farklı bir mezar mimarisi gelişmemiş, aynı karakterde ve plandaki mezarlar içinde her iki tarz gömünün de yapılabilirdiği gözlenmiştir. Hatta bazı durumlarda aynı mezar içinde yakma ve inhumasyonun aynı anda uygulandığı görülmüştür. Urartu'daki ölü gömme geleneklerinde ve buna bağlı olarak mezar mimarilerinde gözlenen plan ve işçilik farklılıklarının, temelde birkaç önemli nedeni vardır. Urartu Krallığı'nı oluşturan insanların birden fazla etnik kimliğe sahip olması bunun ilk nedenidir. Farklı etnik yapıdaki insanların kendilerine özgü gelenekleri uygulamaları doğaldır. Aynı mezarlık alanlarında ve hatta aynı mezarlar içinde yakarak ve yakmadan yapılan gömülerin nedeni, etnik farklılık ve buna bağlı olan gelenek farklılığı olmalıdır. Bu geleneklerin bir bölümü Erken Demir Çağ ve öncesinde Van Gölü Havzası'nda yaşayan ve daha sonra krallığın kurulmasıyla Urartu halkları içinde yer alan toplulukların geleneklerinden gelmektedir. Aynı veya farklı halk topluluğu içinde farklı uygulamaların varlığı ise tamamen ekonomik gerekçelere dayalıdır. Zengin mezarı ile fakir mezarı arasında işçilik ve ölü armağanı zenginliği açısından her zaman önemli farklar gelişmiştir. Mezar mimarisinde gözlenen çeşitliliklerin diğer bir önemli nedeni, yöneten veya yönetilen sınıflara ait olmakla ilgilidir. Kral sülalesinden gelen kişilerin veya üst yönetime ait yönetici ve yakınlarının mezarları her zaman yönetilenlerden daha görkemli ve üstün işçilikte yapılmış, daha zengin ve çeşitli ölü armağanları ile ödüllendirilmiştir.

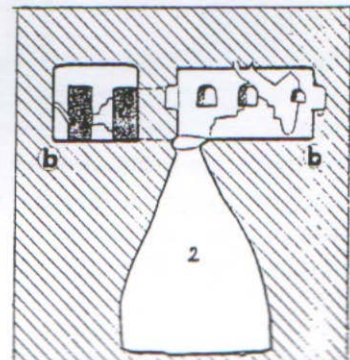
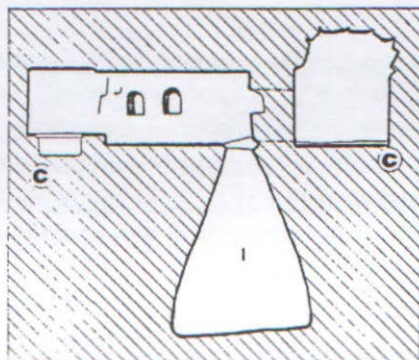
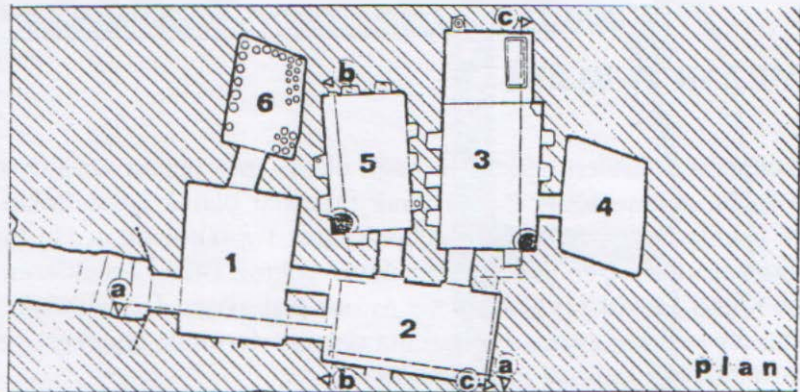
MEZAR TÜRLERİ

Yukarıda belirtilen nedenlere bağlı olarak inşa edilen veya oyulan mezarlar, birkaç ana başlık altında toplanabilmektedir. Basit toprak mezarlar olarak adlandırılan bir grup mezar, hem yakma ve hem de yakmadan gömüler için kullanılmıştır. Toprak içine açılan bir çukura yerleştirilen ölülerin etrafında taş veya kerpiçten yapılmış bir duvar yoktur. Güzel örneklerini Van'da Dilkaya mezarlık alanında, Van Kalesi Höyük'te, Kalecik ve Ayanis Kalesi'nin doğusundaki mezarlık alanlarında bulmak mümkündür. Genellikle ayaklarını karnına çekmiş durumda (hocker) yerleştirilen ölülerin yanlarında basit ölü armağanları bulmak mümkündür.

Diğer bir farklı grup olan basit taş sandık mezarlar toprak içine açılan bir çukurun etrafının taşlar ile çevrenmesi ve mezarın üzerinin bir veya birden fazla sal taşı ile örtülmesinden meydana gelmiştir. Van Bölgesi'nde Dilkaya (Çizim 11), Çavuştepe ve Giyimli'de, Erzurum Bölgesi'nde ise Suçatı ve Harmantepe'de bulunan basit taş sandık mezarların boyutları değişmektedir. 0.80 metre ile 1.70 metre arasında uzunluğa sahip mezarların genişlikleri de 0.50 metre ile 0.80 metre arasındadır. Dilkaya örneğinde olduğu gibi ölülere bir platform üzerine koyulan armağanlar sunulmuştur.

Çizim 11 - Dilkaya mezarlık alanında basit taş sandık mezar

Çizim 12 - Varto Kayahdere
kaya mezarı (Burney, C.A., "A
First Season of Excavations on
the Urartian Citadel of
Kayahdere", Anatolian Studies
16, 1966)

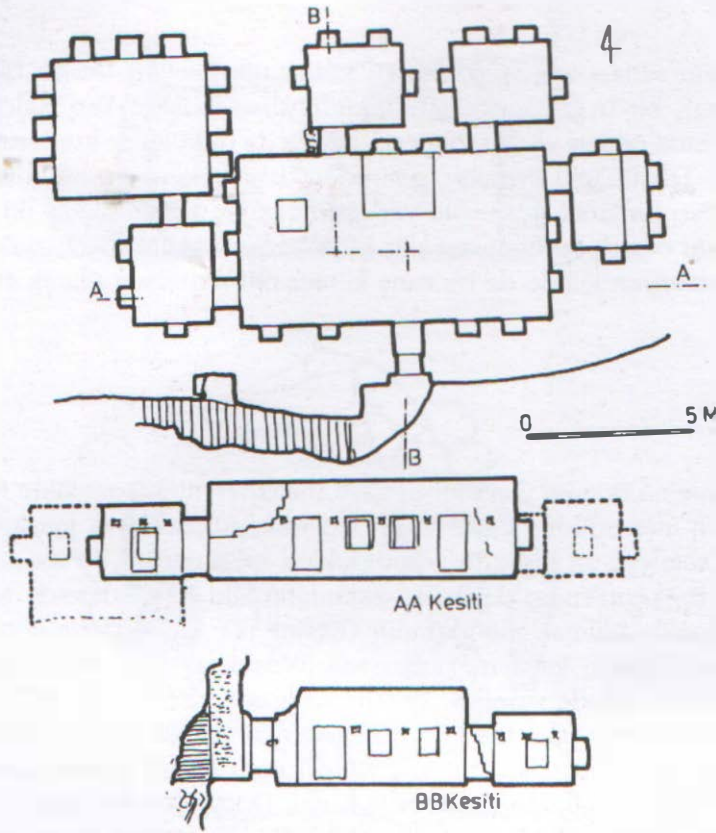
KÜP MEZARLAR

Son yıllarda Urartu yerleşim sahası içinde yürütülen sistematik kazılar, Urartu ölü gömme tarzlarına "küp mezarlar" olarak yeni bir uygulamayı daha eklemiştir. Özellikle Van Kalesi Höyük, Harmantepe ve Suçatı kazılarından elde edilen veriler, ölümlerin dik ya da bükülerek küplerin içine gömüldüğünü göstermiştir. Van Kalesi Höyük'teki örnekte, gömüden daha erkene tarihlenmesi muhtemel bir küpün ağzı boyun hizasından kırılarak, içine ölü yerleştirilmiş ve ölünün üzeri iki kırık küp parçası ile örtülmüştür. Ölü armağanı olarak bulunan eşyalar küp mezarın M.Ö. IIV. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Suçatı küp mezarının içinde de bir tunç kemer ölü armağanı olarak ele geçmiştir.

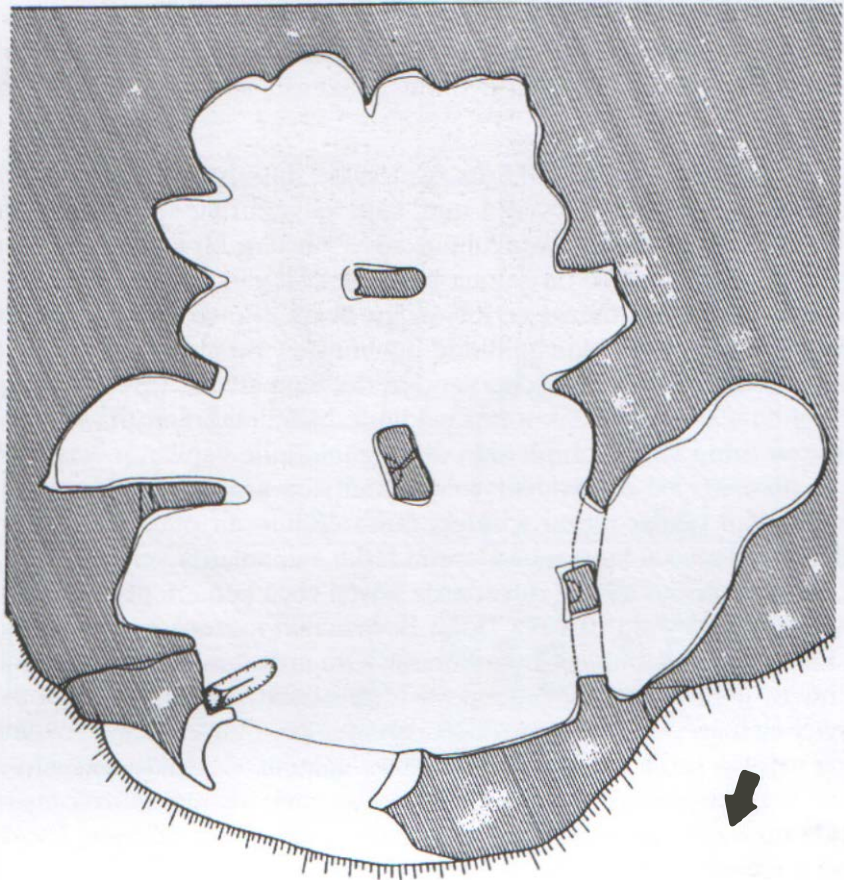
KAYA MEZARLARI

Urartu mezar geleneği içinde en önemli yeri anıtsal kaya mezarları alır. Genellikle Urartu yerleşim alanı içindeki önemli kalelerin inşa edildiği kayalıklara oyularak yapılan kaya mezarları, yönetici üst sınıfın veya doğrudan krali sülaleye ait kişilerin gömüldükleri mezarlardır. Bu tür anıtsal kaya mezarlarına ait en güzel örnekleri başkent Tuşpa'da, Varto yakınlarındaki Kayalidere'de (Çizim 12), Palu'da veya Erzurum Umudum Tepe'de bulmak mümkündür (Resim 42). Kayalıkların görülür yerlerine, gizleme ihtiyacı duyulmaksızın yapılan kaya mezarları Urartu'daki taş oda mezar geleneğinin kayalar içine oyulan biçimidir. Mezarlar, içinde varolan odaların sayısına göre çok odalı ve tek odalı kaya mezarları olarak iki alt gruba ayrılırlar. Çok odalı kaya mezarları özellikle krali amaçlı olarak planlanmış ve Van Kalesi'nin güney dik yamacında bir kaç Urartu krali için uygulanmıştır. Başkent Tuşpa'da yer alan ve kral Menua'ya ait olduğu varsayılan Neft Kuyu, Doğu Odaları veya I. Argiştî'nin erken dönem faaliyetlerinin kaleme alındığı yıllıkların da yer aldığı Büyük Horhor Mağaraları (Resim 43) bu türe ait en gelişmiş örneklerdir (Çizim 13). Bu örneklerde giriş ve giriş önündeki platform özellikle belli edilmiş ve Urartu mimarisinin diğer örneklerinde de var olan cephe mimarisi bu mezarlarda da genellikle uygulanmıştır. Çok odalı kaya mezarı olmasına karşın anıtsal ve dışarıdan algılanan cephelere sahip olmayan mezarlar da bilinmektedir. Özellikle Varto yakınlarındaki Kayalidere A mezarı veya Van'da Kadembaşı mevkiindeki mezar (Resim 44) bu türe ait örneklerdir. Kadembaşı kaya mezarı (Çizim 14) odaların planları, bu odaların ana salon ile olan bağlantıları ve alçak tavanı taşıyor izlenimini veren ana kayadan oyulmuş, düzensiz sütunları ile diğer kaya mezarlarından çok farklıdır.

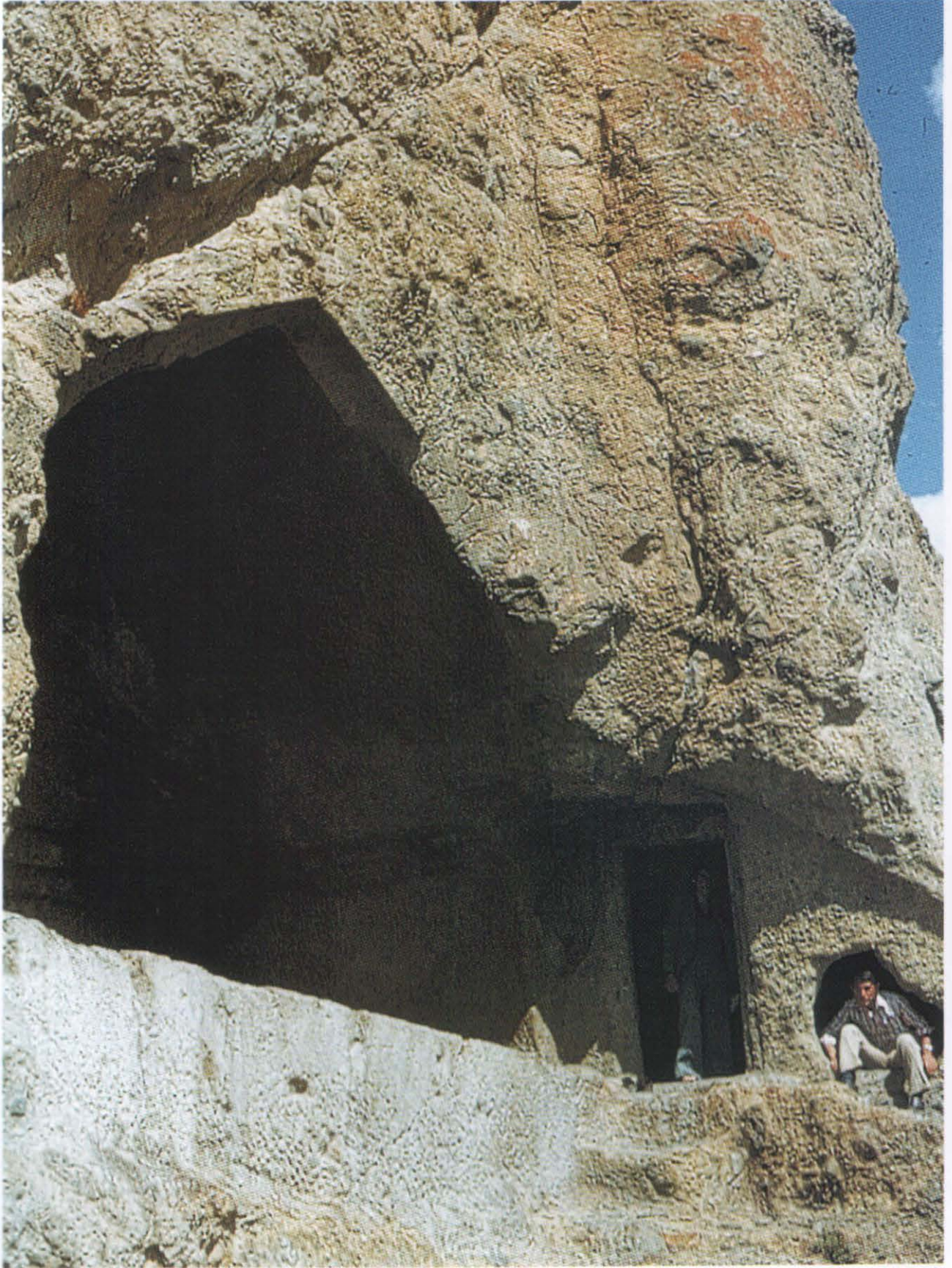
Anıtsal kaya mezarlarına, genellikle mezarın ekseninde yer alan, bir kapı ile girilir. Kayaya oyulan kapı açıklığı ahşap veya tunç kapı kanatları ile kapatılmış olmalıdır. Bir çok mezarın girişinin iki yanında bulunan kayaya oyulmuş söve yuvaları bu kapıları taşıyan dikmeler içindir. Giriş kapısından sonra ana salon ve bu salona bağlı bir çok yan oda mezarın temel planını oluşturur. Argiştî mezarı, Palu'da I No.lu mezar ve Kayalidere A mezarında olduğu gibi; bu yan odalardan biri alta doğru genişleyen derin bir çukur şeklinde oyulmuştur. Bu çukurlarda kurban kemiklerinin veya eski gömülere ait insan kemiklerinin depolandığı önerilmektedir. Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu mezarında olduğu gibi bazı salonlar beşik tonoz şeklinde biçimlendirilmiştir. Ana salon yılın belli dönemlerinde veya mezar sahip ya da sahiplerinin ölüm günlerinde yapılan merasimler için kullanılmış olmalıdır. Ölüye ve olasılıkla bu merasimler yoluyla tanrılara armağanlar sunma olayı bu salon içinde gerçekleştirilmiştir. Yan odalar mezar içindeki farklı ölümlere ait olmalıdır. Gerekğinde yeni yan odaların ilave edilebilmesi anıtsal kaya mezarlarının farklı zamanlarda yeni gömüler için kullanıldığını göstermektedir. Kaya mezarları içinde, duvarlarda köşeli veya kemerli nişler dikkat çekicidir. Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu, I. Argiştî, Palu III veya Doğu Beyazıt'taki mezar içinde köşeli nişleri, Kayalidere A mezarında ise kemerli nişleri bulmak mümkündür. Ölü armağanlarının yerleştirilmesine yarayan nişlerin bir kısmı hücre şeklinde ve bir ölünün sığacağı büyüklüktedir. Kaya mezarları içinde doğal olarak hiç bir taşıyıcı eleman yoktur. Mezar doğrudan ana kaya kütlesi içine oyulmuştur. Ancak bazı kaya mezarlarında varolan sahte mimari taşıyıcı öğeler ilginçtir. Özellikle ana salon içinde varolan kornişler, tonozlar ve sözde kemerler Urartu'daki bu mezar mimarisinin, gerçek taşıyıcı elemanları olan taş veya tuğla oda mezarlardan esinlenerek yapıldığının önemli kanıtlarıdır. Çağdaş Asur oda mezarlarında bu taşıyıcı elemanların kullanılması etkinin bu ülkeden geldiğini göstermektedir.

Çizim 13 - Van Kalesi'nde I. Argışlı kaya mezarı (Sevin V., "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", A. Çilingiroğlu (Ed.) Anadolu Demir Çağları İzmir, 1987.

Çizim 14 - Van Edremit yakınlarda Kadembastı kaya mezarı

Resim 42 - Erzurum yakınında Umudum Tepe kaya mezarı

Resim 43 - I. Arğıştı'nın kaya mezarı. Horhor Mağarası, Van Kalesi

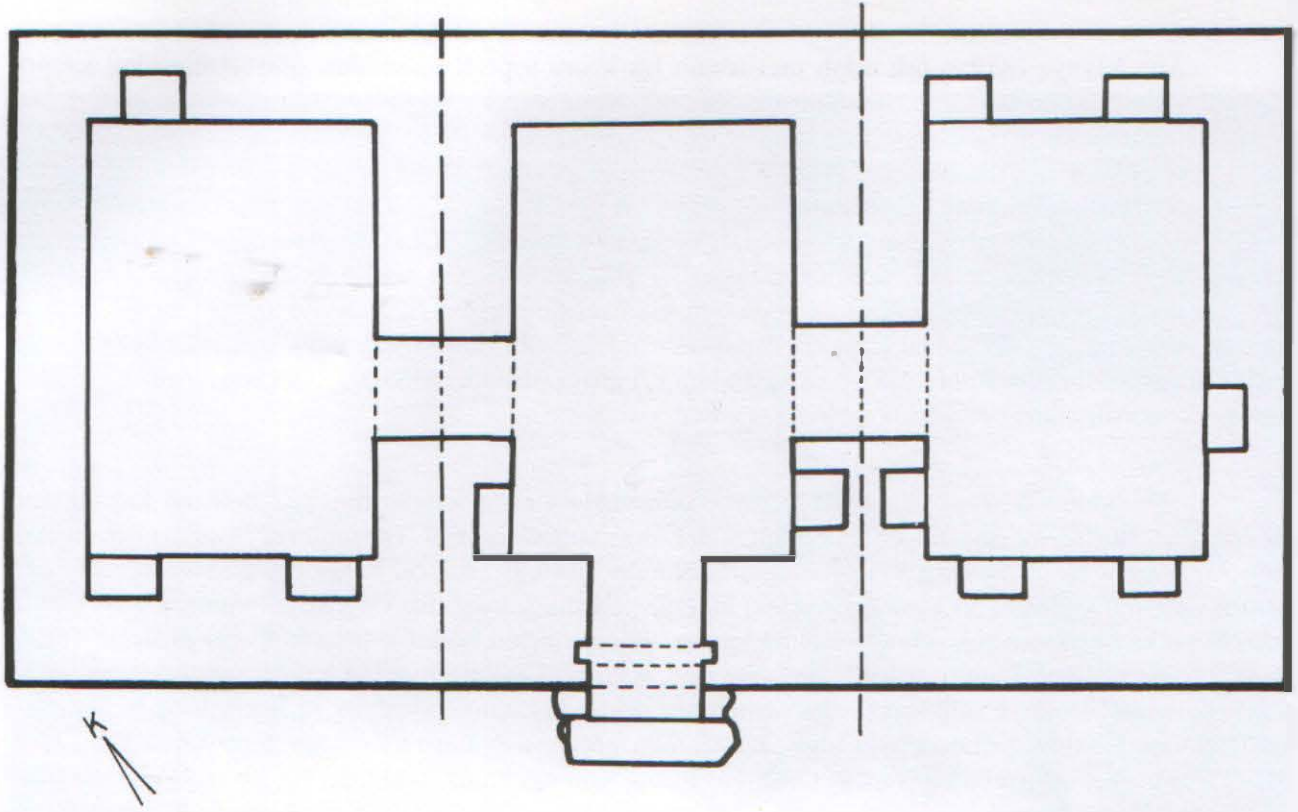
Resim 44 - Van Edremit yakınlarında Kadembastı kaya mezarı

Ana kayaya oyulan tek odalı mezarların bir kısmı toprak üzerinden görülebilmeye karşın büyük bir bölümü toprak altına yapılmıştır. Toprak altına yapılan kaya mezarlarına kuyu biçimli bir dromos ile girilir. Bazı durumlarda dromoslar içinde girişi kolaylaştıran merdivenler vardır. 2.0 metreden 5.0 metreye varan uzunluktaki bu türe giren mezarların genişlikleri 1.0 ile 4.0 metre arasında değişmektedir. Bu boyutlardaki mezarların yükseklikleri genellikle 1.50-1.80 metre arasında olmalıdır. Mezarların üzerleri bir çok durumda sal taşları ile örtülmüştür. Sal taşları ile örtülmeyen ve doğrudan ana kayadan oyularak yapılan mezarların tavanları genellikle kemer şeklindedir. Mezar odası içinde duvarlar boyunca sekiler ve sayıları iki veya üçü bulan nişler vardır. Nişlerin en az bir tanesi mezarın arka duvarına açılmış ve anıtsal kaya mezarlarında olduğu gibi dikdörtgen veya kemerli olarak yapılmışlardır. İçlerinde nişler olan tek odalı mezarlara en güzel örnekler Dedeli, Kalecik ve Adilcevaz mezarlarında görülebilir.

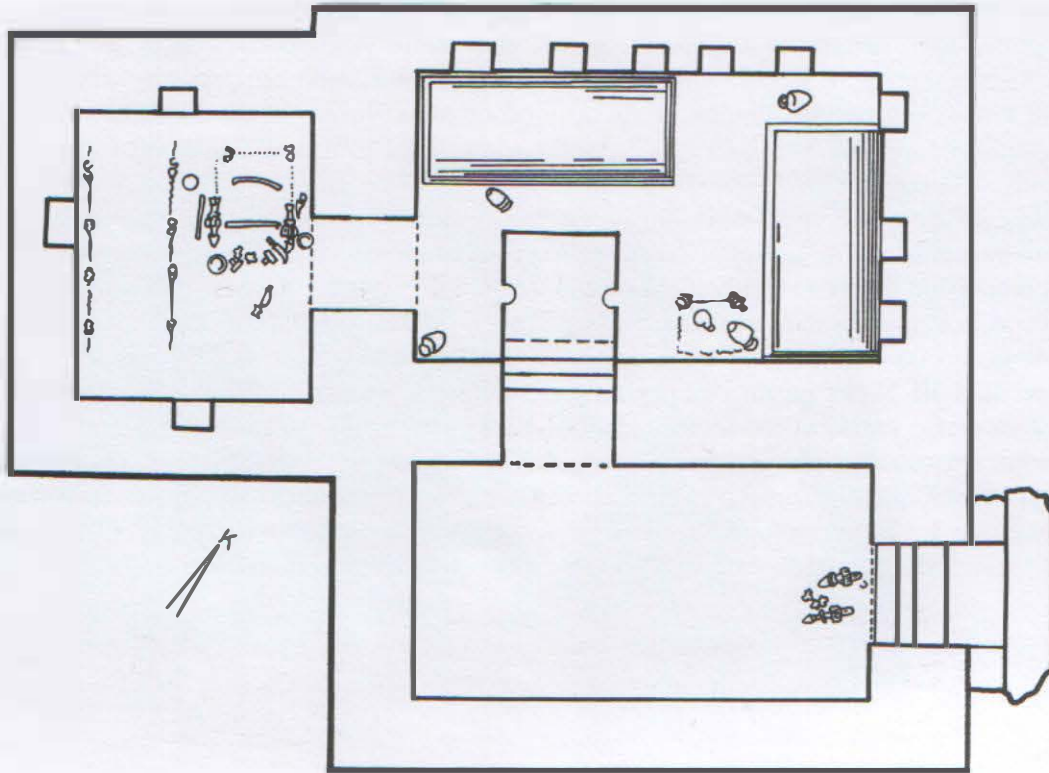
Tek odalı oda mezarların bir bölümü genellikle Urartu kalelerinin inşa edildiği kayalıklara oyulmuştur. Bu tür mezarların giriş cepheleleri özellikle vurgulanmıştır. Bostankaya Kalesi'nin yakınındaki Alayar veya Doğu Beyazıt kaya mezarında olduğu gibi mezarlar bir kabartma ile süslenmiştir. Erzurum Ovasına egemen bir tepe üzerindeki kalenin kayalık güney dik yamacına oyulmuş olan Umudum Tepe kaya mezarı tek odalı olmasına karşın, diğerlerinden belli bir plan farklılığı gösterir. avanın sivri tonozlu olan odanın açıldığı geniş ve önü açık olan salona ovoidan kayaya oyulmuş bir merdiven ile çıkılır. Bu açık salonun tavanı semerdam şeklinde biçimlendirilmiş ve kornişlerle bezenmiştir. Tek odalı kaya mezarları içinde bir çok durumda görülen, ölünün yatırıldığı platformlar Umudum Tepe'deki mezar odasında da vardır. Özellikle Elazığ yöresinde sık rastlanan bu tür mezarlar da ulaşılması güç kaya fasatlarına oyulmuşlardır. Elazığ yöresindeki Tanrıvermiş, Gökhelen, Kürdemlik ve Hacıseli tek odalı sekili mezarlar için tipik örneklerdir.

TAŞ ODA MEZARLAR

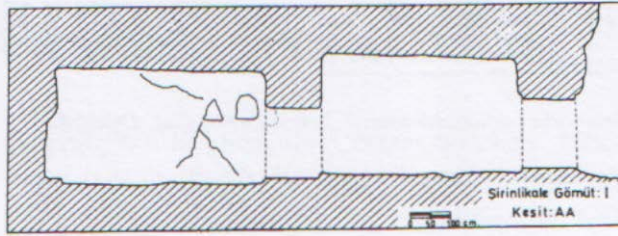
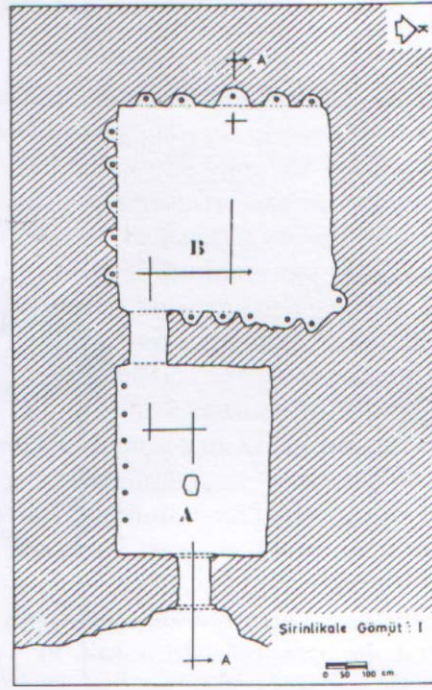
Urartu kalelerinin kurulduğu tepeler her zaman kaya mezarı inşa etmek konusunda yeterince elverişli değildir. Arazi yapısının uygun olmadığı, ancak oda mezar inşa etmek zorunluluğu var olan bazı yerlerde oda mezarlar taştan örülmüştür. Taştan inşa edilmiş oda mezarların en çarpıcı üç örneği Erzincan yakınlarındaki Altıntepe'de gün ışığına çıkarılmıştır (Çizim 15-16). Altıntepe mezarları tepenin güneydoğu sırtlarında, ova seviyesinden 40.0 metre yükseklikte inşa edilmişlerdir. Altıntepe I No.lu mezarı 9.0 metre uzunluğunda ve 4.50 metre genişliğinde bir çukurun içine inşa edilmiştir. Birbirine kısa koridorlarla bağlanan üç dikdörtgen odadan oluşan mezar dikdörtgen planlıdır. Tavanlar sıkıştırılmış topraktır. Diğer Urartu mezarlarında olduğu gibi duvarlarda, taş blokları içine nişler yapılmıştır. Altıntepe III No.lu mezarı da üç odadan meydana gelmesine karşın, odalar aynı eksen üzerinde değildir. Birbirine yine koridorlar ile bağlanan mezar odaları, usta bir işçilikle yontulmuş taş bloklarından yapılmıştır. Ana girişin açıldığı ve ölü armağanlarının bir çoğunun bulunduğu birinci oda hariç diğer iki odanın duvarlarında çok sayıda niş vardır. Ölü armağanları arasında tunç kemer, at heykelcikleri ve at koşum takımları, çeşitli mobilyalar ve büyük bir tunç kazan özellikle önemlidir. İkinci odada ele geçen iki adet taş lahit tekne biçimindedir ve kapakları beşik şeklinde biçimlendirilmiştir. Altıntepe'deki III No.lu mezar, birinci mezarın güneybatısına inşa edilmiştir. Tek odalı mezara uzunluğu 2.40 metre eni 0.90 metre olan bir dromos ile girilir. Mezar duvarları içine çok sayıda niş yapılmıştır. Dromos yardımı ile girilen bir başka taş oda mezar, Tanıktepe mezarıdır ve uzunluğu 6.30 metreyi yüksekliği ise 3.0 metreyi bulmaktadır. Potnos yakınlarındaki Kamışlı mezarı taştan örülmüş tek odası ve 1.50 metre uzunluğundaki dromosu ve Potnos-Adilcevaz karayolu üzerindeki Konakbey ve Gavurkale mezarları yine dromosları ve taştan örülmüş tek odaları ile bu türün güzel örnekleridir.

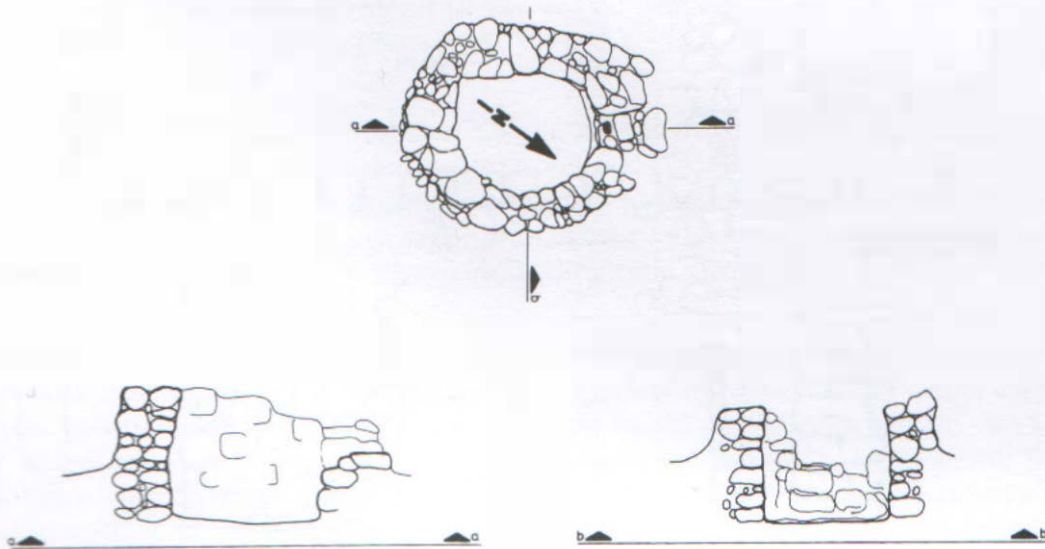
Çizim 15 - Altıntepe I. No.lu taş oda mezar (Özgüç T., Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969, Res.4)

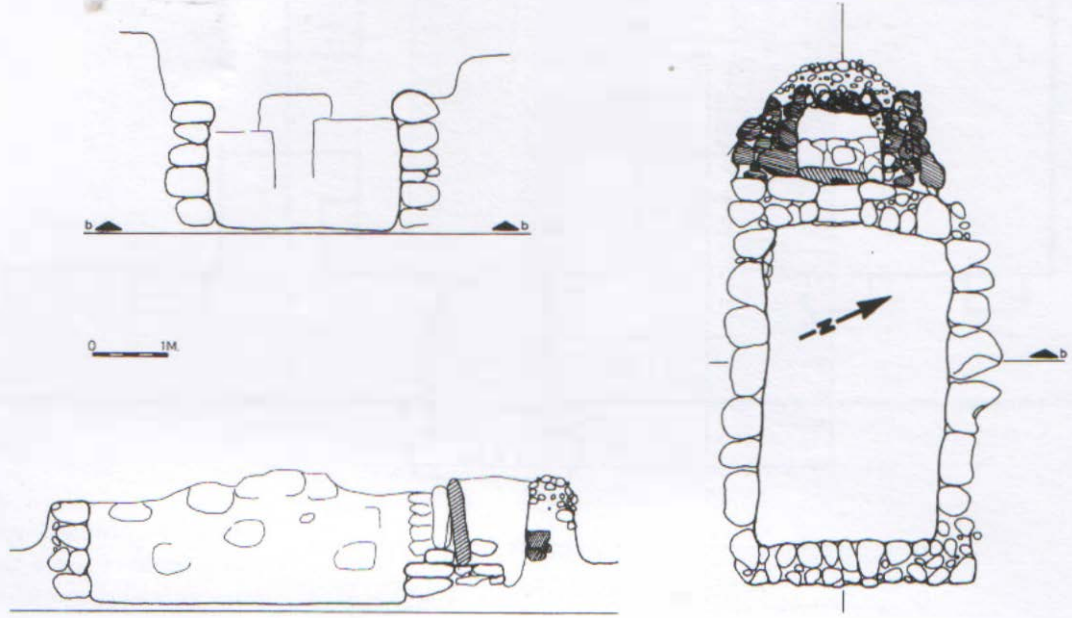
Çizim 16 - Altıntepe 3. No.lu taş oda mezar (Özgüç T., Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969, Res. 18)

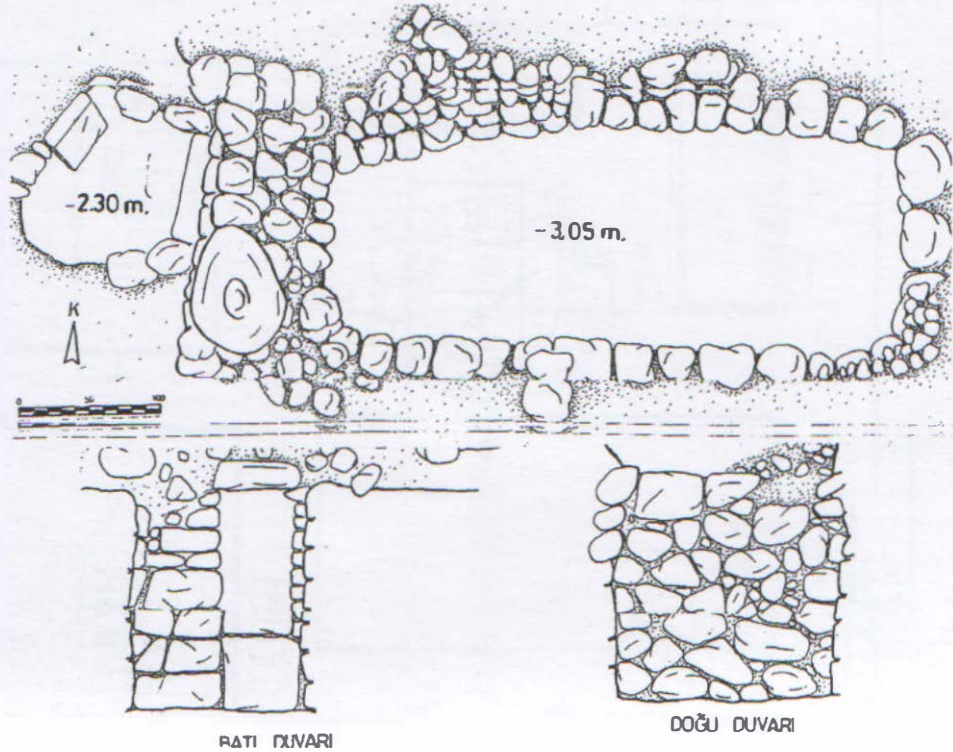
Çizim 17 - Şirinlikale yakma gömü mezarı (F. Işık "Şirinlikale. Eine unbekannt urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feisdenkmalen eines schöpferische Bergvolkes Ostanetolines", Belleten 51, 1987, Res. 6a-b)

Çizim 18 - Taş Oda mezarı. Dilkaya mezarlık alanı

Çizim 19- Dromoslu taş sandık mezar. Erken Demir Çağ, Dilkaya.

Çizim 20 - Karagündüz K Mezarı. Erken Demir Çağ (Serim V- Kavaklı E. Kazı Sonuçları Toplantısı XVI 1,347, Res.5)

YAKMA GELENEĞİ

Urartu'da gözlenen farklı mezar mimarilerinin, mezarın ait olduğu halk topluluğunun farklı ölü gömme geleneklerine bağlı olarak gelişmiş olması çok doğaldır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi aynı halk topluluğu içindeki farklı ekonomik yapıdaki kişilere ait mezarlar kalite ve mimari açıdan farklılık göstermektedir. En masrafsız gömü tarzı basit toprak ve basit taş mezarlardır. Ölülerin yakılarak bir urne içine koyulması ve böylece Dilkaya'da olduğu gibi doğrudan toprağa veya ıgdır mezarlarındaki gibi kaya yarıklarına veya bir çok durumda her tür mezar içinde var olabilen nişler içine koyulmaları da yaygın ve masraflı olmayan bir uygulama şeklidir. Yakma gömünün genellikle fakir halk tabakası tarafından benimsendiği önerileri yaygındır. Yakmanın Urartu topraklarında yaşayan bir halk topluluğunun ölü gömme geleneği olabileceği, etnik olarak adlandıramayacağımız bu halkın yakılarak gömüldüğü varsayımlar arasındadır. Urartu mezar tiplerinin hemen hepsinde yakma gömü geleneğinin uygulandığı bilinmektedir. Hatta Van Kalesi'nin güneydoğu ucunda inşa edilen bir kaya mezarı içinde, yan duvarlarda yer alan nişler içine urnelerin oturabilmesi için açılmış 78 adet delik vardır. Aynı tür urne koyma yerleri Atabindi, Şirinlikale (Çizim 17) ve Dönertaş mezarlarında da görülmektedir. Kaya mezarı inşasının ekonomik bazı güçlükleri beraberinde getireceği gerçeği dikkate alınırsa yakmanın sadece fakirlere ait olmadığı önerilebilir. Dilkaya mezarlık alanında aynı oda mezar içinde inhumasyon ve kremasyon uygulamasının aynı anda var olduğu kanıtlanmıştır. Bir oda mezarın içine gömülen kişilerin aynı aileye ait olması olasılığı, aynı aileden farklı insanların farklı şekilde gömülebildiklerini göstermektedir. Bu durum ise kimlerin neden yakıldığı konusundaki önerileri daha da karmaşık duruma getirmektedir.

DİLKAYA ve KARAGÜNDÜZ MEZARLARI

Yakma geleneğinin Van Bölgesi'ndeki erken örnekleri Dilkaya ve özellikle Karagündüz kazılarında sağlanabilmiştir (Çizim 18-20). Bu iki yerleşme yerinde ortaya çıkartılan ve geç Erken Demir Çağ'a tarihlenen (olasılıkla M.Ö. 11-10.yüzyıl) oda mezarlar içinde yakma gömülere ait kanıtlar bulunmuştur. Aynı mezarlık alanlarında ortaya çıkan veriler, Urartu'daki taş sandık ve dromoslu veya dromossuz oda mezar mimarisinin, Van Bölgesinde M.Ö. ikinci binyıl sonlarında uygulanan Erken Demir Çağ ölü gömme geleneklerine dayandığını göstermiştir. Dilkaya mezarlık alanında ortaya çıkan ve yanında bulunan demir bir saç iğnesi ile Erken Demir Çağın sonlarına tarihlendiği sanılan aş sandık mezar, daha sonraki dönemdeki Urartu taş sandık mezarlarının erken örneği olarak karşımıza çıkar. Mezar içinde, yeni ölülerin koyulması ile mezarın arka duvarına doğru itilen, sekiz iskelet vardır. Mezar içindeki eski iskeletlerin bir yenisini için arkaya itilme geleneği Urartu mezarlarında da görülür. Erçek Gölü yakınındaki Karagündüz (Resim 45) ve Gevaş yakınındaki Dilkaya mezarlık alanlarında ortaya çıkartılan çok sayıdaki oda mezar (Resim 46) bu geleneğin Urartu Krallık öncesi dönemde yaygın bir kullanım alanı bulduğunu göstermiştir.

Uzunlukları 3.30 ile 4.50, genişlikleri 1.50 ile 2.30 metre arasında değişen mezarlar, toprağa açılan çukurlar içine taşlar ile örülmüşlerdir. Mezar yüksekliklerinin 2.50 metre civarında olması gerekmektedir. Dar yüzlerin birinde ve genellikle güneybatı yönde bir dromos yer alır. Dromos ile mezar odası arasındaki dikine duran sal taşı kaldırılarak mezara farklı zamanlarda gömme yapmak mümkün olmuştur. Dilkaya ve Karagündüz mezarlarında dromosun tabanı mezar zemininden yüksektir.

Duvarlar düzgün olmayan blok taşlardan yukarıya doğru hafifçe daralarak örülmüştür. Karagündüz mezarlarında bir örnekte gördüğümüz duvar içindeki niş daha sonraki Urartu mezarlarında yaygın olarak kullanılacaktır. Duvarların üzerinde, aynen Urartu mezarlarında olduğu gibi kapak taşları vardır. Kapak taşları ile mezarın üstü örtülmüş ve daha sonra toprakla kaplanmıştır. Dilkaya ve Karagündüz mezarlarında ölü armağanı olarak bulunan çanak çömleklerin formları, Urartu Krallık Dönemi çanak çömlekleri ile yakın ilişki içindedir. Van Bölgesi Erken Demir Çağ mezarları ve bu mezarlardan çıkan eserlerin Urartu ile benzerlikleri, Urartu Kültürü'ndeki bir çok gelenek ve uygulamanın kaynağının Van Gölü Havzası'nın M.Ö. II. binyıl kültüründe aranması gerektiğini göstermiştir.

Resim 45- Karagündüz oda mezarı, Erken Demir Çağ sonu

Resim 46 - Dilkaya Mezarlık Alanı'nda bir oda mezar, Erken Demir Çağ sonu

ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Urartu ölü gömme merasimleri ile ilgili bilgiler yazılı kaynaklardan çok arkeolojik kazılardan elde edilen çeşitli buluntulardan sağlanabilmektedir. Ortaya çıkartılan mezarlar ve bu mezarların inşa edildiği mezarlık alanındaki veriler, kazılarda bulunan çeşitli betimli adak eşyaları veya kemer, miğfer, mühür gibi kişisel eşyalar üzerinde yer alan betimlemeler, Urartu ölü gömme gelenekleri konusundaki kaynaklarımızdır. Urartu mezarlarının yer aldığı mezarlık alanlarında, kaya mezarlarının içlerinde veya önlerinde yapılan tapınmalar önemli bir yer tutar. Yukarıda da belirtildiği gibi son yıllarda özellikle Van Karagündüz, Van Kalesi Höyük, Dilkaya Höyük ve Ayanis Kalelerinde yürütülen arkeolojik kazılar, ölü gömme gelenekleri ile ilgili bir çok verinin gün ışığına çıkartılmasını sağlamıştır. Bu kazılardan elde edilen arkeolojik veriler, Urartu mezar mimarisinin Erken Demir Çağ içlerine kadar takip edilebileceğini, Urartu Krallık döneminde gördüğümüz bir çok ölü gömme geleneğinin, aynen mezar inşaasında da olduğu gibi, Krallık döneminden önceye gittiğini göstermiştir.

ÖLÜ YEMEĞİ

Ölünün gömüleceği mezarın türü ne olursa olsun (basit toprak mezar, basit taş mezar, dromoslu veya dromossuz oda mezar veya anıtsal kaya mezarı) gömü sırasında dini bir merasim yapılmış olmalıdır. Ölü ile ilgili kendi evinde ne gibi bir merasimin yapıldığı bilinmemektedir. Ancak bazı mühür baskıları üzerindeki betimlemeler, ölünün bir tabut içine koyularak bir araba üstünde mezarlık alanına getirildiğini göstermektedir. Mezarlık alanına getirilen ölüler için yapılacak en önemli merasim "ölü yemeği" merasimidir. Ölü yemeğinden önce yapılması mümkün olan dua veya tapınmalar maalesef yazılı kaynaklara yansımamıştır. Ölü yemeğinin ölünün mezara koyulmasından sonra, ancak yemeklerden ölüye sunulabilmesini sağlamak amacıyla mezarın kapak taşı ile veya toprakla örtülmesinden önce yapıldığı önerilebilir. Özellikle Van Karagündüz mezarlarından elde edilen veriler, ölü yemeğinin bir bölümünün kaplar içinde mezara koyulduğunu göstermiştir. Ölüler için hangi tür hayvanların kurban edildiğine ait bir çok kabartma mevcuttur. Bu kabartmalardan edinilen verilere göre kurbanlık için özellikle boğa ve keçi tercih edilmiştir. Kurbanlık hayvanların mezarlık alanı içinde ni kesildikleri kesin değildir. Kazısı yapılan mezarlık alanlarında kurban sunakları bulunmamıştır. Ancak bu işlemin pekala taşınabilir kurban sunakları ile gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Kesilen kurbanlık hayvanların bir bölümünün tanrılara adak olarak sunulduğu mümkündür. Hayvanın kalan bölümlerinin merasime katılan kişiler tarafından pişirilerek yenildiği, bir kısmının da çanak ve tabaklar içinde ölünün yanına konulduğu arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. Van Dilkaya mezarlık alanında ortaya çıkartılan geç Erken Demir Çağ ve Urartu mezarların taş döşeli bir alan içinde yer aldığı gözlenmiştir. Basit taş sandık mezarlar ve yakma mezarlar bu taş döşeli alan üzerine kurulmuştur. Taş döşeli bu alanda merasim ve ölü ziyafeti gerçekleştirilmiş olmalıdır. Kurbanlık hayvanların mezarlık alanında pişirildiğine ve ölü ziyafeti olarak dağıtıldığına ait önemli kanıtlar vardır. Elazığ Kaleköy, Van Karagündüz ve Van Dilkaya mezarlık alanlarında ortaya çıkartılan tabanı taş döşeli alanın içinde, kurban etinin pişirilmesinde kullanıldığı çok mümkün olan ocaklar ve tandırlar bulunmuştur. Kaleköy ve Dilkaya örneklerinde ocaklar atnalı şeklindedir. Olasılıklar, bu bölgelerde Erken Tunç Çağlarda egemen olan Erken Transkafkasya geleneğinin devamı olan atnalı biçimli ocaklar, mezarların hemen yanında

Resim 47- II. Sarduri'nin kutsal alanı: Anah-Kiz

Resim 48- Analı-Kız kurban kanalları ve nişler

Resim 49- Çavuştepe açık hava kutsal alanı.

bulunmuştur. Mezarlık alanlarından elde edilen koyun ve keçi gibi hayvanlara ait kemikler de ölü yemeğinden arta kalanlar olmalıdır. Ölü yemekleri sırasında yemeklerin tanrılara veya ölümlere sunulmasında sunu masalarının kullanılıp kullanılmadığını bilemiyoruz. Ancak bir çok Urartu tunç kemeri veya adak levhası üzerinde ölü ziyafetlerinin böyle masalarda gerçekleştirildiği görülmektedir (Çizim 21). Farklı türdeki Urartu mezarlarından çıkan masa kalıntıları halktan kişilerin gömülmesi sırasında da sunu masalarının kullanıldığının kanıtıdır. Atnalı şeklindeki ocaklarda pişirilen, tanrılara sunulan ve merasime katılanlar tarafından yenilen yemekten bir bölümü de ölümler için ayrılır. Ölü ziyafeti sırasında içilen şarap veya suyun da testi ve küpcükler içinde, gideceği diğer dünyadaki yaşamında kullanılmak üzere, ölüye armağan edildiği bilinmektedir.

YAKMA MERASİMİ

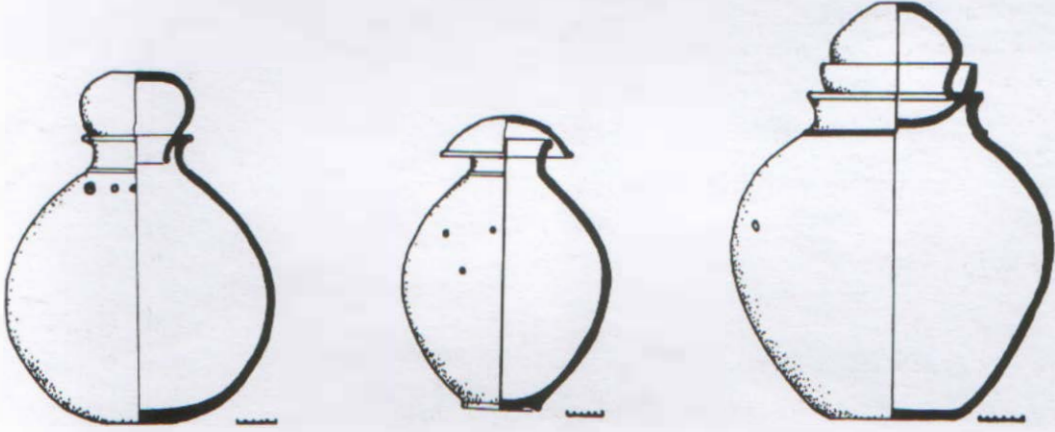
Ölünün yakılması durumunda da aynı tür merasim ve tapınmanın yapıldığı kesin değildir. Urnelerin yanında veya içinde hayvan kemiklerinin bulunmamış olması farklı bir tapınma şekline işaret edebilir. Arkeolojik kazılar ölümlerin mezarlık alanları içinde yakıldığını ve yakılan kemiklerin toplanarak "kıрма taşları" ile küçük parçalar haline getirildiklerini göstermiştir. Küçültülen kemikler ve küller bir urnenin içine konularak mezarlık alanına gömülmüştür. Urnelerin üzerleri bir veya birden fazla çanak veya kase ile örtülmüştür (Çizim 22). Bu duruma ait güzel örnekler Van Ayanis Kalesi ve Dilkaya kazılarında elde edilmiştir. Kalenin doğusundaki yamaçta yürütülen mezarlık kazılarında bir urnenin üzerinde düz durumda bir kase ve kaseyi ters konularak örten ikinci bir kase bulunmuştur. Düz duran kaseinin içinde ölümlere sunulan ölü yemeğinin var olduğu rahatlıkla önerilebilir. Bu durumda yakma merasimlerinde de ölü yemeği merasiminin yapıldığı düşünülebilir. Urnelerin içinden elde edilen mühür, küpe, yüzük, fibula gibi kişisel eşyalar ölü armağanları hakkında bilgi verirler. Urne içine konulamayacak kadar büyük olan kemer ve miğfer gibi eşyalar ise katlanarak veya ezilerek urnenin hemen yanına bırakılmıştır. Yakma gömülerin, bir öneriye göre, ekonomik olarak daha düşük düzeydeki insanlara ait olduğu düşünülürse merasimlerin çok gelişmiş ve zengin olmadığı önerilebilir. Ancak bazı oda ve anıtsal kaya mezarlarında gözlediğimiz yakma gömüler için durum aynı olmamalıdır.

LİBASYON: SIVI KURBAN MERASİMİ

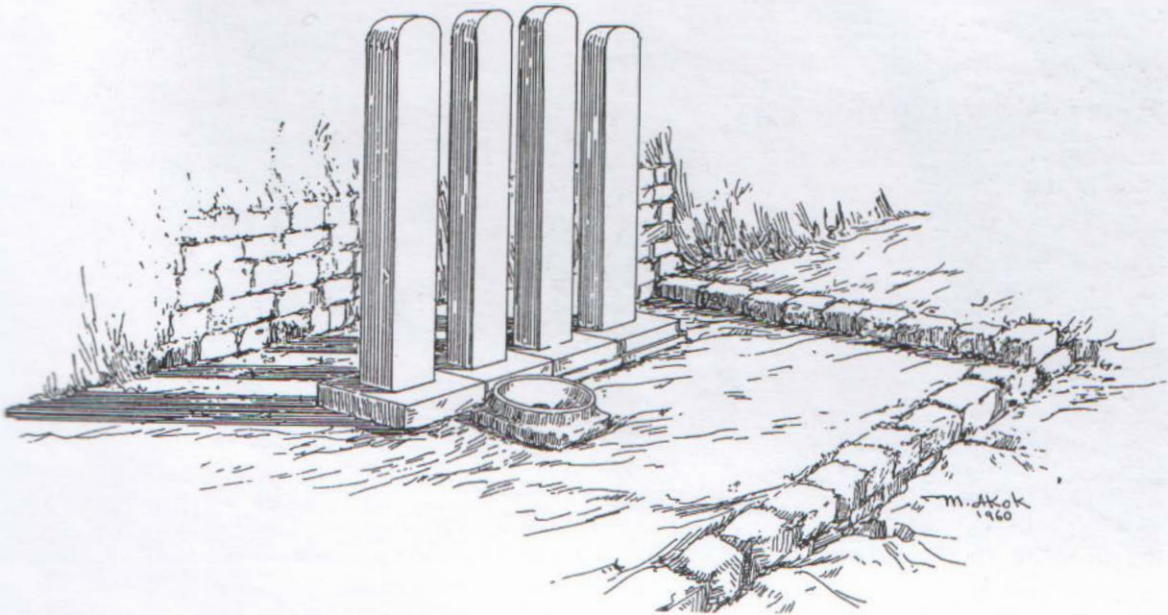
Mezarlık alanlarında veya Van Kalesi'ndeki Analı-Kız ya da Çavuştepe'deki gibi bazı açık hava kutsal alanlarında (Resim 47-48-49) gerçekleştirilen bir başka tapınma şekli, sıvı kurban (libasyon) merasimidir. Kurban kanı, şarap ve su kullanılarak yapılan libasyonlar, her türlü dini törenlerde ve ölü gömme merasimleri sırasında uygulanmış olmalıdır. Kutsal alanlarda libasyon merasiminin yapıldığına dair en güzel örnek Altıntepe kazıları ile ortaya çıkmıştır. Altıntepe oda mezarlarının kuzeydoğusunda, birinci mezara bitişik durumdaki açık hava kutsal alanında, taş kaide üzerinde yükselen dört adet stel ele geçmiştir. Stellerin birinin önünde, çapı 0.50 metre olan taş bir sunak dikkat çekicidir. Altıntepe stelleri önünde tanrılar ve ölümler için sıvı kurban merasimi yapıldığı kesinlidir (Çizim 23). Steller önünde libasyon yapıldığına ait çok önemli bir buluntu bir mühür baskısıdır. Mühür baskısı üzerinde

Çizim 21- Bir Urartu tunç kemeri üzerinde ölü yemeği ve libasyon kurbanı (Merhav R., (Editör), Urartu-A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., Jerusalem, 1991, 227, Res. 6.3)

Çizim 22 - Dilkaşı ve Ayasıs kazılarında bulunan ağızları kase ile örtülmüş urneler.

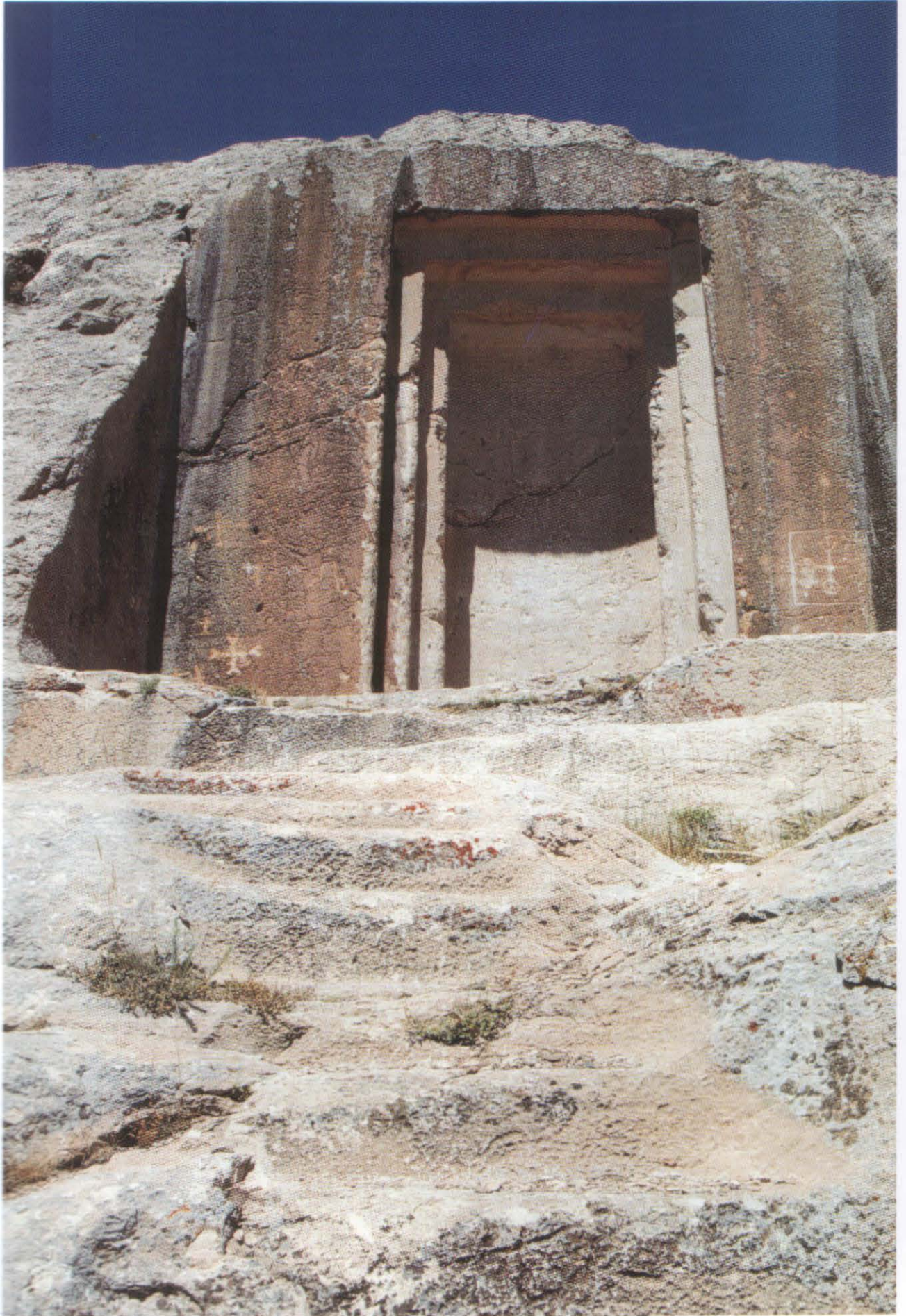
Çizim 23 - Althinepe uçukbarı kutsal alanında libasyon stilleri

Resim 51-Stel yuvaları. Yeşilaliç

Resim 52 - Doğu Beyazıt kaya mezarı.

Resim 50 - Yeşilalıç kutsal alanı içinde kaya nişi

bir platform üzerine dikilmiş üç stel, stellerin karşısında ise bir kişi ve önünde libasyon sıvısının koyulduğu tek kulplu bir kap durmaktadır. Anlaşıldığına göre mühür üzerindeki kişi, üç stel önünde tanrılara libasyon yapmaktadır. Stellerin ne tür bir tanrısal olguyu simgelediği kesin değildir. Ancak Altın-tepe'de dört, Özalp yakınındaki Yeşilaliç kutsal alanında üçlü gruplar halinde altı adet ve mühür baskısı üzerinde üç adet resmedilen stellerin Urartu tanrılar aleminin ilk üç veya dört tanrısını, yani Tanrı Haldi, Teişeba ve Şuini'yi, dördüncüsünün ise Meher Kapı listesindeki dördüncü Tanrı Hutuni'yi veya baştanrıça Arubani'yi simgelediği düşünülebilir.

Steller önünde libasyon yapıldığına ait önemli bir başka kanıt, Meher Kapı yazıtında bir sıgır ve bir koyun ile onurlandırılan ve bir Haldi Kapısı olduğu bilinen Yeşilaliç'teki kaya nişinden elde edilir (Resim 50). Özalp'ın güneyinde, deniz seviyesinden 2.546 metre yükseklikteki Nazarabad Dağı'nın yamacına oyulan niş içinde İşpuini-Menua ortak saltanat dönemine ait bir yazıt yer alır. Kaya nişinin önünde farklı yönde iki sıra halinde, dikdörtgen kaya oyukları vardır (Resim 51). Bu oyukların, Haldi Kapısı önündeki libasyon stellerini dikmek için kullanıldıkları açıktır. Haldi kapılarının önüne veya bu kapıların yer aldığı kutsal alanların içine stellerin dikildiğine ait bir başka arkeolojik kanıt, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Karahan'da bulunan stellerdir. Karahan stellerinin birinin üzerinde, Sarduri oğlu İşpuini'nin Tanrı Haldi için Haldi kentinde bir Haldi kapısı yaptırdığı ve aynı kentte Tanrı Ua için bir kutsal steller (alanı) inşa ettiği belirtilmektedir. Söz konusu stellerin ne tür bir kutsal yapıyı tamamladığı kesin olmamakla birlikte Altın-tepe mezarlarının önünde gördüğümüz gibi bir libasyon kutsal alanı içinde yer almış olmalıdır. Aynı yörede bulunan ve Menua tarafından dikildiği belirtilen bir başka yazıtta "Tanrı Şuini için İşpuini oğlu Menua bu steli dikti; İşpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnüşpua'ya Tanrı Şuini'den yaşamı, sevinç ve yücelik ihsan edilsin" denilmektedir. Urartu yazılı kaynaklarında Meher Kapı veya Yeşilaliç gibi Haldi kapılarına libasyon yapıldığı hakkında da bazı bilgiler mevcuttur. Muradiye yakınlarındaki Köşk köyünde ele geçen ve Menua tarafından dik-tirildiği belirtilen bir stel üzerinde "...Haldi kapısına ve stellerin önüne şarap libasyonu yapılmalıdır..." emri yazılmıştır. Bu bilgiler libasyon sıvısı içinde şarabın da var olduğunu kanıtlamaktadır. Arkeolojik ve epigrafik veriler, canlı hayvan kurbanının yanında (Resim 52), Urartu dinsel inanışlarında stellerin, stellerin oluşturduğu kutsal alanların ve bu steller önünde sıvı libasyon merasimi yapmanın önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

LIBASYON STELLERİNİN KÖKENİ

Steller önünde gerçekleştirilen sıvı kurban törenlerinin Urartu'ya nereden geldiği kesin değildir. Yeşilaliç örnekleri Urartu'da en erkene tarihlenen libasyon stelleridir. Üzerinde yazıt olan diğer bazı stellerin Urartu egemenlik sahası içinde farklı bölgelere dikildiği bilinmektedir. Ancak genellikle askeri faaliyetleri belgeleyen bu tür yazıt-steller önünde herhangi bir merasim yapıp yapılmadığı bilinmemektedir. Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan ve kral Menua tarafından, saltanatının ilk yıllarında ele geçirilerek Urartu topraklarına katılan Hasanlu yerleşim yerinde benzer stellere ait örnekler bulunmuştur. Hasanlu Kalesi'nin etrafına bir sur duvarı çekilerek Urartular tarafından kullanılmaya başlaması ile Yeşilaliç kutsal alanının ve olasılıkla yakınındaki Urartu kalesinin inşası aynı tarihlere rastlamaktadır. Batı İran Demir Çağ II'ye tarihlenen Hasanlu'daki yanmış yapıların önündeki taş döşeli avluda yeralan ve yukarıda sözü edilen dörtlü stellerin ve bunlarla ilgili tapınmaların Urartu'yu etkilediği düşünülebilir. Olasılıkla stel dikme ve önlerinde libasyon yapma geleneğinin, M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda erken örnekleri var olmasına karşın, Urartu'ya, diğer bir çok kültürel öge ile birlikte, Kuzeybatı İran'dan geldiğini önermek mümkündür.

MADEN İŞÇİLİĞİ

DEMİR

Urartu egemenlik sahası içinde yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli madenlerden yapılmış çok sayıda eser ortaya çıkarılmıştır. Genellikle demir, bakır, altın ve gümüş gibi madenlerden veya tunçtan üretilen bu eserlerin sergiledikleri çeşitlilik ve üstün teknoloji, Urartu Krallığı'nın bir maden işleme ve üretme merkezi olabileceği önerilerinin yapılmasını sağlamıştır. Hatta daha da ileri gidilerek, Urartu Krallığı'nın M.Ö.9. yüzyıldan itibaren Yakındoğu siyasetinde söz sahibi olabilmesi, Urartu'nun demir madenciliğindeki başarısına bağlanmıştır. Urartu askeri seferlerinin gerçekleştirilmesinde ve ülkenin savunmasında önemli rol üstlenen kalelerin, ekonominin temelini oluşturan tarımın gerekleri olan haraj (Resim 53-54), sulama kanalı (Resim 55) bağ ve bahçelerin inşasında gösterilen başarının demir alet ve silahlara bağlı olduğunu düşünmek mümkündür. Demirin tunç silahlar karşısındaki tartışılmaz üstünlüğü, olasılıkla Uruadri'nin en erken dönemlerinden beri Asurlu kralların Uruadri ve Nairi ülkeleri üzerine sefer yapmasını özendirmiştir. Asur kralı I. Salmanasar döneminde başlayan ve kendisinden sonraki birçok Asur kralı tarafından sürdürülen askeri seferlerin nedenlerinden biri ve belki de en önemlisi, Van Gölü Havzası'nda var olan demir yataklarıdır. Arkeolojik kazılar M.Ö. 13. yüzyılda bu yörede demir silah veya aletlerin varlığına ait kesin kanıtlar vermemiştir. Ancak Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Ernis (Ünseli) yakınlarında ortaya çıkarılan ve bir çoğu Erken Demir Çağ'a tarihlenen bazı mezarlar içinde çok sayıda demir silah ve eserler bulunmuştur. Kesinlikle Urartu öncesine ait olan bu demir eserlerin kesin olmamakla birlikte M.Ö. 2. binyılın sonlarına tarihlendirilmeleri hatalı olmamalıdır. Erken Demir Çağın sonlarında demir silah ve süs eşyalarının mezar armağanı olarak kullanıldıklarına ait başka kanıtlar, Dilkaya ve Karagündüz kazılarında da ortaya çıkmıştır. Kanımızca Van Gölü Havzası'nda yaşayan çeşitli beylikler tarafından Erken Demir Çağ'da bilinen demir madenciliği, bu beyliklerin M.Ö. birinci binyılın başlarında siyasal bir örgütlenmeye kavuşması ile gelişmiştir. Başarılı ve büyük boyutlu madenciliğin yapılabilmesinin temel koşullarından biri de örgütlenmedir. Madenin ocaktan çıkartılması, zenginleştirilmesi, işlenecek atölyelere taşınması ve ormanların kesilerek enerji elde edilmesi gibi yoğun emek isteyen bu işler krali bir organizasyon ile başarılmış olmalıdır.

Çavuştepe, Kayalidere, Armavir-Blur, Bastam, Toprakkale, Karmir-Blur ve son yıllarda kazılan Ayanis gibi Urartu kalelerinden elde edilen sayısız demir buluntunun varlığına karşın, Urartu yazılı kaynakları demirden veya demirden yapılan eşya veya silahlardan çok az söz eder. Hatta demirin vergi veya haraç olarak alındığına ait, II.Sarduri'nin Qulha kralının demir mühürünü ele geçirmesinin dışında, hiç bir kayıt yoktur. Asur yazılı kaynaklarında Urartu topraklarından elde edilen demir veya demir eşyalar ile ilgili daha fazla bilgi vardır. Urartu Krallık Döneminden önce Nairi Ülkesinden demir elde edildiği I.Tiglat-Pileser (M.Ö.12.yüzyılın sonu) zamanına kadar geri gitmektedir. Daha sonraki yıllarda II.Tukulti-Ninurta (M.Ö.890-884) ve II.Ashurnasirpal (M.Ö. 883-859) zamanlarında da Nairi ülkesinden haraç olarak demir elde edildiği bilinmektedir. M.Ö. ikinci binyılın sonlarında mezarlara ölü armağanı olarak konacak kadar değerli olan demir eşyaların, Krallık Dönemi'nde bu değerini yi-

Resim 55 - Menua'nın efsanelere geçen eseri: Şamran Kanalı

tirdiği ve çok bol ve ucuz olarak sağlanan demirin veya demir eserlerin yazılı kaynaklarda artık yer almasının hiç bir önemi kalmadığı gerçektir. Ancak bu durum demir madenciliğinin değerinin yit-tiği anlamına alınmamalıdır. Aksine özellikle M.Ö. 7. yüzyılda demirden yapılan eşya ve silahların sayısı olabildiğince artmış, çoğu kez demir ve tunç bir arada kullanılarak kazan, kazan kapakları, kılıç, sadak, ok ve mızrak uçlar, kalkan veya miğferler, kapı kolları ve tutamakları, kapı sürgüleri, kartal başlı veya kabaralı çiviler gibi akla gelen her şey üretilmiştir. Van Ayanis kazıları yukarıdaki eserlere ait çok zengin örnekler vermiştir. Demirin doğa koşullarına tunç kadar dayanıklı olmaması, kazılardan çıkan birçok demir eserin tanınamayacak kadar tahrip olmasına neden olmuştur. Paslanma ve bunun sonucu gerçekleşen deformasyon bu eserlere gereken önemin verilmesini engellemiştir. Bu nedenle kazılardan kayıtlara geçen demir eserlerin sayısı, Urartu'daki gerçek kullanım yoğunluğunu yansıtmamaktadır. Ayanis Kalesi'nde Payeli Salonun (Resim 56-57) sadece bir köşesinde bir kazı sezonu içinde 150'den fazla demir mızrak ucunun bulunması, demirin Urartu'daki kullanım yoğunluğu ile ilgili bilgi vermektedir. Van Gölü Havzası ve civarında zengin demir yataklarının var olduğu son yıllarda yörede yapılan araştırmalar ile kanıtlanmıştır. Özellikle Bingöl, Tunceli, Elazığ ve Malatya gibi Urartu ana yerleşim alanlarının batısında veya Divriği, Erzincan ve Erzurum gibi kuzey ülkelerinde ve Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkari gibi kentlerde saptanan eski demir ocakları Urartu döneminde yoğun bir kullanımın kanıtları olarak alınmalıdır. Bu yörelerde saptanan yataklar civarında bulunan demir curufları, çanak çömlek buluntular ve üfleme boruları Urartu demir madenciliğinin en sağlam kanıtlarıdır.

BAKIR VE TUNÇ

Urartu'da madenden üretilen eşyalar içinde en çok ele geçenler bakır veya tunçtan üretilen eserlerdir (Çizim 24). Tunç veya bakır eşyalar doğal tahrihata karşı demire oranla daha dayanıklı olduklarından, kazılarda daha bol bulunmuşlar ve kazıcıların dikkatini daha fazla çekmişlerdir. Bakır veya tunç işlenmesi, şekillendirilmesi ve üzerine yazı yazılması daha kolay olduğundan çeşitli sanat eserlerinde, süsleme elemanlarında veya birçok adak eşyasında Urartulu ustalar tarafından tercih edilmişlerdir. Urartu beylikler döneminden itibaren Urartu'da yoğun kullanım bulmuş olan bakır ve tunç, birçok Asur kralının yazıtlarında Urartu'dan alınan haraç listesinde de geçer. Asur kralı II.Tukulti-Ninurta zamanından itibaren birçok Asur kralı Nairi, Hubuşkia ve Şupria gibi ülkelerden bakır ve tunçtan yapılmış malzemeleri ülkelerine götürdüklerini yazar. Van Gölü Havzası'ndaki beylikler n bir

Resim 53 - Toprakkale'nin doğusundaki Sibke barajı

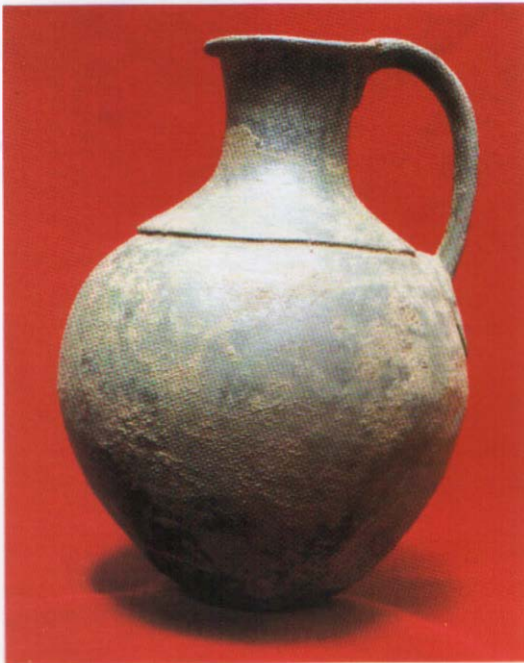
Resim 54 - Bir Urartu sulama tesisi: Süphan barajı

Resim 56 - Payeli Salon. Ayas Kalesi

Resim 57 - Demir mızrak uçları. Ayanis Kalesi M.Ö. 7. yüzyıl

Resim 58 - Tek kulplu testi, tunç

Çizim 24 - Tek kulplu, yonca ağızlı metal kap

Resim 59 - Tunç adak levhası, Van Müzesi

Resim 60 - Mobilya Parçası
Van Müzesi

Resim 61 - Keçi ayağı biçimli masa
ayağı, Van Müzesi

Resim 62 - Tunç ok uçları
Ayanis Kalesi

Resim 63 - İşlemeli tunç göğüslük.
Van Müzesi

Resim 64 - Tunçtan üretilmiş
çeşitli mutfak eşyaları,
Van Müzesi

Resim 65- Van Müzesinde
tunç bir zil

Resim 66 - II. Rusa yazılı yapı adak diskleri, Ayanis Kalesi

ölü armağanı olarak konacak kadar değerli olan demir eşyaların Krallık Dönemi'nde bu değerlerini yitirdiği, çok bol ve ucuz olarak sağlanan demirin veya demir eserlerin yazılı kaynaklarda birleşmeleri ile bakır ve özellikle tunç işçiliği zirveye ulaşmıştır. Bu gelişmeye tunç yapımı için gerekli kalay madenine, güçlü siyasi ve askeri bir örgütlenmenin katkısıyla, daha kolay ulaşma olanakları da etkili olmuştur. Urartu'nun kalayı nereden bulduğu kesin değildir. M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen ve Tell al-Rimah'tan ele geçen bir yazılı belgede Nairi ülkesinden 50 mina kalay alındığı söylenmesine karşın, Nairi topraklarında kalay madeninin var olduğuna ait hiç bir kanıt yoktur. Urartu gerekli kalayı olasıyla İran'dan veya Afganistan'dan ticaret yolu ile elde etmiştir. Krallığın kurulduğu ilk yıllarda kuzeybatı İran'a yapılan askeri seferlerin nedenleri arasında belki doğudan gelen ve kalay ticareti için de kullanılan yollara egemen olmak düşüncesi de vardı.

M.Ö. 1. binyılda büyük oranda Urartu egemenlik sahası içinde kalan Doğu Anadolu, bakır madeni açısından oldukça zengin bir yöredir. Modern araştırmalar ve Urartu yazılı kaynakları krallığın birçok yöresindeki bakır kaynakları ile ilgili yeterli bilgi vermektedir. Özellikle Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Çoruh vadisi Urartu'nun bakır elde ettiği bölgelerin başında gelir. M.Ö. 8. yüzyılın başında bu yörede yaşayan Diauehi kralından 10.000 mina bakır alındığı bilinmektedir. Bingöl, Tunceli, Elazığ, Adıyaman ve Malatya bölgesi bakır yönünden zengin olan bir başka yöredir. Kral II.Sarduri döneminde bu yörede yaşayan Kumahalhi kralı Kuştaspile'den sadece M.Ö. 745 yılı seferinde, 40 mina saf altın ve 800 mina gümüşün yanında, 2.000 bakır kalkan ve 1.535 bakır kazan vergi olarak alınmıştı.

Urartu maden sanatında bakır ve tuncun ne derece yoğun olarak kullanıldığının en güzel kanıtı Musasir (Ardini) kentinin yağması sırasında ele geçirilen eserlerin listesinde görülebilir. Günümüzde Louvre Müzesi'nde saklanan ve Asur kralı II.Sargon'un M.Ö.714 yılında Urartu üzerine yaptığı seferin, kralın baş katibi Harmakki'nin oğlu Nabu-şallim-şunu'nun kaleme aldığı kayıtlarını içeren tablette, Musasir kentindeki Haldi tapınağından elde edilen ganimetin listesi vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi; aynı yağma olayı ve elde edilen eserlerin sayılması ve tartılması Korsabad kabartması olarak bilinen ve yine II. Sargon'a ait bir kabartma üzerinde de gösterilmiştir. II. Sargon Haldi tapınağı olarak adlandırılan tapınaktan binlerce bakır eşyanın yanında, 108 ton tunç külçe ele geçirmiştir. Aşağıdaki rakamlar Musasir tapınağına armağan olarak sunulan ve Asur kralı tarafından ele geçirilen eşyalar ve Urartu'daki yoğun bakır ve tunç eşya üretimi ile ilgili çarpıcı fikir vermektedir.

- 25.212 tunç kalkan, miğfer, silah
- 1.541 tunç mızrak, mızrak ucu
- 305.412 tunç kılıç, okdanlık ve ok
- 607 tunç kazan, su testisi, çeşitli formda kaplar
- 4 tunç tapınak kapı bekçisi heykeli
- 1 tunç heykel
- 1 tunç boğa, 1 inek ve yavrusu heykeli
- 1 tunç Rusa heykeli - iki atı ile birlikte,

Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Karmir-Blur, Toprakkale ve son yıllarda yürütülen Ayanis gibi farklı dönemlere ait kalelerin kazılarında ortaya çıkan tunç eserlerin sayıları ancak yüzlerle ifade edilebilmektedir (Resim 58-66). Kazısı yapılan birçok Urartu Kalesi'nin bir saldırı ve bunu takip eden bir yağma ile sona erdiği dikkate alınırsa, kazılarda bulunan demir, tunç ve özellikle gümüş ve altın gibi eşyaların çok daha fazla olması gerekir. Ayanis'ta ancak küçük bir bölümü ortaya çıkartılan "payeli salonun" içinden, 1997 yılına kadar, 5 miğfer, 3 kalkan, 3 sadak, 2 kazan, 2 kılıç ve yüzlerce mızrak ucu ve diğer tunç eserler tuncun Urartu'daki yoğun kullanımına ait güzel bir örnektir.

GÜMÜŞ VE ALTIN

Gümüş ve altının Urartu Sanatı'nın farklı dallarında yaygın olarak kullanıldığı çeşitli kazılardan çıkan birçok eşya ile kanıtlanmıştır. Genellikle süs eşyaları veya süsleme elamanlarının yapımında kullanıldığı bilinen altın ve bir çok eşyanın üretildiği gümüşe ait bilgiler Urartu yazılı kaynaklarında verilmektedir. Krallığın erken dönemlerinde kral Menua'nın Erzurum yöresinde egemenlik süren Diauehi kralından vergi olarak altın ve gümüş aldığı bilinmektedir. Aynı krallıktan I. Argišti'nin ikinci saltanat yılında, bu krallığın tamamıyla Urartu'ya bağlanmasından önce, önemli miktarda gümüş ve altın temin edildiği de bilinmektedir. Urartu'nun ihtiyacı olan altın ve gümüşün bir bölümünün Erzurum ve civarı gibi kuzey ülkelerinden elde edilmesi şaşırtıcı değildir. Doğu Anadolu'da günümüzde de bilinen gümüş ve altın yatakları bu bölgede yer alan Oltuçay, Artvin ve Bayburt gibi yerleşme yerleri civarındadır. Gümüşhacıköy, Niksar ve Gümüşhane ise zengin gümüş yatakları ile ünlüdür. Özellikle kral Menua zamanında başlayan ve onu takip eden birkaç kral döneminde de süren kuzey ve kuzeydoğu seferleri Güney Kafkasya ve civarındaki altın ve gümüş yataklarına ulaşmak amacını da taşımaktaydı. Batıda ise Malatya ve civarından altın ve gümüş sağlandığı II. Sarduri'nin yazıtlarında belirtilmektedir. Urartu kralı Melitealhe kralı Hilaruda'dan, bağışlanması karşılığında, haraç olarak altın ve gümüş aldığını bildirmektedir. Güneydoğu Anadolu'daki Kumahalhi kralı Kuştaspile de aynen Hilaruda gibi bağışlanmış, ancak bunun karşılığını altın ve gümüşten oluşan ağır bir vergi ile ödemek zorunda kalmıştır. Bu iki kraldan elde edilen altın ve gümüş günümüzde de varlığı bilinen Keban, Malatya ve Kahta kentleri civarındaki kaynaklardan elde edilmiş olmalıdır.

Urartu'da altın ve gümüşten üretilmiş eşyaların çeşitliliğini ve yoğun kullanımını görebilmek için II. Sargon'un sekizinci sefer kayıtlarına bakmak yeterlidir. Asur kralı Sargon'un memurları ve subayları tarafından yapılan sayımda 34 talent 18 mina altın (y.o. 1.030 kilogram) ve 167 talent 2.5 mina gümüşü (y.o. 4.911 kilogram) saf olarak ele geçirilmiştir. Ağırlığı 5 talent 11 mina olan (y.o. 165 kilogram) ve merkezlerinden aslan başları çıkan altın kalkan Musasir Haldi tapınağının duvarlarını süslemekteydi. Bu dönemde Yakındoğu'da kullanılan ağırlık ölçüsü 1 talent y.o. 30 kilogram idi ve mina bir talentin 1/60 ağırlığına eşitti. Kayıtlardan anlaşılmaktadır ki tapınağın kapı kanatlarını tutan sürgülerden, tanrıça formundaki anahtarlar, kama ve kılıçlara, meyve sepetlerinden mühür ve yüzüklere kadar bir çok eşya altından yapılmıştır. Aynı çeşitlilik gümüş için de geçerlidir. Söz konusu yazıtlar tapınakta gümüş mızraklar, yaylar ve kazanlar, vazolar, kaplar ve meyve sepetlerinin de Asur

Çizim 25 - Balawat kuşası üzerinde Asur ve Urartulu askerler (Merhav R., (Editör), Urartu-A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., Jerusalem, 1991. Res. 10)

Resim 67- II. Rusa'ya ait bir adak miğferi, Ayanis Kalesi

kralının eline geçtiğini yazmaktadır. Sadece bir tapınakta ele geçen bu sayıda ve ağırlıktaki altın ve gümüş eşya bu madenin Urartu'da yoğun kullanım bulduğunun önemli bir kanıtıdır. Ayanis kazısında ortaya çıkan çok sayıda altın süsleme elemanları ve altın kaplamalı bir çok eşya, bu kullanımın M.Ö. 7. yüzyılın ortalarındaki izleri olarak değerlendirilmelidir.

MİĞFERLER

Tunç, bakır veya demir gibi çeşitli madenlerden üretilen eşyalar arasında miğferler, kalkanlar, sadaklar, kılıçlar ve mızraklar gibi askeri techizat veya silahlar ön sırada yer alırlar. Urartu kazılarında ortaya çıkartılan birçok miğfer farklı dönemlere ait olmalarına karşın form açısından büyük bir çeşitlilik göstermezler. Birkaç istisnanın dışında Urartu miğferleri konik bir biçime sahiptir. Bazı özel koleksiyonlarda veya müzelerde bulunan ve kaynağı kesin olmayacak şekilde bu müzelere gelen bir iki örnek sorguçlu miğfer olarak adlandırılabilir. Asur kralı III. Salmanasar'a ait Balawat kapısı üzerinde sorguçlu miğfer giyen Urartu askerlerinin betimlendiği bilinmektedir (Çizim 25). Aynı kabartma üzerinde Asurlu askerler konik miğferler giymektedirler. M.Ö.9. yüzyılın ortalarındaki Urartu kralı Arame'nin askerlerinin sorguçlu miğferler kullandıklarını düşünmek mümkündür. Ancak Urartu kazıları bu tipe ait hemen hiç bir örnek **vermemiştir**. Bu durum Asurlu sanatçının sorguçlu miğferi Urartulu askerlerin simgeleyici bir özelliği olarak da kullandığını gösterebilir.

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında askeri donanım yönünden belli bir standarda kavuştuğu gözlenir. Çağdaş Asur, Babil ve Suriye örneklerinde olduğu gibi Urartulu askerler de benzer huni şekilli konik miğferleri kullanmaya başladılar. Bu uygulama krallığın sonuna kadar büyük bir değişim göstermeksizin devam eder. Bu formda yapılan miğferlerde yaygın olarak kullanılan malzeme demir ve tunçtur. Demir özellikle M.Ö. 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılda yoğun kullanım bulmuştur. Bu tür miğferler iki parçanın birbirine perçinlenmesi ile elde edilmişlerdir ve üzerlerinde herhangi bir bezeme yoktur. Demir eserlerin bir çoğunun paslanmış oluşu, varolan olası bezemeleri de ortadan kaldırmış olabilir.

Üzerinde farklı bezemelerin ve bazı durumlarda bir yazıtın da yer aldığı birçok miğfer tunçtan yapılmıştır. Krallığın farklı yörelerinde yü ütülen bir çok kazıda bezemeli ve yazıtlı örnekler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Özellikle Çavuştepe, Karmir-Blur ve Ayanis kazılarında (Resim 67) çıkan birçok miğfer üzerinde bu miğferlerin, tanrı Haldi'ye sunulan birer adak eşyası olduğu bilinmektedir. Bu tür adak eşyaları diğer adak eşyaları ile birlikte aynı mekanlardan elde edilmişlerdir. Ayanis'da bulunan iç içe üç tunç miğferin ele geçtiği alan demir miğferlerin veya diğer tunç adak eşyalarının bulunduğu "payeli salondur". Miğferler üzerinde, alt kenar boyunca uzanan iki band arasında bunların Ar-gişti oğlu Rusa (II) tarafından Tanrı Haldi'ye armağan olarak sunulduğu yazılıdır. Miğferler çeşitli merasim sahneleri ile betimlenmiştir.

Üzerinde yazıt ve betimleme bulunan bir çok miğferin adak eşyası olduğu önerilmiştir. Miğfer üzerindeki sahneler genelde iki bölümden oluşur: Miğferin iki yanından çıkarak alın kısmına doğru iç içe yaylar şeklinde uzanan ve uçlarında aslan, boğa veya kaz veya ördek (Ayanis örneği) başları olan motifler ve bu motifler arasına yerleştirilmiş merasim sahneleri. Miğferler üzerinde gözlenen savaş arabası ve süvarilerin yer aldığı savaş sahneleri veya bir veya birkaç kutsal ağacın iki yanında tanrılara tapınma sahneleri, araba veya atla yapılan çeşitli av sahneleri kalkan veya kemerler üzerinde bulunabilen diğer sahnelerden pek farklı değildir. Urartu betim sanatında gözlenen gelenekselleşmiş bezeme öğeleri büyük bir değişiklik göstermeksizin hemen tüm tunç eserler üzerinde gözlenebilir. Ayanis Kalesi'nden çıkan tunç miğfer üzerindeki, merkezi bir kutsal ağaç ve bu ağacın iki yanında tapınanlardan oluşan ana sahnenin dışında tüm kemeri çepeçevre saran hayvan motiflerinin boğa, aslan veya kartal gibi Urartu'da çok yaygın olarak kullanılan motifler değil, fakat tavuk betimlemesi olması değişik bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Tavuk motiflerinin Urartu dininde bir anlamının olduğu bilinmemektedir. Herhalde bu motiflerin kullanılması adağın sahibi kral Rusa'nın, pek de alışmamış bir davranışı olmalıdır.

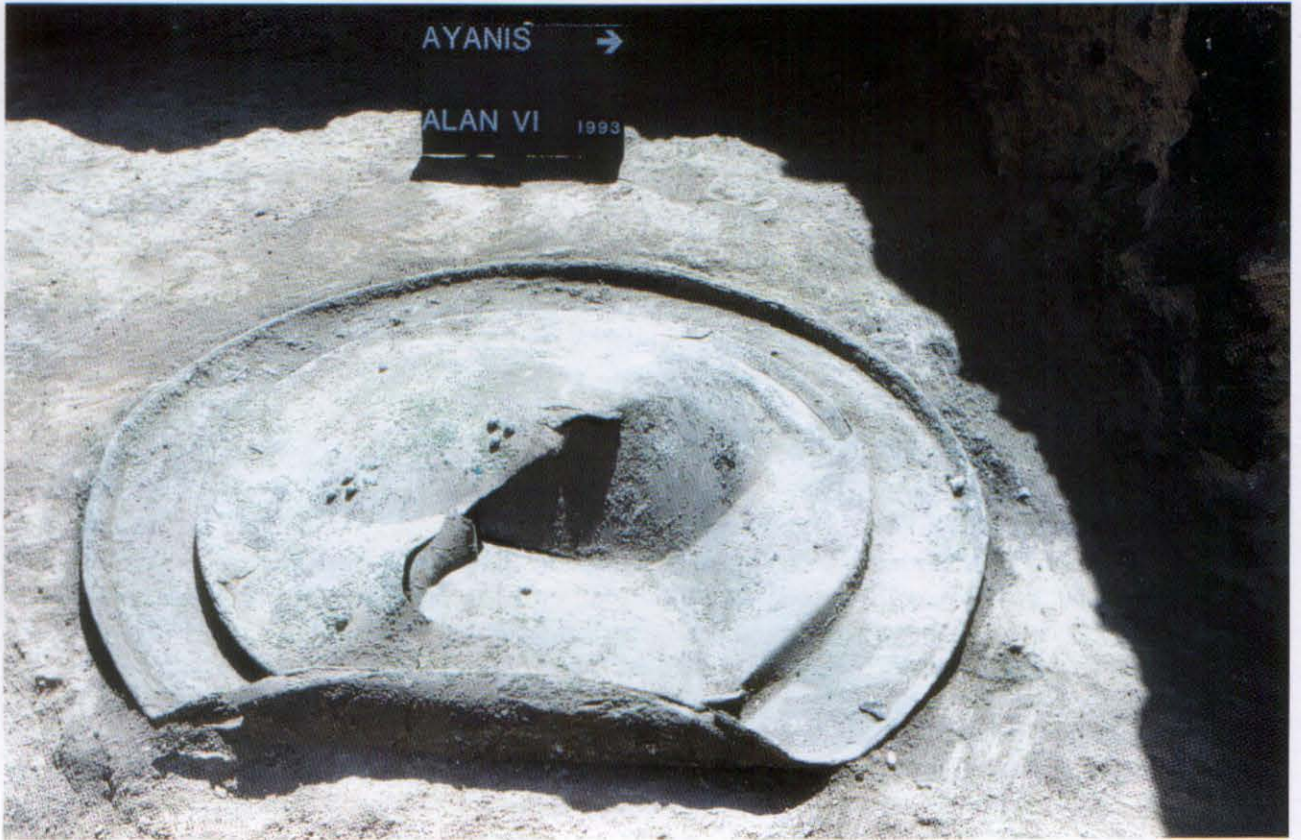
Urartu miğferleri üzerinde gözlenen bir başka bezeme motifi genel olarak "şimşek" olduğu na inanılan motiflerdir. Miğferin önünde, sivri tepesinden alın kısmına doğru, ucu hayvan başlı veya hayvan başı olmaksızın uzanan kabartmanın hemen altında uygulanan şimşek motifinin anlamı, fırtına tanrısının simgesi veya hayvan boynuzu olduğu şeklindeki önerilere karşın, bilinmemektedir. Üzerlerindeki ithaf yazıtları ile farklı dönemlere tarihlendiğini bildiğimiz Urartu miğferleri, gerek form ve gerekse bezeme olarak büyük bir farklılık göstermezler. Krallığının başlangıcından sonuna kadarki dönemde gözlenen en önemli farklılık, erken döneme tarihlenen birçok miğferin üzerindeki bezemelerin arkadan döğme ve önden çizme yöntemi ile yapılmalarına karşın, özellikle M.Ö. 7. yüzyıla tarihlenenlerin daha çok önden çizilerek yapılmış olmalarıdır. Motif repertuarında ve süsleme öğelerinde gözlenen önemli bir değişiklik yoktur. Aslında bu durum diğer bir çok bezemeli Urartu eşyaları için de geçerlidir.

KALKANLAR

Urartu kalkanlarının sınıflandırılması ve tanımlanmasında kullanılan iki ayrı grup kaynak vardır. Bu kaynaklardan ilki, farklı tarihlere ait olan Asur kabartmaları üzerinde resmedilen Urartulu askerlerin taşıdığı kalkanlardır. Diğer grup ise birçok Urartu kazısında ortaya çıkartılan kalkanların kendileridir. Her iki kaynağı dikkate alarak yapılacak bir sınıflama gerçeği daha iyi yatsıtacak gibi görülebilir. Ancak Asur kabartmaları üzerinde, Urartulu askerlere ait olarak veya Urartu yapılarının duvarları üzerine asılı olarak gösterilen ve genellikle Urartu malı olduklarına inanılan kalkanların örnekleri, 1997 Ayanis kazısında ortaya çıkartılanın dışında, hiç bir Urartu kazısında ortaya çıkmamıştır. Bu konudaki her değerlendirme bu gerçeği gözönüne alarak yapılmalıdır. Urartulara ait olduğu önerilen en erken kalkan betimlemeleri, Asur kralı III. Salmanasar'a ait olan Balawat kapısı üzerinde görülür. Asur kralının saltanatının erken yıllarından beri Urartu üzerine yaptığı seferleri betimleyen kabartmalar üzerinde Urartu askerleri ellerinde küçük ve ortaları kabarık kalkanlar taşırlar. Urartulu askerlerin giydikleri sorguçlu miğfer ve kısa tunik ile birlikte küçük kalkanlar, onların Urartulu askerler olduğunun simgesidir. Kalkanların ortalarında gözlenen kabarıklar, çeşitli Urartu kazılarında ortaya çıkartılan ve yazıtlarla Urartu malı oldukları kesin olan "umbo"lar olmalıdır (Resim 68). Ancak çapları çok küçük olan bu tür kalkanların gerçek örnekleri şimdiye dek ele geçmemiştir.

Resim 68 - Tanrı Teişeba motifli kalkan umbosu, Van Müzesi

Resim 69 - Tınç kalkan, II. Rusa dönemi, Ayanis Kalesi

Konu ile ilgili bir başka Asur kabartması, Asur kralı II. Sargon'un sekizinci seferi sonunda yağma ettiği Musasir kentini resimleyen Korsabad kabartmasıdır. Kabartma üzerindeki Haldi tapınağının ön cephesi ortalarından aslan başlarının çıktığı kalkanlar ile bezenmiştir. Duvarlar ve payeler üzerine asılı duran bu kalkanlar ile ilgili bilgiler seferin kayıtlarını içeren yazıtlarda da vardır. Hatta tabletleri kaleme alan yazıcı, bu kalkanların altından yapıldıklarını ve ağırlıklarının yaklaşık olarak 25 kilogram (5 talent, 12 mina) geldiğini yazmaktadır. Bu kalkanların solid altından yapılmış olabileceği şüphelidir. Son yıllarda Ayanis kazısında ortaya çıkartılan bir çok tunç malzeme ince bir altın tabakası ile kaplanmıştır. Musasir kalkanlarının da bütünüyle altından değil, tunç üzerine altın kaplama olarak yapılmış olduklarını önermek mümkündür. Ortasında bir aslan protomu olan kalkanlar hiç bir Urartu kazısından ele geçmemiştir. Bu durum, bu kitabın yayına hazırlandığı aylarda yürütülen Ayanis 1997 kazılarında ele geçen aslan başlı kalkan ile değişmiştir. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Asur'da yaygın olarak kullanılan bu tip kalkanların çağdaş Kuzey Suriye Kent Devletleri sanatında da kullanıldığı bilinmektedir. Kargamış, Zincirli ve Sakçagözü kabartmalarında merkezi hayvan başlı kalkanların betimlendikleri ve bu örneklerin Asur örneklerinden daha eskiye tarihlendikleri bilinmektedir.

Urartu kalkanları ile ilgili yapılacak bir sınıflandırma, kazılardan ortaya çıkmış olan gerçek malzemeler ile yapılmak durumundadır. Urartu yayılım sahası içinde yürütülen Altıntepe, Kayalıdere, Karmir-Blur, Arin-Berd, Toprakkale ve Ayanis gibi birçok Urartu kalesinde çok sayıda kalkan gün ışığına çıkartılmıştır (Resim 69). Bu kalkanlar dekoratif adak kalkanları ve bezemesiz kalkanlar olarak iki ayrı grupta toplanabilir. Çapları 60 cm. ile 100 cm. arasında değişen adak kalkanları üzerinde, bantlar arasına yerleştirilmiş birbirini takip eden aslan ve boğa motifleri vardır. Hayvanlar her zaman simetrik ve kalkanın merkezine doğru yürür durumda resimlenmiştir. Aslan veya boğalar kalkan üzerindeki içiçe halkaların üzerine basmaktadırlar ve sadece bir yönden bakıldığında düz olarak görülebilirler. Bu nedenle motiflerin düz olarak algılanabilmesi için kalkanların bir yönde asılı olmaları veya durmaları gereklidir. Asılma yönü değişmesi durumunda hayvanların simetrisi de bozulur. Farklı dönemlere ait olan bu tip dekoratif kalkanlar üzerindeki bezemeler birkaç küçük detayın dışında hep aynıdır. Farklılık gösteren motifler hayvan dizileri arasında yer alan çeşitli geometrik bezemeler ve tomurcuk motifleridir. Dekoratif kalkanlar genellikle onu yaptıran ve tanrıya adak eden krala ait bir adak yazıtına sahiptir. Adak edilen tanrı hemen her zaman Tanrı Halcli'dir.

Diğer grup kalkanlar ise öncekiler ile aynı boyutlarda ve formda olmasına karşın, üzerlerinde bezeme olmayanlardır. Bu tür kalkanların savaşlarda kullanıldıklarını önermek mümkündür. Ancak Ayanis kazılarından ortaya çıkartılan ve çapları 0.80 metre civarında olan bir kaç kalkan bulundukları "payeli salonun" payeleri üzerinde büyük tunç çiviler ile asılmakta idi (Resim 70). Bu nedenle duvarları süsleyen adak kalkanlarının üzerinde bezeme olması da şart değildir. Kalkanların kenarı boyunca çevrelenen demir çubuk, kalkanı sağlamlaştırmak için kullanılmış olmalıdır. Diğer bir çok örnek gibi Ayanis kalkanlarının içlerinde üç adet tutamak vardır. Tutamaklar iki veya üç perçin ile kalkanla tutturulmuştur. Tutamaklardan ikisinin kalkanı taşımak için, diğerinin ise omuza asmak için kullanıldığı önerilmiştir. Ayanis örneklerinde olduğu gibi diğer Urartu kalkanlarının da arka yüzleri kalın bir çuval veya hasır ile kaplanmış olmalıdır.

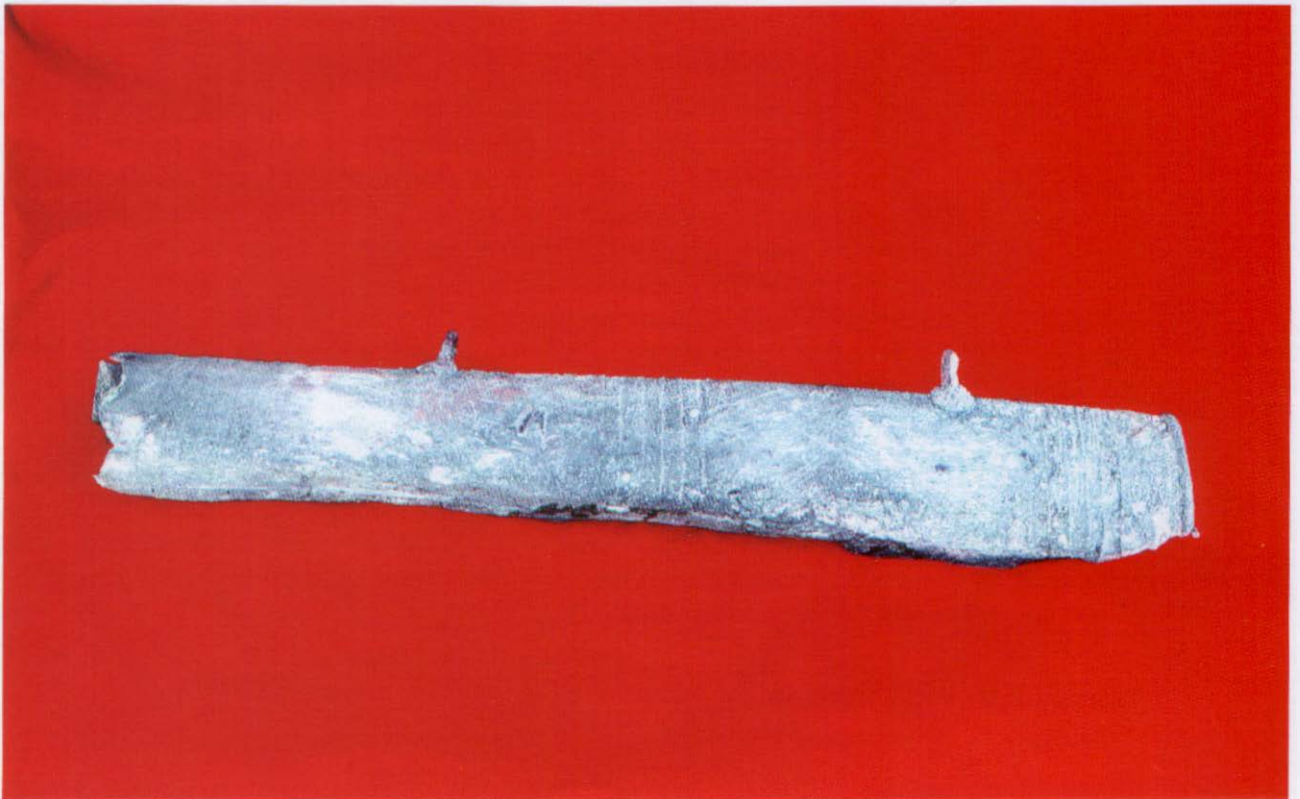
Birçok Urartu kazısında ortaya çıkan koni biçimli tunç veya demir umhoların gön gibi yok olabilen malzemelerden yapılan kalkanların ortalarında yer aldığı önerilmiştir. Bu tip kalkanlar da henüz bulunamamıştır. Ancak umhoların bazı Asur kabartmalarında gösterildiği gibi böyle kalkanlara ait olduğu bilinmektedir. Bu durumda kullanılan malzeme açısından Urartu kalkanlarını, tunçtan ve gön- den olmak üzere iki ayrı grupta toplamak da mümkündür.

SADAKLAR: OKDANLIKLAR

Tunç levhaların yaklaşık 0.70 metre uzunluğunda ve 0.10 metre çapında bir tüp oluşturacak şekilde katlanması ile elde edilen sadakların açık olan bir yüzü deri ile kapatılmıştır. Sadağın alt kısmı bazı örneklerde tunç, bazı örneklerde ise, deri ile kaplanmıştır. İki uca yer alan birer halka yardımı ile sadağa bağlanan bir kayış, sadağın omuzda taşınmasına yardımcı olmuştur. Bazı durumlarda

Resim 70 - Kalkanların payelere asıldığı tunç çiviler

Resim 71 - M.Ö. 7. yüzyıla ait tunç sadak, Ayasıs Kalesi

Resim 72 - Bezemeli tunç kemer parçası, Van Müzesi

sadağın ağız kenarı boyunca demir bir çubuk kullanılmış ve sadak güçlendirilmiştir. Çeşitli Urartu kazılarında elde edilen buluntular, sadakların genelde aynı formda yapılmış olmalarına karşın adak merasimlerinde ve savaşlarda kullanılmış olduklarını gösterir. Adak eşyası olarak kullanılan birçok sadak üzerinde bandlar halinde çeşitli betimlemeler ve adanın sahibine ait yazıtlar vardır. Bezemeler genelde atlı veya yaya askerlerin yürüyüşünü veya atlı savaş arabalarının geçişini betimler. Bandlar arasında yeralan zig zag ve tomurcuk motifleri dizisi sahneleri birbirinden ayırır. Bu betimlemeler diğer tunç Urartu eserleri üzerinde görülenlerden stil olarak farklı değildir. Karmir-Blur kazılarında çıkan 18 sadaktan beşi üzerinde, bunları adayan I. Argişti ve II. Sarduri'ye ait ithaf yazıtları görülebilir. Bezemesiz ve adak yazıtsız kalkanlarda olduğu gibi üzerinde bezeme veya yazıt olmayan sadakların da yapıların çeşitli yerlerine asıldıkları bilinmektedir. Ayanis kazıları bezemesiz sadakların (Resim 71) diğer silahlar ile birlikte payelerin üst kısımlarına asıldıklarını kanıtlamıştır.

KEMERLER

Urartu maden sanatında levha tunçtan üretilmiş kemerler, sayısal açıdan önemli bir gruba oluştururlar. Bunun başlıca nedeni kemerlerin hemen her sınıftan insanların mezarlarında ölü armağanı olarak bulunmasıdır. Bu gelenek inhumasyon mezarlar için olduğu kadar kremasyon mezarlar için de geçerlidir. Van Dilkaya mezarlık alanında ortaya çıkartılan ve ekonomik yönden hiç de güçlü olmayan insanlara ait olan urnelerin yanında, katlanmış durumda kemerlerin varlığı gözlenmiştir. Aynı şekilde katlanmış kemerlerin çok daha zengin kişilere ait oldukları kesin olan Altın-tepe mezarlarındaki kazan içinde bulunmuş olduğu bilinmektedir. Urartu toplumunun farklı ekonomik güce sahip kesimlerinin kemer kullanma alışkanlığı dikkat çekicidir. Bu durum Urartu giyim modasında kemerin yerini her zaman koruduğunu göstermektedir. Nitekim günümüze kadar gelebilmiş birçok Urartu betimlemesinde, tunç kemerlerin elbiseyi tanımlayan bir unsur olarak karşımıza çıktığı görülür.

Urartu Sanatı'nda kullanım açısından iki tür kemer olmalıdır. Bunlardan ilki ve yoğun kullanım bulmuş olanı bele bağlanan kemerlerdir. Genellikle 1.0-1.4 metre uzunluğunda olan bu kemerler, elbisenin veya bazı durumlarda mantonun üzerine bağlanmıştır. Diğer tür kemerler ise genellikle

sol omuzdan sağ kalçaya doğru çapraz olarak uzanan, omuzda kuşanılan kemerlerdir. Bu tür kemerlerin uzunluklarına ait en önemli kanıt, Çavuştepe'de bir asker tarafından kullanıldığı kesin olan 1.53 metre uzunluğundaki örnektir. Çavuştepe örneği uzun kemerlerin at koşumu olarak değil, fakat insanlar tarafından kullanıldığının önemli kanıtıdır. Kullanım şekli ne olursa olsun genellikle tüm kemerlerin arka yüzleri deri ile kaplanmıştır. Deri, kemerin uzun ve yan kenarları boyunca açılmış delikler ile kemere tutturulmuştur. Kemerlerin iki kısa kenarında yeralan ve perçin ile kemere tutturulan halkalar, kemerin olasılıkla bir kaytan ile bele bağlanmasını sağlamıştır. Bazı durumlarda kemerin iki ucunu birleştirmek için bir kemer tokası da kullanılmıştır. Kemer tokaları genellikle kanatlarını iki yana açmış kartal betimlemesi şeklindedir. Döküm veya levha metalden üretilen kemer tokaları üzerinde bazı durumlarda çeşitli hayvan motifleri veya bu hayvanlar arasındaki mücadele betimlenmiştir.

Tüm Urartu kemerlerinin üzerleri çeşitli savaş arabaları, süvariler veya yayalar, avlanan insanlar, hayvanlar, geometrik motifler veya bitki motifleri ile bezenmiştir (Resim 72). Üzerinde betimleme olmayan kemer yoktur. Betimlemeler genelde iki farklı teknikte yapılmıştır. Yaygın olan bezeme tekniği arkadan vurma yöntemidir. Daha az kullanılan önden çizme yöntemi birçok durumda tek başına veya arkadan vurma tekniği ile birlikte uygulanmıştır. Arkadan vurma yönteminde de kemer üzerine betimlenmek istenen motifler, önce sivri bir madeni kalemle çizilmiş olmalıdır. Çeşitli motiflerin konturları ve gerekli detaylar bu şekilde yapılmıştır.

Urartu tunç kemerleri üzerinde betimlenen sahneler veya motifler oldukça zengin bir repertuar göstermesine karşın, kronolojik açıdan kesin gruplar oluşturmazlar. Sadece kemerler üzerinde değil fakat diğer bezemeli Urartu eserleri üzerinde de bezeme ögesi olarak çok yaygın kullanılan aslan, boğa ve kanatlı fantastik yaratıklar gibi motifler, olasılıkla uzun yıllar süren tutucu bir krallıktan etkisinde veya zorlamasında, krallığın tüm zamanları boyunca çok büyük bir stilistik farklılaşmaya uğramadan kullanılmışlardır. Bu nedenle tarihlendirme denemeleri yapılırken bu motiflerin katkıları düşük düzeyde kalmaktadır. Motiflerin oluşturduğu sahneler, sahnelerin anlatım düzeni ve motiflerin kemer üzerindeki konumları kronolojik bir tasnif için başvurulması daha yararlı olan unsurlardır. Bu kriterler dikkate alınarak yapılacak bir tasnifte, en erkene tarihlenen kemerlerin üzerindeki bezemenin sürekli anlatımı içeren sahnelerden oluştuğunu gözlemek mümkündür. Bu tür kemerlerde kemerin tüm yüzeyini oluşturan betimleme alanı, birbirine paralel iki sıra kabartma çizgi ile dört veya üç şeride ayrılmıştır. Sahneler bu şeritler üzerinde resmedilmiştir. Belli bir hareket içeren sahneler genellikle geçit halindeki süvariler, savaş arabaları, ellerinde çeşitli silahlar taşıyan yaya askerler, kutsal ağaçların iki yanında tapınan kanatlı fantastik yaratıklar veya insanlardan oluşmaktadır. Hareket kemerin tam ortasından, belirli bir mekan ile bağlantılı olmaksızın ve nerede başlayıp nerede bittiği belirtilmeksizin başlayarak iki dar kenara doğru devam etmektedir. Sahnelerin zemini kemeri şeritlere ayıran kabartma çizgilerdir. Bu zemin söz konusu kemerler üzerindeki tek mekansal kavramdır. Sürekli anlatım tarzında resmedilen kemerler üzerinde durağan motiflere rastlamak çok zordur. Bezeme bantları arasında savaş arabaları ile yapılan boğa veya aslan avı sahnelerinin yer aldığı kemerler de bu gruba girmelidir. Ancak bu örneklerle av sahneleri arasında yeralan ve sahnenin hareketliliğini durduran veya sekteye uğratan çeşitli motifler vardır. Rozet, palmet veya çeşitli geometrik veya bitki motifleri sürekli anlatımı sekteye uğratar. Kemerin bantlara ayrılarak bezeme alanlarının oluşturulduğu ve bu alanlar içinde kemer tokasına doğru hareket eden asker veya savaş arabalarının betimlendiği kemerlerden hiç birisi bir yazıt ile donatılmamıştır. Bu nedenle bu üslubun ne zaman başladığı ve ne zamana kadar devam ettiğini kesin hatlarıyla ortaya koymak bir hayli güçtür. Ancak benzer motiflerin yer aldığı ve üzerlerinde I. Argişti veya II. Sarduri'ye ait ithaf yazıtları olan diğer eserler yardımı ile bu grubun M.Ö. 8. yüzyılın başlarından itibaren kullanıldığı önerilebilir. Hareketlerin rozetler veya geometrik motifler ile bölündüğü av sahneli kemerlerin ise, önceki gruptan belki biraz daha geç olması gerekmektedir.

Urartu tunç kemerlerinde önemli bir başka grubu alt alta yerleştirilmiş aslan, boğa, dağ keçisi veya fantastik yaratıklar ile yer değiştirerek betimlenmiş rozetler, kutsal ağaçlar, çiçek motifleri, palmet motifleri veya kanatlı güneş kursları içeren kemerler oluşturur. Bu grubu giren kemerlerin bir kısmı çift çizgi ile üç veya dört şeride ayrılmış bir, bölümünde ise bezeme alanı tüm kemer yüzeyi olarak kullanılmıştır. Bazı durumlarda kemerin iki ucunda tek veya çift çizgi, nokta veya sarmal mo-

tifleri veya bunların bir kaçının birleşmesi ile yapılmış dikdörtgen bir alan içinde aslan veya boğalar, kutsal ağaç ya da kutsal hayvanı üzerinde ayakta duran tanrı motifleri betimlenmiştir. Bir kaç örnekte panolar içinde aslan avı sahnesinin betimlendiği de bilinmektedir. Kemerler üzerinde yeralan motifler, stilistik açıdan göçebe kavimler sanatını çağırıştırır. Bu kemerler için önerilebilecek tarih, Urartu sanatı üzerinde göçebe sanat etkilerinin başladığı M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı ve 7. yüzyılın başları olabilir.

Kemer bezeme alanının çeşitli bitki motifleri, rozetler, tomurcuk ve sarmallar veya birbirine nokta grupları ya da palmet motifleri ile bağlanmış S-şekilli dallar ile bölündüğü kemerler bir başka kemer grubuna aittir. Bu şekilde bölünen alanlar içine kutsal hayvanı üzerinde ayakta duran tanrılar, çeşitli hayvan motifleri, fantastik yaratıklar, palmet veya rozetler ve kutsal ağaçlar yerleştirilmiştir. Kemerin iki ucunda yeralan dikdörtgen bir pano içinde ise bu motiflerden biri veya birkaçı yer alabilir.

Bazı kemerlerin tüm yüzeyinin birbirini takip eden ve alt alta yerleştirilmiş aslan, boğa, kanatlı at veya aslanlar, akrep veya yılan kuyruklu aslanlar, kanatlı veya kanatsız fantastik yaratıklar veya avcılar ile tamamen dolu olduğu gözlenmiştir. Bu tür kemerlerde kemer yüzeyi hiç bir şekilde panolara ayrılmamıştır. Motifler biraz da sıkıcı olarak defalarca tekrarlanmıştır. Kemerler üzerinde yeralan bir çok motif, Kelermes veya Ziwiye'de bulunan göçebe sanat örneklerine çok benzemektedir. Son iki gruba giren kemerler üzerindeki motiflerin daha az itinalı bir işçilik ile üretildikleri ve arkadan vurma yönteminin yanında, önden çizme tekniğinin daha ağır bastığı gözlenebilir. Kesin olmakla birlikte bu tür kemerlerin M.Ö. 8. yüzyılın sonlarından itibaren Urartu'da üretildiklerini önermek mümkündür. Sekizinci yüzyılın ortalarından beri üretilen bir başka grup kemer, bezeme açısından diğer türlerden bir hayli farklıdır. Bu örnekler üzerinde sadece nokta, tomurcuk motifi, sarmal veya ziz zag dizileri yer alır. Bir iki örnekte karşımıza çıkan ithaf yazıtları tarihlendirme açısından önemlidir.

Yukarıda sözü edilen gruplara ait tüm kemerler farklı görünse de bezemelerin konusu açısından ortak bir özelliğe sahiptir. Bu örneklerde, belki ilk grup hariç, anlatılan bir olay veya işlenen bir konu yoktur. Amaç kemer yüzeyini günün sevilen moda motifleri veya kutsanan tanrı motifleri ile süslemektir. Kemer üzerindeki çeşitli tanrı veya kutsal hayvan motiflerinin, kemeri kuşanan kişiyi kötülüklerden korumuş olduğuna inanmak da mümkündür. Amaç bu bile olsa, motifler birbirleri ile ilişkilendirilmeden tek başlarına ve durağan bir şekilde resmedilmişlerdir. Narrativizim en düşük seviyededir. Bu durum Urartu betimleme sanatının önemli bir özelliğidir ve güney komşularının sanatı ile büyük bir farklılık gösterir. Ancak bir grup Urartu kemeri, yukarıda belirttiğimiz özellikler ile tamamen ters düşmektedir. Genişlikleri önceki tüm gruplardan daha dar olan kemerler üzerinde dini merasimler, bu merasimler için ziyafet sofrasının hazırlanması veya bazı kişilere sunulan ziyafet olayları gibi daha önceki gruplar üzerindeki betimlemelerde görmeye pek alışmadığımız konular anlatılmaktadır. Anlatım narratif üslup ilkelerine uygun olarak bir mekandan veya alandan başlamakta ve hareket çeşitli konu ve kişilerle devam etmektedir. Bu türe giren bir çok kemer üzerinde var olan kale betimlemeleri, olayın yeraldığı mekan hakkında da bilgi vermektedir. Kemerler üzerinde boğa, aslan, kanatlı hayvanlar ve tomurcuk dizileri gibi gelenekselleşmiş Urartu motiflerinin yanında, daha ilkel gibi görülen, ama öncekilerden çok daha hareketli ve ikonografik olarak çok daha zengin figürler vardır. Bu kemerler büyük olasılıkla krali aileye, yöneticilere veya zengin kesime ait olmayan kişilerin ürettiği ve kullandığı kemerlerdir. Olasılıkla Urartu kalelerinin etrafında yaşayan halkın dinsel ve belki de günlük uğraşlarını betimleyen bu kemerler, motiflerinin işleniş açısından da farklılık gösterir. Motifler daha çok çağdaş Kafkasya kemerlerinde gözlenen önden çizme ve noktalama yöntemi ile yapılmıştır. Bu tür kemerlerin daha önceki gruplar gibi üretildikleri kesin bir zaman dilimi olmamalıdır. Krallığın hemen her döneminde farklı gruplara ait bir veya birkaç grup kemer üretilmiştir. Urartu süsleme sanatında gözlenen stilistik gelenekselleşme aynı tarzdaki bir çok motifin farklı zamanlarda yapılmasını sağlamıştır. Olasılıkla merkezi bir sanat ekolünün aristokratlar arasında değişikliğe uğratılmaksızın benimsenmesi ve bunun uzun yıllar uygulanması, Urartu süsleme sanatı repertuarının da yeterince gelişmemesine neden olmuştur. Ancak krali ekollerden çok kendi geleneklerine bağlı olarak kemer veya diğer eşyaları üreten halk bu eserlerde farklı fakat kendisinin olan bazı öğeleri kullanabilmiştir.

KAZANLAR

Urartu metal işçiliği içinde çok önemli bir yeri tunç veya bakırdan yapılmış büyük boyutlu kazanlar alır. Ağız kenarlarında kazanı süsleyen boğa, siren ve griffon gibi eklentileri olanlara "eklentili kazanlar" adı verilir. Eklentili kazanların kökeni, üretim bölgeleri veya yayılış alanları uzun süren ve günümüzde de devam eden bilimsel tartışmalara neden olmuştur. Benzer eklentili kazanların İtalya gibi Anadolu dışındaki bazı ülkelerde ele geçmesi, Urartu denizası ticaretinin sonucu olarak benimsenmiş ve bu ticaretin boyutları konusunda da tartışmaları başlatmıştır. Büyük boyutlu tunç veya bakırdan yapılmış Urartu kazanlarının varlığı ile ilgili üç ana kaynak vardır. Bunlardan ilki U a tu veya Asur üretimi olan çeşitli eserler üzerindeki kazan betimlemeleridir. Bir diğer grup veri, özellikle Asur yazılı kaynaklarında geçen ve Asurlular tarafından ele geçirilen kazanlar ile ilgili yazılı belgelerdir. Üçüncü veri topluluğu ise, Urartu egemenlik sahası içinde veya Urartu sınırları dışında kazılar ile ele geçen kazan veya kazan eklentileridir. Bazı Urartu tunç kemerleri üzerinde resmedilen çeşitli amaçlı merasimler sırasında büyük boyutlu kazan veya kapların kullanıldıkları bilinmektedir. Asur kralı II. Sargon'un Musasir kentinin yağmasını resimleyen Korsabad kabartması üzerinde de Haldi tapınağının önünde iki adet büyük boyutlu kazan resmedilmiştir. Bu örnek kazanların Urartu tapınaklarının önünde dini bir amaç için de kullanıldığının önemli bir kanıtıdır. Nitekim Varto yakınlarındaki Kayalıdere'de o taya çıkartılan tapınak avlusunda ve tapınağın giriş kapısının hemen karşısında üç ayaklı bir kazanın varoluğu kanıtlanmıştır. Kazanların depolama amacı dışında dini merasimlerde de kullanıldığına ait bir veri, Erzincan yakınlarında kazılan Altıntepe'de ele geçmiştir. Altıntepe'de bulunan ve 300 litre kapasiteli üç ayaklı ve dört boğa başı eklentili kazan burada yer alan mezarlar ile ilgilidir.

II. Sargon'un kayıtları Musasir'de ele geçirilen ganimet arasında *"etrafları yabani öküz, aslan ve ejder başı ile süslenen 12 gümüş kazandan"* bahsetmektedir. Burada tanımlanan şüphesiz eklentili gümüş kazanlardır. Ayrıca yüzlerce küçük ve büyük tunç kazanların ganimet listesine geçtiği bilinmektedir. Büyük boyutlu kazanların tapınaklardaki kullanım amacı ile ilgili en açıklayıcı bilgileri yine II. Sargon'un sekizinci sefer kayıtlarında bulmak mümkündür. Sargon tapınakta yağma ettiği ganimetin listesinde *"tunç kapakları ile birlikte içi 50 ölçek su alabilen büyük bir kazandan ve Urartu kralına ait olan, Haldi'nin önünde kurban sunmak için kullanılan ve içi kurban törenine ait şarap ile dolu olan 80 litre kapasiteli büyük kapaklı kazandan"* söz etmektedir. Bu tanımlardan anlaşılmaktadır ki kazanlar dini merasimlerin bir aşamasında gerçekleştirilen sıvı kurban ile (libasyon) ilgilidir. Tunçtan ve pişmiş topraktan yapılmış büyük boyutlu kapların çeşitli yapılar içinde libasyon amaçlı olarak kullanıldıkları Ayanis Kalesi kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Ayanis Kalesi'nde "payeli salonda" bulunan tahrip olmuş tunç kazanın, hemen yanında yeralan kireç taşı libasyon sunağı ve kanalları ile dini bir işlevi yerine getirdiği kesindir.

Urartu egemenlik sahası içinde yürütülen bazı kazılar, Asur yazılı kaynaklarında anlatılan veya Asur ve Urartu betimlemelerinde gösterilen büyük boyutlu kazanların gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Karmir-Blur'da bulunan 1.68 metre çapındaki ve 700 litre kapasiteli iki tunç kazan ve Altıntepe'de anıtsal mezarın girişinde ortaya çıkan 300 litre kapasiteli, boğa eklentili tunç kazan uzun yıllardan beri bilinen örneklerdir. Son yıllarda yürütülen Ayanis Kalesi kazıları, biri "payeli salonda" diğeri ise kalenin batısındaki "depo mekanlarında" olmak üzere iki tunç kazanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. "Payeli salonda" 4 No.lu payenin yanında bulunan, ağız kenarı demir çubuk ile güçlendirilmiş tahrip olmuş tunç kapağın bu kazana ait olması gereklidir. Tunç levhalardan yapılan kazanların doğal nedenler ile tahrip olma şansları çok fazladır. Ağız kenarları demir çubuklar ile güçlendirilmiş olsa da yerleşme yerlerinde kullanılan birçok Urartu tunç veya bakır kazanının tahribat nedeniyle bize ulaşmadığı kesindir.

Altıntepe örneğinde olduğu gibi bazı tunç kazanların ağız kenarları çeşitli hayvan başları ile süslenmiştir. Boğa, siren, aslan veya griffon başı olarak şekillendirilen bu ilaveler "kazan eklentileri" olarak adlandırılmıştır. Kazan eklentileri içinde en yaygın kullanılan boğa ve siren eklentileridir. Griffon eklentileri ise daha çok Etrurya ve Yunanistan'da ele geçmiştir. Altıntepe'de bulunan kazanın ağız kenarında döküm yöntemi ile yapılmış, T-biçimli bir plaka üzerine yerleştirilmiş olan dört boğa ek-

lentisi, dört adet perçin ile kazanın ağız kenarının altına tutturulmuştur. Boğa başları boynuzludur. Yuvarlak gözler, kaşlar ve ağız-burun yöresi plastik olarak işlenmiş, alın dikdörtgen olarak biçimlendirilmiştir. Alın üzerindeki saçlar sarmallar ile biter. Toprakkale'de ele geçen iki boğa eklentisi genel hatları ile Altintepe örneğine benzemesine karşın kaşlar, gözler ve saçlardaki detaylar çizgiler ile belirtilmiştir. Urartu sınırları içinde bulunan diğer boğa eklentileri Urmiye Gölü'nün güneybatı kıyısındaki Guşçi-Köyü'nde ve aynı yöredeki Karmir-Blur kazılarında ele geçmiştir. Her iki grup eklentide de alın yine alışageldiği gibi dikdörtgen olarak biçimlendirilmiş, detaylar önemli ölçüde stilize edilerek verilmiştir.

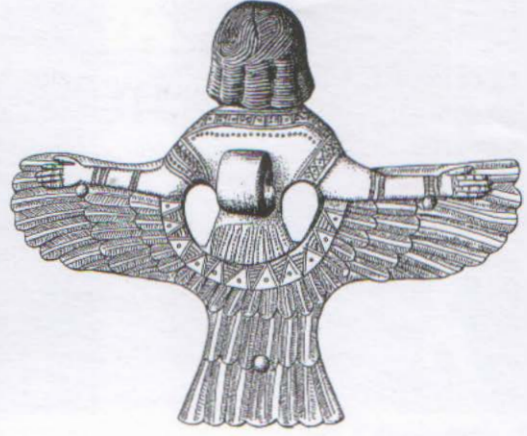
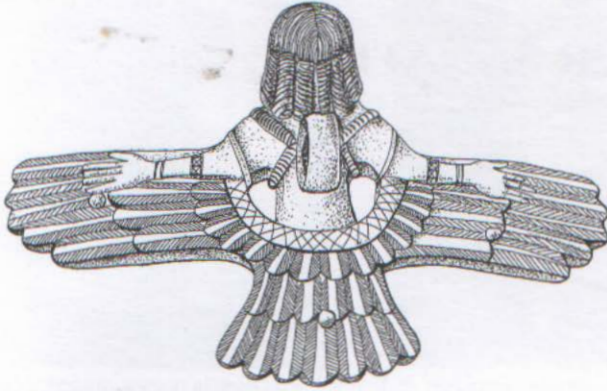
Urartu sınırları dışında bulunan boğa eklentilerinin sayısı pek fazla değildir. Bu buluntuların en önemlisi M.Ö.725-700 yıllarına tarihlenen Gordion'daki Büyük Tümülüste bulunan bir kazanın üzerindedir. Boğa başlarının üzerinde olasılıkla kazanın taşınması için kullanılmış bir halka deliği vardır. Alın Urartu'da bulunan örneklerin aksine üçgen olarak biçimlendirilmiştir. Gordion örneğinin bir Urartu ürünü olup olmadığı hala tartışmalıdır. Çok sayıda boğa eklentisi Urartu sınırlarından bir hayli uzakta, Yunanistan'da gün ışığına çıkarılmıştır. Yunanistan örnekleri genellikle bir halka deliğine, kısa boynuzlara ve yuvarlak alına sahiptir. Bazı bilim adamları Gordion'da ve bazı batı merkezlerinde bulunan boğa eklentilerinin Urartu ürünü olduğunu ve bu yerleşme yerlerine Urartu ile batı dünyası arasında varolan ticaret yoluyla gittiğini savunmaktadırlar. Bir grup bilim adamı ise Gordion ve Yunanistan'da ele geçen kazanların ve boğa eklentilerinin yerel üretimler olduğunu, ancak boğa eklentisi fikrinin doğu kökenli olduğunu önermişlerdir. Madeni veya pişmiş toprak büyük boyutlu kapların ağız kenarlarına boğa başlarının yerleştirilme geleneği Anadolu'da M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren kullanılmıştır. Üç ayak üzerinde duran büyük kazanların Anadolu'daki erken örnekleri de Kaneş Karum'un II. katına kadar geri gitmektedir. Burada bulunan bir mühür baskısı üzerinde üç ayaklı bir kazan betimlenmiştir. Kapların ağız kenarlarını süsleyen benzer boğa veya kuş başları İlk Tunç Çağ'ın son evresinde Kıbrıs'ta da görülebilmektedir.

Urartu ürünü olan boğa eklentileri ve eklentili kazanların, bir Urartu buluşu olup olmadığı tartışmalıdır. Bilinen en erken tarihli Urartu eklentili kazanı sekizinci yüzyılın sonuna tarihlenebilmektedir. Kayalıdere kazanının eklentilere sahip olduğu bilinmemektedir. Tapınağın avlusunda üç ayak üzerinde durduğu önerilen bu kazanın eklentili olması durumunda bile tarihi M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından geriye gidemez. Elimizdeki örneklerden daha erkene tarihlenen eklentili kazanların gün ışığına çıkartılamaması durumunda bu geleneğin Urartu'ya başka bir kültür bölgesinden, olasılıkla da Kuzey Suriye'den geldiği fikri değerini yitirmeyecektir. Kumahalli ülkesi kralı Kuştaspili gibi bazı Kuzey Suriye Kent Devletleri krallarının, Urartu'ya haraç olarak 1.535 kazan verdiği hatırlanmalıdır. Bu noktada Musasir tapınağının önünde yer alan iki adet üç ayaklı kazanın tarihi ve kime ait olduğu önem taşımaktadır. Bu kabartma Musasir'in yağma edildiği M.Ö. 714 yılına tarihlenmektedir. Ancak tapınak ve tapınaktan alınan eşyalar daha önceki bir tarihte de yapılmış olabilir. Hatta tapınağın bir Urartu tapınağı olmadığı, kentlini İşpuini tarafından ele geçirilmesinden sonra Musasir Tanrısı Bağbartu'dan alınarak, Urartu Tanrısı Haldi'ye ithaf edildiği bilinmektedir. Olasılıkla tapınak önündeki kazanlar İşpuini'nin fethinden önce de vardı. Musasir, Kuzey Suriye ve Asur dahil tüm komşu ülkeler halkları tarafından saygı gören bir dini merkezdi. Bu nedenle Musasir ganimet listesinde sözü edilen birçok mal bu kent yöneticileri ve halkları tarafından tapınağa armağan olarak sunulmuştu. Yağma listesindeki Tabal, Urartu, Kirhi, Asur ve "adlarını yazmanın kolay olmadığı" ülkeler bu armağanların geldiği ülkelerdir. Musasir kentinin ve tapınağının ele geçirilişi ile Urartu'ya gelen bazı kültürel öğeler olabilir. Eklentili veya eklentisiz kazanların tapınakların önünde yer alması bu öğelerden biri midir bilinmemektedir. Tanrı Haldi'nin Urartu'ya Musasir'den geldiği doğrultusunda yapılan bazı önerilerin var olduğu da unutulmamalıdır. Bu soruların yanıtları kazılardan çıkacak yeni yazılı ve arkeolojik belgeler ile verilebilecektir.

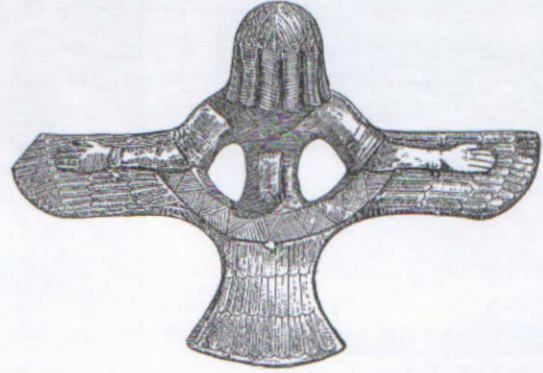
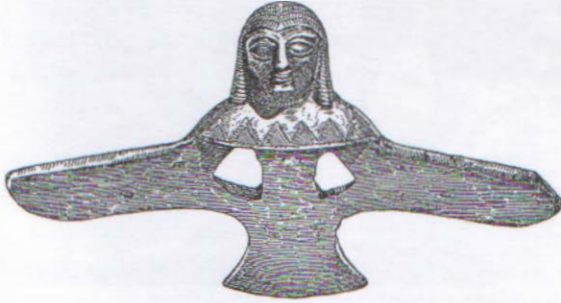
Urartu Sanatı'nda yaygın olarak kullanılan eklentilerden diğeri sirenlerdir. Sirenler insan vücutlu, kadın veya erkek başlı, kanatlı ve kuş kuyruklu fantastik yaratıklardır (Çizim 26-28). Kazanların ağız kenarına monte edilen sirenlerin bir çoğu kazanı taşımak amacıyla yapılmış halkalara sahiptirler. Siren eklentili kazanlar Anadolu'da, bir çoğu Toprakkale'de olmak üzere, Urartu egemenlik sınırları içinde ve Gordion'da; Yunanistan'da Olimpiya, Delfi, Ptoon, Delos, Rodos ve Atina'da; İtalya'da

ise Praeneste ve Vetulonia'da ele geçmiştir. Siren eklenti ve eklentili kazanlarının Yunanistan'a ve İtalya'da Etrurya mezarlarına kadar geniş bir coğrafi alan içinde ele geçmiş olması, Yakındoğu'nun çok önemli bir maden işleme merkezi durumunda olan Urartu ülkesi ile batı dünyası arasında varolan ticaretin sonucu olarak benimsenmiştir. Söz konusu ticaretin Urartu Krallığı'nın farklı dönemlerinde Al Mina ve Tarsus gibi Doğu Akdeniz veya Trabzon gibi Doğu Karadeniz limanlarından veya Gordion üzerinden giden karayolu ile gerçekleştiği bilinmektedir. Siren eklentilerinin sahip olduğu stilistik özelliklerin, Kuzey Suriye plastik sanatı ile olan benzerlikleri, sirenlerin kökeni ve kaynağı ile ilgili olarak Kuzey Suriye'nin de önerilmesine neden olmuştur. Bazı bilim adamları Gordion'da bulunan sirenlerin bu ülkede üretildiklerini, batıda bulunan diğer sirenlerin ise Kuzey Suriye malı olduklarını önerirler. Bu örnekler ile Toprakkale'de bulunan Urartu eklentileri arasında varolan bazı stilistik farklılıklar ve Kargamış, Zincirli gibi Kuzey Suriye Kent Devletleri plastik eserlerindeki benzerlikler yukarıdaki fikri desteklemektedir. Ancak Kuzey Suriye kazılarında hiç bir siren eklentisinin ele geçmemiş olması gerçeğini de unutmamak gereklidir. Birçok siren eklentisi üzerinde gözlenen Urartu stilistik özelliklerinin kaynağı, olasılıkla Urartu ve bazı Kuzey Suriye Kent Devletleri arasında kurulan ticari işbirliği ve bunun sonucu olarak oluşan ortak üretim atölyelerinden kaynaklanabilir. Siren eklentilerinin ve siren eklentili kazanların kökeni neresi olursa olsun, Urartu metal ustalarının ve batı ile Urartu ve Kuzey Suriye arasında gerçekleştirilen ticaretin bu malların geniş bir alana yayılmasında ve çok geniş bir kullanım alanı bulmasındaki payı yadsınamaz.

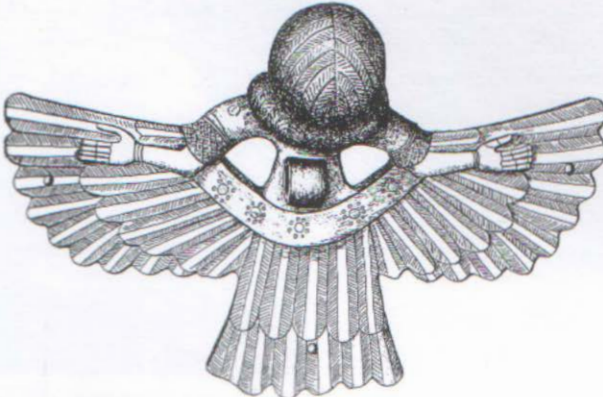
Karmir-Blur'da bulunan bir aslan eklentisi, Urartu'da boğa ve siren eklentilerinin dışındaki tek örnektir. Üzerinde Urartu kralı II. Sarduri'ye ait bir yazıt bulunan aslan eklentisinin bir kazanı süslediği konusunda kesin kanıt yoktur. Etrurya'da bulunan ve üzerinde siren ve grifon eklentileri ile birlikte aslan eklentilerinin de yer aldığı kazan, Karmir-Blur örneğinin de bir kazanı süslediğini hatırlatmaktadır. Aslan eklentisinin önemli özelliği, üzerindeki yazıt ile M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına tarihlenmiş olmasıdır. Boğa veya siren eklentileri de dahil olmak üzere bu kadar eskiye giden bir eklenti Urartu kazılarında henüz bulunmamıştır. Bu örnek aslında, bulunan tüm eklentilerin tarihinden de eskidir ve Urartu maden sanatında eklentili kazan geleneğinin öncesini göstermesi bakımından önemlidir.

Çizim 26 - Tunç kazanların ağız kenarlarındaki siren eklentileri (Merhav R., (Editor), *Urartu-A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E. Jerusalem, 1991, 230, Res. 8.1a-8.2*)

Çizim 27 - Kanatlı eklentiler (Sirenler) (Piotronskii B.B., *Urartu : The Kingdom of Van and its Art, Londra, 1967, Res. 62*)

Çizim 28 - Kanatlı siren eklentileri (Merhav R., (editor), *Urartu-A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E., Jerusalem, 1991, 230, Res. 8.3-4*)

MÜCEVHER SANATI

Urartu Krallığı'na ait çeşitli yerleşme yerlerinde yapılan bilimsel kazılarda veya yasal olmayan kaçak kazılarda ortaya çıkan ve özellikle altın ve gümüşten yapılmış takılar, bu sanatın gelişmişlik düzeyini ortaya koyacak niteliktedir. Ele geçen eserlerin yanında, özellikle Asur yazılı kaynaklarına yansıyan altın ve gümüş süs eşyalarının çeşitliliği de dikkat çekicidir. Altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerden üretilen eşyaların, kalelerin düşman tarafından yağmaları sırasında ganimet olarak alınıp götürülmesi, bir çoğunun yok olmasına neden olmuştur. Urartu'da mücevher sanatına ait en erken örnekler Menua tarafından yaptırılan Patnos yakınlarındaki Giriktepe Sarayı'ndan ele geçmiştir. M.Ö. 9. yüzyılın sonuna veya 8. yüzyılın başına tarihlenen sarayda bulunan eserlerin teknik açıdan bir hayli gelişmiş oldukları gözlenir. Üçgen granülasyon tekniği ile üretilen küpelerin ve granülasyon ile bezenmiş nar biçimli küpelerin yakın benzerleri, Batı İran'da yapılan Marlik kazılarında da ortaya çıkarılmıştır. Marlik Tepe'nin bir çok buluntusu ile Girik Tepe buluntuları arasındaki yakın benzerlik bir kültürel etkilenmeyi göstermektedir. Marlik Tepe'nin, Giriktepe'den daha erkene tarihlendiği dikkate alınırsa bu etkilenmenin doğudan geldiği öne-
rilebilir.

Altın-tepe'de ve Karmir-Blur'da yapılan kazılar da Urartu mücevher sanatı ile ilgili bazı buluntular vermiştir. Altın-tepe'de özellikle mezarlar içinde ölümlerin yanında veya mezar dışında ele geçen kişisel süs eşyaları arasında boncuklar, altın bilezik ve düğmeler sayılabilir. Karmir-Blur kazılarında altından sandal biçimli küpeler, altın ve gümüşten yapılan madalyonlar, altın küpe ve bilezikler ele geçen buluntular arasındadır. Sandal biçimli küpelerin olasılıkla Kuzey Suriye yoluyla Fenike'den gelmiş olması mümkündür. Bu tür örnekler Fenike sanatında bol miktarda bulunmuştur. Günümüzde Van Müzesi'nde saklanan altından yapılmış bir çok süs eşyası, Urartu mücevher sanatının ulaştığı seviyeyi sergilemektedir (Resim 73-80). Özellikle altından aslan başlı küpe, hayvan başlı iğneler, çeşitli formda yaka ve saç iğneleri dikkat çekicidir. Altın, gümüş veya tunçtan yapılmış ve uçları aslan, boğa veya yılan başları ile tamamlanan bilezikler ve çeşitli kolye ve küpeler, Urartu'da bol miktarda ele geçen takılar arasındadır. Van Müzesi'nde sergilenmekte olan ve bilim dünyasında iyi bilinen altın aslan başlı demir bilezik bu sanatın en güzel örneklerindendir. Altın süsleme elemanlarının kişisel takı olarak kullanılmasının yanında çeşitli elbiseleri, kıymetli mobilyaları ve hatta duvar bezemelerini de süsledikleri bilinmektedir. Ayanis kazılarından çıkan onlarca altın ve tunç üzerine altın kaplama tekniği ile yapılmış rozetler bunu göstermektedir (Resim 81). Urartu madencilik sanatının genel gelişmişliğine paralel olarak altın ve gümüşten yapılan süs eşyaları da çok yüksek bir işçiliği sergilerler. Urartu'nun kuzey bölgelerinde var olduğu bilinen zengin altın ve gümüş madenleri bu gelişmişliğe önemli katkılarda bulunmuş olmalıdır. Kazılarda bulunan bazı takıların aynılarının Asur krallarını betimleyen kabartmalar üzerinde kral tarafından kullanılmış olması, Urartu mücevher sanatının etkilerinin, Urartu sınırlarını aştığını kanıtlamaktadır.

Resim 73- Aslan başlı küpe, altın, Van Müzesi

Resim 74- Hayvan başlı altın iğne, Van Müzesi

Resim 75 - Tunç iğneler Van Müzesi

Resim 76 - Tunç bilezikler Van Müzesi

Resim 77 - Altın kolye, Van Müzesi

Resim 78 - Van Müzesi'nde altın bir kolye ucu

Resim 79 - Sandal biçimli altın küpe, Van Müzesi

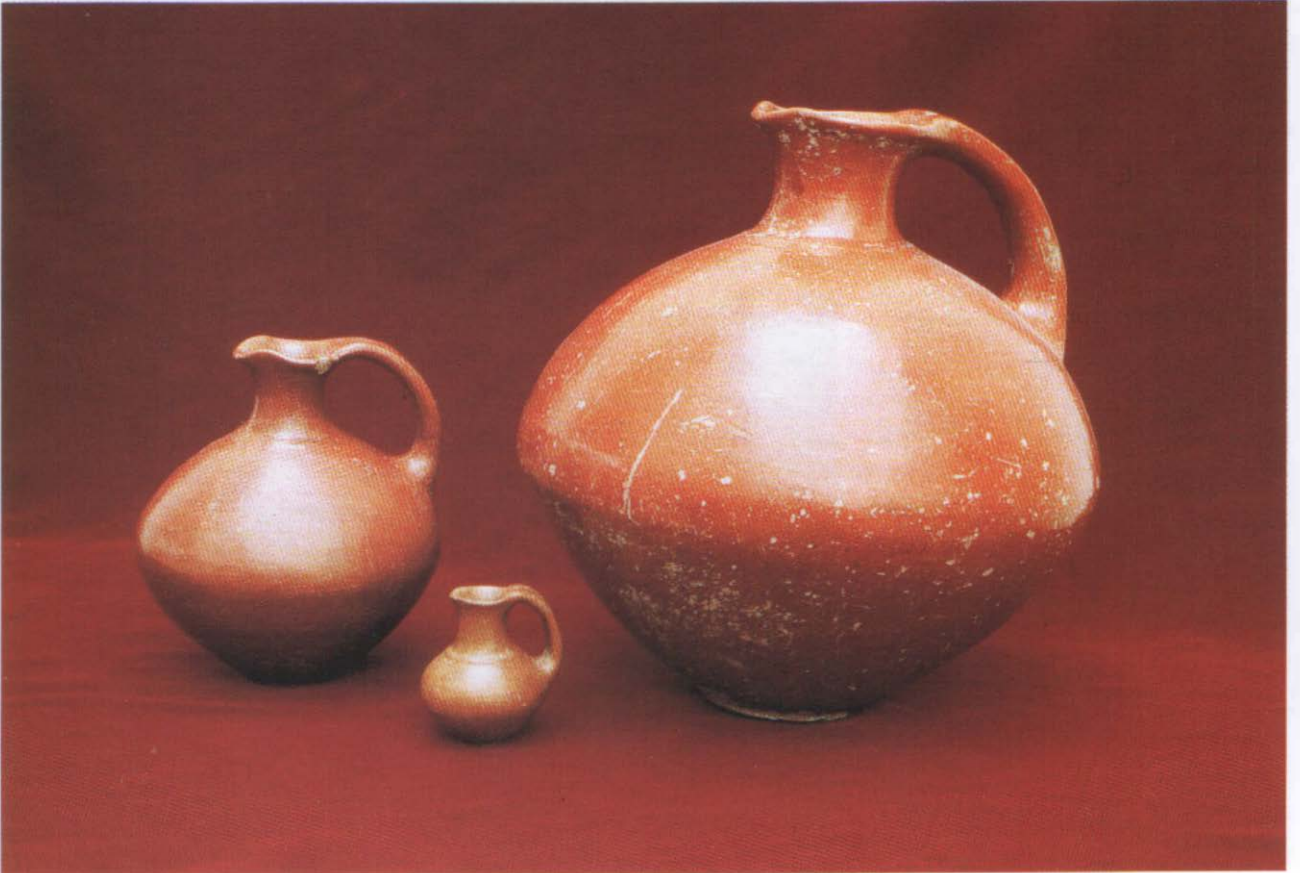
Resim 80 - Hayvan başlı altın-demir bilezik, Van Müzesi

Resim 81 - Altın rozetler, Ayanus Kalesi

Resim 82 - Kaideli, çift kulplu kırmızı açkılı kap, Ayanis Kalesi

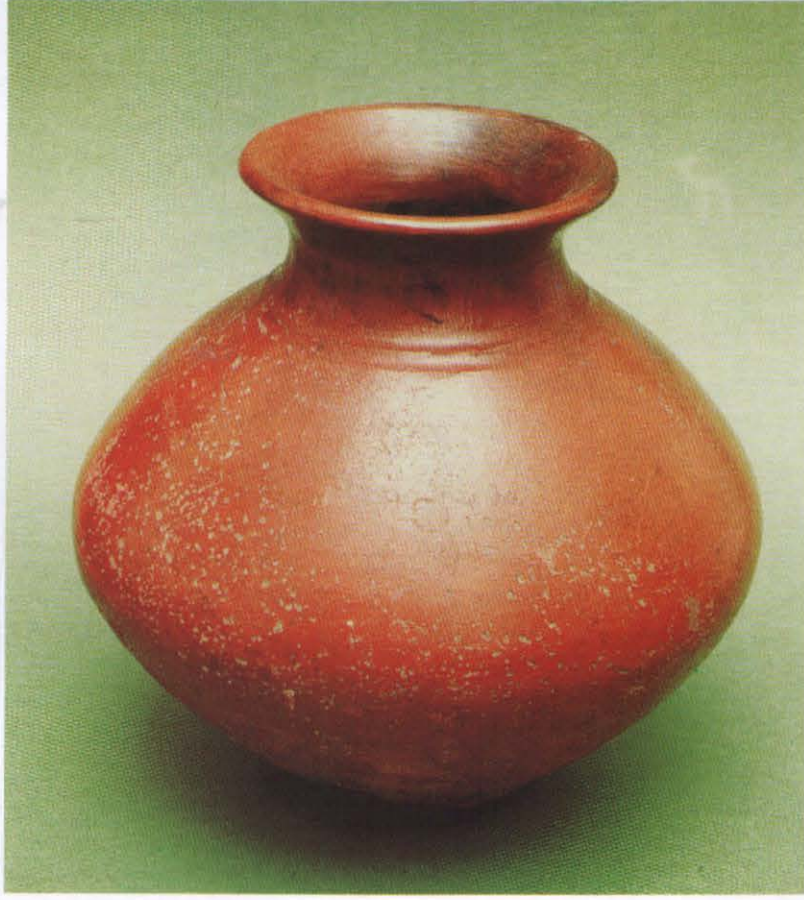
Resim 83 - Kırmızı açkılı yonca ağızlı testiler

ÇANAK ÇÖMLEK

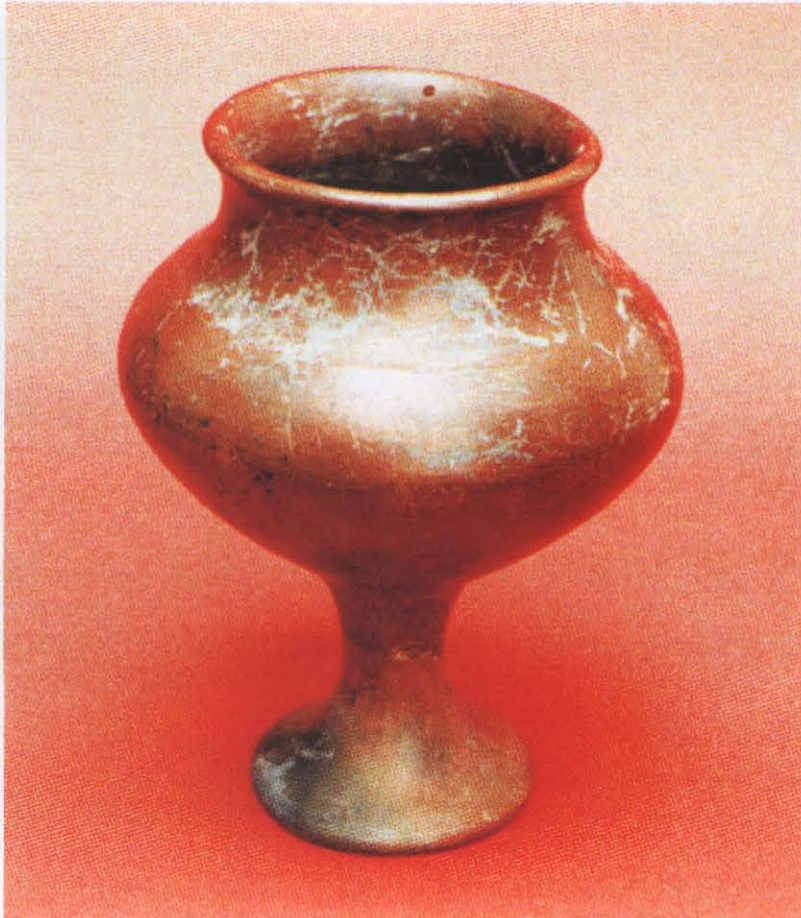
Urartu çalışmalarının başladığı yüzyılımızın başından buyana, Urartu çanak çömlek sanatı ile ilgili olarak yapılan bir çok değerlendirme ve önerilerin, son yıllarda Van Gölü Havzası'nda yürütülen bilimsel kazı ve araştırmalar sonucunda önemli şekilde değişikliğe uğraması kaçınılmaz olmuştur. Erken önerilere veri sağlayan kazı veya araştırmalar, Karmir-Blur veya Toprakkale gibi bazı yerleşme yerlerinin dışında, bir veya iki sezonluk kısa kazı dönemleri veya çok sınırlı yüzey araştırmalarının sonuçlarına bağlı kalınarak yapılmış ve çoğu kez de değerlendirmelerde zorlamaya gidilmiştir. Sınırlı malzeme ile varılan sonuçlar, Urartu ana yerleşim alanlarından çok uzaklardaki çanak çömlek gelenekleri ile karşılaştırılmış ve önerilere bu şekilde destek aranmıştır. Halbuki özellikle son yirmi yılda Van Bölgesi'nde yürütülen yüzey araştırmaları ve kazılarda ortaya çıkartılan binlerce malzeme, Urartu çanak çömlek geleneğinin öncüsünün Urartu ana yerleşim sahası içinde aranabileceğini göstermiştir. Bu geleneğin kökleri, farklı malzeme grupları için yerinin Erken Tunç Çağları'na veya ikinci bin yıllarına kadar geri gidebilmektedir. Bu durum sadece çanak çömleğin hamuru veya rengi için değil, fakat aynı zamanda formları için de geçerlidir.

Urartu çanak çömleği, bazı yayınlarda genelde iki grup altında toplanmıştır. Bunlardan ilk grubu daha erkene tarihlendiği önerilen boyalı çanak çömlekler oluşturur. Urartu'da tek renkli keramiklerden önce var olduğu önerilen bu tür ile ilgili bilgilerimiz, Van Kalesi ve Kalecik gibi birkaç Urartu kalesinde bulunduğu söylenen mallardır. Bu keramik türü üzerinde boya ile yapılan geometrik motifler vardır. Formlar genellikle şişkin karınlı kaplardır. Çeşitli yayınlarda sözü edilen bu keramik türünün, Urartu öncesi katlardan ele geçtiği belirtilmiştir. Ancak araştırmalar göstermiştir ki, Urartu sanatında M.Ö. 7.yüzyılda görülen sınırlı örneklerin dışında yaygın bir kullanım alanı bulmuş boyalı çanak çömlek geleneği yoktur. Son yıllarda Van Kalesi'nde, Dilkaya Höyüğü Orta Demir Çağ katında ve Van Kalesi Höyük'te yapılan arkeolojik kazılarda, bir iki örneğin dışında, boyalı kap parçası bulunmamıştır. Aslında farklı dönemlere tarihlenen hiç bir Urartu kazısında boyalı çanak çömlek buluntuları birkaç istisnanın dışında, ele geçmemiştir. 1997 yılında dokuzuncu sezonu tamamlanan ve binlerce keramik buluntunun kayıtlara geçirildiği Ayanis kazısında veya kazısı tamamlanan Dilkaya'da, Urartu olarak önerilebilecek hiç bir boyalı parça yoktur. Bu durum Van Bölgesi'nde sürdürülen diğer kale kazılarında da aynıdır.

Urartu, boyalı çanak çömlek geleneğinden çok, tek renkli (monokrom) keramik geleneğine sahiptir. Elde edilen veriler şunu göstermektedir ki; Urartu çanak çömlek gelenekleri arasında bir boyalı türden söz etmek tamamıyla hatalıdır. Urartu kalelerinin bazılarında bulunduğu bildirilen ve Karagündüz gibi bazı kazılarda az da olsa ele geçen boyalıları, Van Bölgesi'nin ikinci binyıl boyalı çanak çömlek geleneğine ait örneklerdir. M.Ö. 7. yüzyılda kullanım görmüş olan devetüyü astarlı ve ağız kenarlarında geometrik desenler ve özellikle içi taralı üçgenler olan kase ve tabaklar, bir Urartu geleneğinden çok Kuzeybatı İran etkisinde yapılmış ve yayınlarda "triangele ware" olarak adlandırılan örneklerdir. Günümüzde Anadolu'nun çeşitli müzelerinde sergilenen ve tipik Urartu kap formlarına sahip bazı boyalı kaplar da Urartu sınırları içinde herhangi bir usta tarafından üretilen, ancak üretildiği yöre dışına taşmayan örneklerdir. Bu duruma en güzel örnek Ayanis Kalesi'ne özgü bir işçilikle üretilen taş kaplardır. Bu kapların benzeri bugün için hiç bir Urartu yerleşme yerinde bulunamamıştır. Belli bir kale için çalışan bir ustanın ürünü olan bu tür çeşitli özel malları Urartu sınırları içinde, sadece ait olduğu kaleye özgü bir mal olarak bulmak mümkündür.

Resim 84- Alçak boyunlu küpçük, Van Müzesi

Resim 85 - Ayaklı kadeh, Van Müzesi

Resim 86 - Devetüylü renkli depolama kabı, Ayanus Kalesi

Resim 87 - Boğa başlı, bezemeli, sıyah açıklı kap parçası, Van Müzesi

KIRMIZI AÇKILI KERAMİK

Urartu keramiği olarak niteleyebileceğimiz örnekler, “kırmızı açkılı Urartu keramiği” olarak adlandırılan çanak çömleklerdir (Resim 82). Urartu sanatında öncüsü olmadan ortaya çıkan tapınaklar veya ilk kez Urartu tanrılar alanında rastladığımız Tanrı Haldi gibi, kırmızı perdahlı Urartu çanak çömleği de Doğu Anadolu’da ilk kez Urartular ile görülmeye başlar. Kap formları ve özellikle kabın üzerini bir kabuk gibi saran kalın astarı ile tanınan bu keramik türü Urartu sanatı için bir simge durumundadır. Kırmızı renkli astarın metal kapları taklit etmek için kullanıldığı önerilmiştir. Kapların hamuru iyi elenmiş kil ve bazı durumlarda ince kum katkısı ile hazırlanmıştır. Kaplar genellikle fırınlanmadan önce astarlanmış ve açkılanmış ve olasılıkla bir deri veya güderi ile cilalanmıştır. Fırınlanmadan sonra açkılanan kapların varlığı da bilinmektedir. Kırmızı perdahlı kapların formlarında bir standartlaşma yoktur. Hemen her çeşit formda kırmızı perdahlı açkılı keramik üretilmiştir. Ancak Urartu maden işçiliğinde metal örneklerine sıkça rastlanan yonca ağızlı tek kulplu testiler (Resim 83), derin veya alçak kaseler, keskin pro illi veya S-şekilli tabaklar, kulpsuz alçak boyunlu küpçükler (Resim 84), ayaklı kadehler (Resim 85), yuvarlak geniş ağızlı depo küpleri veya minyatür kaplar, kırmızı perdahlı teknikte yapılan bazı kaplardır. Kaplar üzerinde herhangi bir bezeme elemanı genellikle yoktur. Kulplu olan bazı testi veya diğer kapların kulplarının gövde ile birleştiği yerlerinde veya kulp üzerinde genellikle sivri bir kalem ile kazınarak yapılan çeşitli bitkisel, geometrik veya ay veya yıldız gibi işaretler mevcuttur. Bu işaretlerin anlamı tam olarak bilinmemekle birlikte, kabın üretildiği atölyenin veya ustanın damgası olabileceği düşünülebilir. Birçok Urartu kabının dip kısmına veya daha az olarak gövde üzerine, kap henüz ıslak iken vurulan damgalar da keramiklerin üretim merkezleri veya üretim ustaları ile ilgili olmalıdır.

Kırmızı perdahlı Urartu keramiği, birçok Urartu kalesinde ortaya çıkmış olmasına karşın, geniş kullanım alanını Van Gölü Havzası’nda bulmuştur. Genellikle kale kazılarında elde edilen bu türe ait örnekler, krallığın merkezinden uzaklaştıkça azalır ve kalitesi düşer. Elazığ Bölgesi’nde veya Kuzeybatı İran’da birçok yerleşme yerinde bulunan mallar kalite açısından çok farklıdır. Kırmızı perdahlı Urartu Keramiği, büyük oranda Urartulu olan sınıfın yoğun olarak kullandığı bir çanak çömlek türüdür. Olasılıkla fakir halk veya Urartulu olmayan farklı yöre halkları, bu keramiği daha az kullanmışlardır. Söz konusu keramiğin yoğun olarak kullanıldığı yerleşme yerlerinde Urartu dilini konuşan, Urartulu halkın yaşadığını önermek mümkündür. Bu keramik türüne Urartu halkını simgelemesinden kaynaklanarak, “Bianili keramiği” adının verilmesi de önerilmiştir. Krallığın farklı yörelerinde egemenlik altına alınan yöre halkları ise daha önceden bildikleri ve kullandıkları çanak çömlek türlerini kullanmaya devam etmiş olmalıydılar.

GÜNLÜK KULLANIM KAPLARI

Kazısı yapılan birçok kalede en çok ele geçen keramik türü, kırmızı açkılı keramikler değildir. Aksine farklı renklerde ve biçimlerde yapılan ve daha çok günlük işlerde veya çeşitli katı ve sıvı maddeleri depolamakta kullanılan malların oranı, kırmızı açkılı mallara oranla çok daha fazladır. Genellikle devetüyü, kahverengi, kiremit veya siyah renkli olan günlük kullanım veya depolama kaplarında ortak özellik, az miktarda ince kum katkıya sahip hamurlarıdır. Kapların üzerinde hemen her zaman astar ve açkılı bulmak mümkündür. Bezeme genellikle yoktur (Resim 86). Bu türe giren kapların diplerinde veya boyun altlarında da çömlekçi atölyesine veya çömlekçiye ait çeşitli işaretler bulmak mümkündür. Bu işaretler aynen kırmızı perdahlı kaplarda olduğu gibi bazı durumlarda kazıma, bazı hallerde ise baskı yöntemi ile yapılmışlardır. Kap formları geniş bir yelpaze sergiler. İnce uzun, alçak boyunlu ve düz dipli depolama küpleri, keskin veya S-pro illi kase veya çanaklar, tabaklar, farklı büyüklükte ve kalitedeki pişirme kapları yaygın kullanım bulmuş günlük kap formları arasındadır. Bu gruba giren siyah renkli ve açkılı kaplar bazı Urartu kalelerinde bol miktarda ele geçmiştir. Özellikle Çavuştepe ve Karmir-Blur gibi yerleşme yerlerinde bulunan siyah kapların bazıları üzerinde bezeme de bulmak mümkündür. Daha kaba bir hamuru olan kaplarda, kum ve saman katkısı gözlenebilir. İyi bir fırınlamaya sahip olan kap formları arasında derin kaseler, geniş ağızlı kaplar ve depola-

ma küpcükleri vardır. Bazı kalelerde ele geçen çok iyi perdahlı siyah kaplar (Resim 87) için yanıltıcı bir durum söz konusudur. Yoğun yangın geçirmiş mekanlarda bulunan siyah renkli kapların bazıları aslında yangın geçirmiş kırmızı perdahlı kaplardır. Malzemenin değerlendirilmesi açısından yanıltıcı olan bu duruma dikkat etmek gerekmektedir.

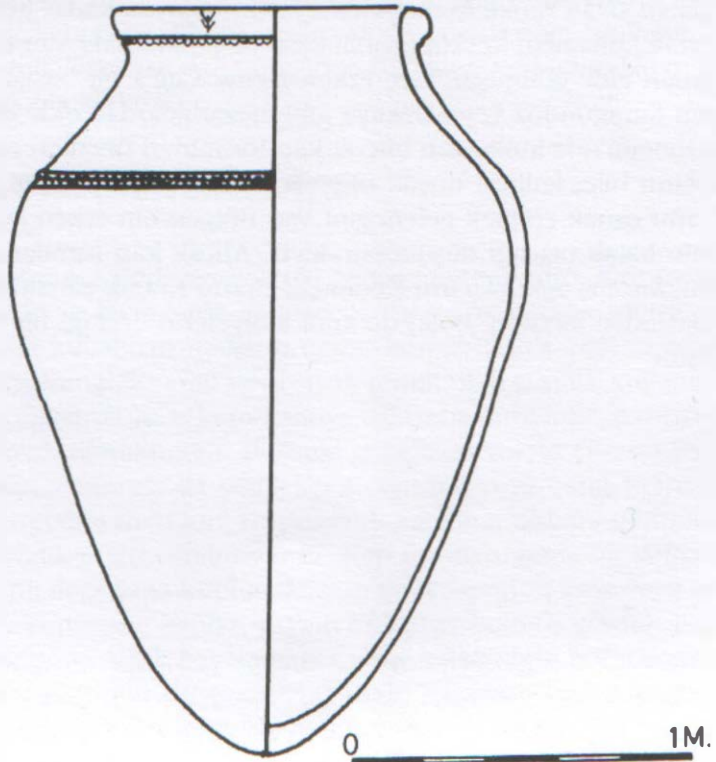
DEPOLAMA KÜPLERİ

Urartu kalelerinde yürütülen kazılarda bol miktarda bulunan çok büyük boyutlu depolama küpleri, Urartu keramik sanatının çok çarpıcı ürünleri arasındadır. Kale içinde yer alan anıtsal yapıların bodrum katlarına yerleştirilen küplerin boyları **değişiklik** göstermesine karşın 2.15 metreye varabilmektedir (Resim 88 ve Çizim 29). Karın çapları 1.5 metre, ağız çapları 0.75 metreye ulaşan bu küpler içinde, kalede yaşayan insanların veya bir muhasara sırasında kaleye sığınmak durumunda kalan kişilerin ihtiyacı olan yiyecek ve içecekler saklanmıştır. Eyalet merkezi durumundaki bazı kalelerde bu küpler, halktan toplanan verginin depolanması için de kullanılmıştır. Küplerin üzerinde kapasitelerini gösteren çivi yazılı veya hieroglif yazılar vardır. Urartu keramiklerinin aksine büyük depolama küpleri üzerinde yaygın olarak hemeze kullanıldığı bilinmektedir. Genellikle boyun altında ve gövde üzerindeki halat motiflerinin dışında omuz üzerine yapılmış üçgen şekilli kabartma veya göçük üçgenler, bezeme unsuru olarak kullanılmışlardır. Kanımızca tüm omuz boyunca uygulanan bu kabartma ve göçük üçgenler, küpe dayanıklılık ve sağlamlık kazandırmıştır. Küplerin dayanıklılıklarını artırmak, ihtiva ettiği yiyecek veya içeceği daha iyi muhafaza edebilmek ve içlerindeki maddelere daha kolay erişebilmek amacıyla karınlarının biraz üstlerine kadar toprağa gömüldükleri kazılarla ortaya çıkartılmıştır (Resim 84). Ayanis, Bastam veya Karmir-Blur gibi birçok kaledeki magazinler içinde bulunan bu küplerin olasılıkla kullanılacakları mekanlar içinde, hına henüz tamamlanmadan üretildiklerini ve fırınladıklarını önermek mümkündür. Bu durum Urartulu mimarın kalelerini önceden çizilmiş bir plana bağlı olarak aşamalı şekilde inşa ettiğinin önemli bir kanıtıdır. Bir çok Urartu Kalesi'nde olduğu gibi son yıllarda kazılan Ayanis Kalesi'nde de depo mekanlarına ait kapıların her zaman depo küplerinin boyutlarından küçük oldukları saptanmıştır.

Urartu keramik sanatında gözlenen çanak çömlek çeşitlerinin bazılarını ve bunlara ait formları Van Bölgesi'ndeki Urartu öncesi yerleşmelerde bulmak mümkündür. Kırmızı açkılı çanak çömleğin dışında kalan kaba ve siyah renkli keramiklerin M.Ö. 3.binyıla kadar geri giden benzerleri vardır. Urartu'da yaygın olarak kullanılan keskin profilli kase ve çanaklar da Van Bölgesi'nde M.Ö. 2. binyıla tarihlenen mezarlardan elde edilmiştir. Geç Erken Demir Çağ'a bir başka tanımla Urartu Beylikler Dönemi'ne tarihlenen Karagündüz veya Dilkaya gibi mezarlıklardan elde edilen çanak çömlek örnekleri, Urartu Krallık Dönemi'nde kullanılan birçok kap formunun öncüleri olarak gösterilebilir. Hatta kırmızı perdahlı kapların bile, kalitesi düşük olsa da, benzer örnekleri bu mezarlardan elde edilmiştir. Bu nedenle; Urartu çanak çömlek geleneğini Van Bölgesi'nin erken kültürlerinden tamamiyle soyutlayarak incelemenin hatalı olacağı **düşüncesindeyiz**. Ancak kap formları açısından önemli benzerlikler olmasına karşın, kırmızı açkılı Urartu Keramiği, Urartu Krallık Sanatı'nın bir diğer simgeleyici **ögesi** olarak Krallığın başından itibaren, helki de krali atölyelerin ürettiği bir "saray keramiği" olarak yoğun kullanım bulmuştur.

Resim 88 - Depo küpü, Ayanus Kalesi

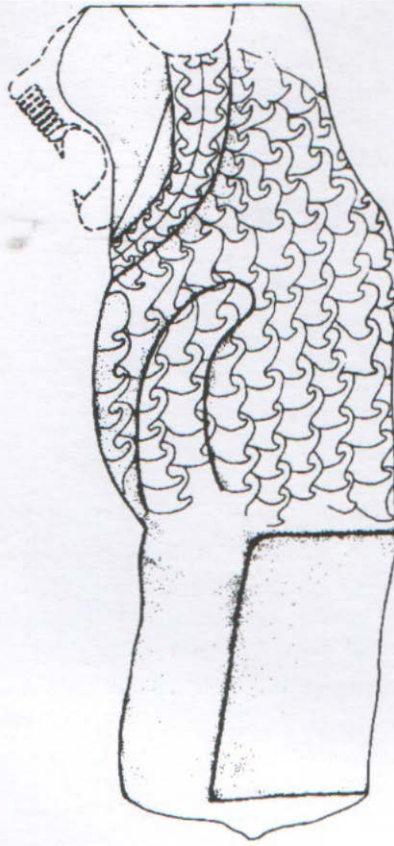
Çizim 29 - Büyük boyutlu depolama küpü

HEYKEL ve KABARTMA SANATI

Urartu sanatında üç boyutlu insan veya hayvan heykellerinin sayısı son derece azdır. Günümüzde Gürcistan Müzesi'nde saklanan ve Van'dan götürüldüğü bilinen bir insan heykelinin dışında, normal boyda bir başka taş veya tunç heykel bilinmemektedir. Sözü edilen taş heykelin başı ve ayak kısmı eksik olmasına karşın, korunan yüksekliği 1.28 metredir. Heykel, sakallı ayakta duran bir kişiyi betimlemektedir. Arkeolojik kazılardan hemen hiç bir heykelin gün ışığı a çıkartılamaması, Urartu'da böyle eserlerin üretilmediği veya çok az üretildiği anlamına gelmemelidir. Bazı Asur yazılı kaynakları ve betimlemeleri, tunçtan üretilen büyük boyutlu heykellerin varlığını göstermiştir. II. Sargon'nun Musasir'in yağması ile ilgili verdiği bilgilerde "... *ka-ideleri de tunçtan dökme olan ve kapılarını koruyan dört büyük heykeli, kutsal alanı tunç dökme olan Urartu kralı İspueni'nin oğlu İştarduri'nin kralı yüceliğini simgeleyen bir adet dua eden heykeli...sol eli kutsama pozunda olan tanrı diademi giyen kutsal alanı ile birlikte 60 talent tunç ağırlığındaki Urartu kralı Argiştı'nın heykelini; üzerinde kendi mağrur yazıtı 'iki atım ve bir arabacı ile ellerim Urartu krallığına kazandı' kazınmış olan, kutsal çevresi ile birlikte tunçtan dökme Rusa ve iki süvarisi ve arabacısının heykelini...*" diğer zenginliklerle birlikte alıp götürdüğünü söylemektedir. Asur kralı bu bilgiler ile yetinmeyerek tapınağın önünde duran tanrı ve hayvan heykellerini, tapınağın yağmasını betimleyen kabartma üzerine de resimlemiştir. Kabartmada tapınağın giriş kapısının önündeki platform üzerinde, payelerin hemen önünde duran iki tapınak bekçisi heykeli hemen göze çarpmaktadır. Aynı kabartma üzerinde Asurlu askerlerin konik bir miğfer giymiş bir Urartu insan heykelini baltalarla parçaladıkları resmedilmiştir. Bu veriler Urartu'da tunç heykellerin, krallığın erken dönemlerinden itibaren birçok Urartu kralı döneminde üretildiği göstermektedir. Ancak madeni eserlerin yeniden dökülmek üzere yağma edildikleri gerçeğini de unutmamak gereklidir. Sargon'un Musasir tapınağından veya diğer Asur krallarının farklı Urartu kalelerinden ele geçirdiği birçok madeni eseri bu şekilde yok ettiğinden şüphe edilmemelidir.

ANITSAL HAYVAN HEYKELLERİ

Korsabad kabartması üzerinde tapınağın platformunda yavrusunu emzirmekte olan bir inek heykeli de dikkati çekmektedir. Küçük boyutlu, tunç ve altın gibi çeşitli madenlerden üretilen heykelcikler bazı Urartu kazılarında bilinmektedir. Ancak Korsabad kabartmasında görülen normal boyutlardaki veya normalden daha büyük ölçülerdeki Urartu hayvan heykelleri yakın yıllara kadar bilinmemekte idi. Van'ın Gevaş İlçesi yakınındaki Celme Hatun mezarlık alanının civarında ortaya çıkartılan bir aslan protomu (Çizim 30) ve Van'a bağlı Alaköy yakınındaki Garibin Tepe'de bulunan andezit taşından yapılmış üç aslan protomu, Urartu plastik sanatlarında anıtsal hayvan heykellerinin varlığını kanıtlamıştır. Gevaş'ta bulunan aslan heykelinin başı tamamen tahrip olmuştur. Tek bir taş bloğundan yontulan aslan protomunun yüksekliği 2.45 metre, genişliği ise 1.00 metredir. Aslanın yeleleri Urartu sanatında gördüğümüz şekilde spirallerle süslenmiştir. Yine birçok hayvan betimlemesinde görülen kulaktan boyuna doğru uzanan yaka, olasılıkla bir Kuzey Suriye etkisi olarak, bu eserde de vardır. Alaköy yakınındaki Garibin Tepe'de bulunan ve günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen üç ayrı aslan heykel veya protomuna ait bloklar, kaçakçılar tarafından kırılarak tahrip edilmiştir. 1.00 metre yüksekliğinde ve 0.71 metre genişliğinde olan bir aslan protomu, Gevaş örneğinin aksine yelesiz

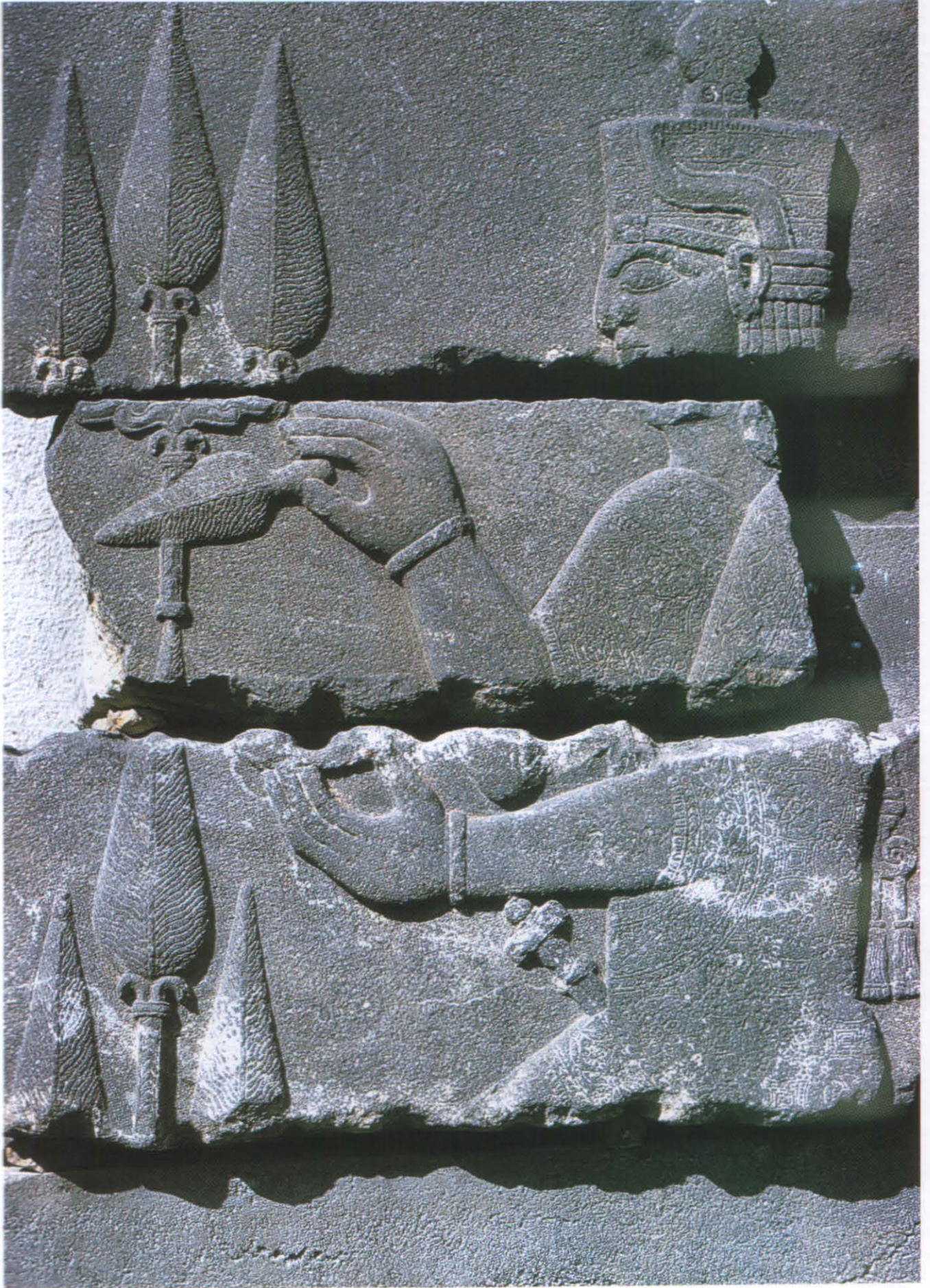

0 50cm.

Çizim 30- Gevaş antısal aslan belyeli (Sevin V., An Urartian Lion form Gevaş, Van, Nimet Özgüç Armağan Kitabı, Ankara, 1993 Res.1)

Çizim 31 - Adilcevaz Kabartması: Kutsal hayvan boğa üzerinde Tanrı Teişeba (Burney, C.A.-Lawson G.R., "Urartian Reliefs at Adilcevaz on Lake Van, and a Rock Relief from the Karasu near Birecik". Anatolian Studies 8.1985. Res 2)

Resim 89 - Adilcevaz Kabartması, Van Müzesi

yapılmıştır. Ancak kulaktan boyuna uzanan yay şeklindeki yaka ve Urartu aslan heykelciklerinde gördüğümüz küçük düğme şeklindeki kulaklar belirgindir. Sözü ettiğimiz anıtsal hayvan heykellerinin, çağdaş Kuzey Suriye veya Asur sanatında olduğu gibi, kale veya önemli yapılara ait kapılarda yer alan kötü ruhları kovan "kapı koruyucuları" olmaları gerekmektedir.

ADİLCEVAZ KABARTMASI

Bazı yapıların ana girişlerinin iki yanında veya bazı mekanların duvar veya payelerinin süslenmesinde kabartmalı taş bloklarının da kullanıldığı bilinmektedir. Bu tür kabartmaların en bilinen ve güzel örneklerinden biri, bugün Van Müzesi'nin bahçesinde **sergilenmekte** olan ve yayınlarda "Adilcevaaz Kabartması" olarak bilinendir (Resim 89 ve Çizim 31). Adilcevaaz'da Ortaçağ'da da iskan görmüş bir kalede devşirme malzeme olarak kullanılan taş blokları üzerinde bir boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Teişeba **betimlenmiştir**. Tanrı sağ ayağını boğanın başına, sol ayağını sırtına basmaktadır. Teişeba'nın başında, tepesinde çift volütlü bir güneş kursu ve iki yanında boynuz olan silindirik bir başlık vardır. Ayak bileklerine kadar uzanan ve kısa bir tunik üzerine giyildiği anlaşılan manto ve tunik son derece zengin çeşitli geometrik motifler ve rozetler ile süslenmiştir. Tanrının sağ tarafındaki kılıcın kabzası görülebilmektedir. Teişeba sol elinde bir kase, sağ elinde ise bir mızrak ucu veya bir bitki taşımaktadır. Tanrının önünde ve arkasında balık kılıcı şeklinde taranan ağaçlardan oluşan birer kutsal ağaç vardır. En az altı taş bloğundan oluşan kabartmanın yüksekliği 3.5 metreyi bulmaktadır. Büyük olasılıkla bu bloklar aynı özellikleri taşıyan diğer bir kabartma ile anıtsal bir kapının iki yanında **karşılıklı** durmakta idi. Adilcevaaz kabartmasının özgün kullanım yerinin Kef Kalesi olduğu kabul edilmesi durumunda tarihinin de kaleyi inşa ettiği bilinen II. Rusa döneminden (M.Ö.685-645) olması gereklidir.

Adilcevaaz Kef Kalesi'nde bulunan ve günümüzde Ankara Anadolu Uygarlıkları Müzesi'nde sergilenen bir diğer taş kabartma üzerinde bir kale betimlemesi ve kalenin kuleleri arasında **karşılıklı** olarak resimlenen iki tanrı motifinden oluşmaktadır (Çizim 32). Adilcevaaz Kef Kalesi içindeki bazı mekanlarda yer alan payeleri (Resim 90) süslediği önerilen kabartmada, gözetleme kulelerinin arasında ağızlarında tavşan taşıyan kartallar ve kartalların arasında bitki motiflerinden oluşmuş birer kutsal ağaç vardır. Kulelerin alt kısımlarında içe dönük kenarlara sahip pedestaller üzerinde, Adilcevaaz Kabartmasındaki kutsal ağacı oluşturan balık kılıcı taralı ağaç motiflerinin aynı vardır. 1996 yılı Ayanis Kalesi kazılarında "Payeli Salona" girişi sağlayan bir kapının iki yanında su mermerinden yapılan iki adet yuvarlak kesitli, iç hükey kenarlı pedestal gün **ışığına çıkartılmıştır**. Ayanis pedestallerinin ortalarındaki delikler olasılıkla **ahşap** malzeme üzerine boya ile yapılan ağaç motiflerinin durması için kullanılmıştır. Pedestal üzerinde duran ağaç motifleri Asur sanatında da vardır. Kabartma üzerinde karşılıklı duran tanrı kutsal hayvanı aslanın üzerinde betimlenmiştir. Bu tanrı Haldi olmalıdır. Haldi başındaki başlık ve üzerindeki tunik ve manto ile bir önceki kabartmanın tüm özellikleri taşır. Ancak bu örnekteki önemli fark tanrının kanatlı olarak betimlenmiş olmasıdır. Bir elinde kase, diğerinde bitki veya mızrak ucu taşımakta olan tanrının elbisesi geometrik motifler ile bütününü bezenmiştir. Bu kabartmanın da kaleyi inşa ettiren kral II. Rusa tarafından **yaptırılmış** olması kesindir. Sözü edilen anıtsal kabartmaların M.Ö. 7. yüzyıldan önceye giden bir örneği henüz gün ışığına **çıkamamıştır**. Öyle görülmektedir ki; bu tür kabartmalı anıtsal taş süsleme elemanları, Urartu sanatında II. Rusa ile yaşanan rönesansın bir ürünüdür.

SAVAŞ ARABASI KABARTMASI

Kum taşı bir blok üzerine betimlenmiş savaş arabası motifi, olasılıkla Adilcevaaz örneklerinden daha erkene tarihlenmektedir. Taş plaka üzerinde içinde sürücüsü olmayan bir savaş arabası ve arabayı çeken atların ayaklarının altında yerde yatan iki düşman betimlenmiştir (Resim 91). Mızrakla yaralanmış veya öldürülmüş olan düşman motifi daha **sonraki** bir kullanımda kazınarak kaldırılmıştır. Ancak konturlar açıkça bellidir. Arabanın kasası küçük ve dikdörtgendir ve altı ısıpıtlı küçük tekerleklerle sahiptir. Arabanın oku elips şeklindedir ve boyunduruk tomurcuk motifleri ile süslenmiştir. Atlarda gem yoktur. Savaş arabası üzerinde sergilenen bu ve diğer bir çok stilistik özellik Urartu **sanatına**

Çizim 32 - Adilcevaz Kef Kalesi
kabartması üzerinde Tanrı Haldi.

Resim 90 - Adilcevaz Kef Kalesi. II. Rusa dönemi

Kuzey Suriye kültür bölgesinden gelmiş olmalıdır. Kabartma bu özellikleri ile M.Ö. 8. yüzyılın başlarına tarihlenmelidir. Savaş arabasının Tanrı Haldi'ye ait olduğu ve Haldi'yi simgelediği önerilmiştir. Bu öneri için gösterilen kanıtların başında bir çok Urartu krali yazıtının ilk cümlesindeki bir anlatım gelmektedir. Öncelikle M.Ö. 8. yüzyıldan sonraki bazı yazıtlar "*Tanrı Haldi arabası (veya silahı) ile savaşa çıktı ve ülkelerini ele geçirdi...*" diye başlamaktadır. Bu yazıtlarda geçen "şuri" sözcüğünün "araba" olarak çevrilmesi yukarıdaki önerinin yapılmasını sağlamıştır. Ancak 1996 kazı sezonunda Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan tunç kılıç (veya mızrak) (Resim 92-93) üzerindeki II. Rusa'ya ait yazıt "şuri" sözcüğünün kılıç veya mızrak veya genel anlamda silah olduğunu kanıtlamıştır. Ayanis'te bulunan kılıç/mızrak, Tanrı Haldi'nin savaşa arabası ile değil fakat "silahları ile çıkıp ülkeleri ele geçirdiğini" göstermektedir. Ancak Van Müzesi'nde sergilenen sürücüsüz ve savaşsız arabanın Tanrı Haldi'yi veya bir başka Urartu tanrısını simgelediğini benimsemek pek hatalı olmamalıdır.

Resim 91 - Savaş arabası kabartması. Van Müzesi

Resim 92 - II. Rusa yazıtlı merasim kılıcı / mızrağı, Ayanis Kalesi.

Resim 93 - Üzerinde 'şuri' sözcüğü olan yazıtlı kılıç / mızrak

TAŞ KAPLAR

Urartu sanatında bazı sanat dalları ülkenin geneline yayılan bir uygulama alanı bulamamış, belli bir dönemde belli bazı yerleşme yerleri ile sınırlı kalarak uygulanmıştır. Bu sanat dallarına en iyi örnekler taş kaplar ve fildişi eserlerdir. Urartu sanatında taştan üretilen kaplara Ayanis kazılarına dek pek fazla rastlanmaz. Çeşitli türdeki taşlardan üretilen bazı eserlerin varlığına karşın Urartu Sanatı'nda, taş kap üretimi hiç bir dönemde yaygın bir sanat kolu haline gelmemiştir. Ayanis dışında bilinen taş kaplardan iki tanesi Karmir-Blur'da bir tanesi de Toprakkale'den ele geçmiştir. Karmir-Blur örneklerinin birinin kapağı üzerinde bir kutsal ağacın iki yanında kartal başlı, kanatlı iki fantastik yaratık ve ağacın üzerinde bir kanatlı güneş kursu vardır. Sahnenin etrafa içi noktalı daire motiflerinden oluşan bir zincirle çevrelenmiştir. Kabin formu bir kasedir. Diğer örnek ise kapaklı taş bir kutudur. Kapak üzerinde plastik bir aslan motifi, yan kenarda ise bir av sahnesi tasvir edilmiştir. Motiflerdeki bazı farklılıklar dikkate alınarak eserin, Karmir-Blur'da bulunmuş olmasına karşın, Urartu eseri olmadığı önerilmiştir. Toprakkale bulunan ve kırmızı bir taştan yapıldığı belirtilen kabin ağız çapı 5.0 santimetredir ve sadece bir kısmı korunabilmiştir. Kabin ağız kenarı üzerinde uzanmış bir boğa motifi plastik olarak işlenmiştir.

AYANIS TAŞ KAP EKOLU

Ayanis kazılarının başladığı 1989 yılına kadar sadece bir kaç örnek ile temsil edilen taş kapların sayısı, bu kazıdan çıkan onlarca örnek ile daha iyi değerlendirilme şansına erişmiştir. Kalenin maruz kaldığı yoğun yangın nedeniyle büyük kısmı parçalanmış kaplar, bir tür volkanik kayadan yapılmışlardır. Söz konusu yangın kapların farklı renklere sahip olmasına neden olmuştur. Kapların boyutları oldukça küçüktür. Ağız çapları 3.0 cm ile 13.0 cm arasında değişmektedir. Bu ölçüler taş kapların günlük kullanımdan çok, parfüm kutusu veya süs eşyası gibi, özel amaçlar için kullanıldığını göstermektedir. Kaplar üzerinde yer alan farklı türdeki motifler keskin bir kalem ve burgu ile yapılmışlardır. Kalem ve burgu izleri bir çok örnekte rahatlıkla görülebilir. Kaplar üzerine uygulanan motifler oldukça zengindir. Bezemeler genelde geometrik, bitki ve hayvan motiflerinden meydana gelir. Geometrik motifler arasında üçgenler, dörtgenler, zig zaglar ve daireler ağırlıktadır. Bu motiflerin biri ya da bir kaç aynı kap üzerine uygulanabilmektedir. Bezeme alanı genellikle kabinin tüm yüzeyidir. Derin oyuklarla yapılmış köşeleri yuvarlatılmış kanat süsü motifleri taş kaplar üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bazı kapların üzerinde üçgen, daire ve damla motifi ayrı ayrı bezeme elemanı olarak kullanılırken, bazılarının üzerinde damla motiflerinin yanında lale motifini andıran süslemeler beraber kullanılmıştır. Taş kaplar üzerinde bezeme elemanı olarak kullanılan motifler, Urartu sanatındaki farklı eserlerde yaygın olarak bulunabilir. Motiflerin kaynağı yabancı değildir. Ayanis taş kaplarının büyük bir bölümü üzerinde Urartu tunç kemerlerinde görmeye alıştığımız bitki motifleri, rozetler ve tomurcuk motifleri yer alır. Derin oyulmuş geometrik motiflerin içlerinin ahşap, yarı değerli taş, altın veya tunç ile doldurulduğuna ait izler vardır. Aslan ve boğa gibi hayvan motifleri, kaplar üzerine

plastik olarak işlenmiştir. Özellikle bir kabın ağız kısmını oluşturan boğa başı, Urartu sanatının diğer bir çok dalında görülen plastik veya yarı plastik boğa başları ile yakın benzerlik gösterir. Hayvan şekilli bir başka örnek, olasılıkla bir kabın kulbu olan boğa biçimli parçadır. Baş ve ayakları eksik olan eserin üzerinde ve sırtında derin oyuklarla belirtilmiş süslemeler vardır. Boyun üzerindeki delik ayrı olarak yapılan başın gövdeye oturtulduğunu göstermektedir. Ayanis'da ele geçen ve şimdiye kadar başka Urartu yerleşmelerinden çok az bildiğimiz bu sanat, şimdilik II. Rusa'nın eseri olan Ayanis Kalesi'ne özgü gibi görülmektedir. Kaplar üzerinde kullanılan tüm motiflerin kaynağının Urartu oluşu bezemeleri yapan ustanın da Urartulu olmasını gerektirmektedir. Ayanis dışındaki üç örneğin de II. Rusa tarafından yaptırıldığı bilinen Karmir-Blur ve Toprakkale'den elde edilmesi bu sanatın bu kralın dönemine, yani M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebileceğini göstermektedir.

FİLDİŞİ SANATI

Erzincan yakınındaki Altıntepe, Van'da Toprakkale ve Gökçe Göl civarındaki Karmir-Blur kazılarında bulunan bazı fildişi eserler de Urartu'da yaygın kullanım alanı bulamamış bir sanat dalının ürünleridir. Arkeolojik kazılardan elde edilen fildişi eserlerin azlığına karşın, bazı Asur yazılı kaynakları fildişinden üretilen bir çok eserin tapınaklara armağan olarak koyulduğunu anlatmaktadır. Musasir kentinin yağmasını anlatan Asur kralı II. Sargon, kentten ve Haldi tapınağından fildişi heykeller, sebzelikler, fildişi içki kapları, fildişi araba, 139 fildişi asa, fildişi kamalar, sebzelikler, kamalar ve fildişi kakma krali nişanlar aldığını söylemektedir. Bu kayıtlardaki fildişi eserlerin kazılarda bulunan eserlerin sayısı ile çelişmesinin başlıca nedeni, Musasir Tapınağı'na armağan olarak sunulan tüm eserlerin Urartu üretimi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bölgesinin önemli bir kutsal kenti durumundaki Musasir kentindeki Haldi Tapınağı'na sadece Urartu ülkesinden değil, diğer bir çok komşu ülkelerden armağanlar gönderilmiş olmalıdır. Bu nedenle kentten yağma edilen ve Asur'a taşınan bir çok fildişi eşyanın, bu komşu ülkelere ait olması kuvvetle muhtemeldir.

TOPRAKKALE FİLDİŞİ ESERLERİ

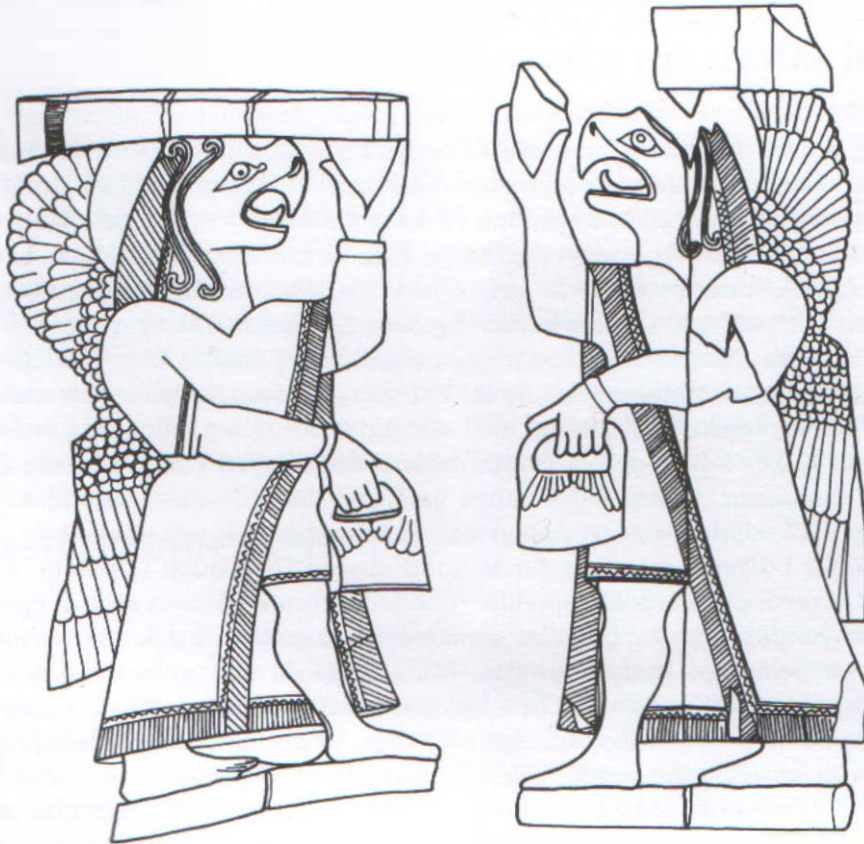
Toprakkale'de bulunan fildişinden çıplak bir kadın heykelciği önemli ölçüde tahrip olması-na karşın, saç modeli, baş giysisi ve gözler hakkında bilgi verir. Kadının başında rozetlerle süslenmiş bir başlık yer alır. Saçlar bir çok Urartu betimlemesinde görüldüğü gibi bukleler halinde omuzlara sarmaktadır. Ayakta duran kadın, Mezopotamya sanatında yaygın olarak görüldüğü gibi, iki elleriyle göğüslerini tutmaktadır. Toprakkale'de bulunan ayakta duran ikinci fildişi figür bir erkek motifidir. Eserin ön kısmı çok tahrip olmuştur. Saçlar dalgalı hatlarla ve bir saç bandı ile omuzlara doğru uzanır. Figür ayak bileklerine kadar uzanan bir giysiye sahiptir.

Yukarıya kaldırdığı elleriyle bir nesneyi taşıyan kartal başlı griffon, Toprakkale'de bulunan bir diğer fildişi eserdir. Çift kanatlı olarak gösterilen kartal başlı adam uzun bir elbise giymektedir. Başın arkasında, yakın örneklerini Kuzey Suriye sanatında bulabileceğimiz, iki ucu kıvrık bir çift bukle omuza uzanmaktadır. Fildişinden yapılmış benzer üç kuşbaşı adam, Altıntepe kazılarında ortaya çıkartılmıştır. Sağlam olan iki kuşbaşı adam ellerinde hareketlilik sembolü (olasılıkla kozalak) taşımaktadırlar. Diğer ellerinde ise bakraç vardır. Ağız açık ve ağız içindeki dil görülmektedir. İki ucu kıvrık zülüfler kulaktan boyuna sarmaktadır. Üzerlerinde ayak bileklerine kadar uzanan bir manto ve mantonun altında kısa bir tunik vardır. Kuşbaşı insanlar aynen Toprakkale'de olduğu gibi kanatlıdırlar. Urartu egemenlik sahası içinde bulunan fildişi eserlerin en güzel örneklerini oluşturan kuşbaşı insan motifinin, çağdaş Kuzey Suriye Kent Devletleri sanatında çok yaygın bir kullanımı olduğu bilinmektedir. Urartu sanatındaki bazı diğer stilistik öge ile birlikte bu motifinde, bu kültür bölgesinden Urartu'ya geldiğini önermek mümkündür.

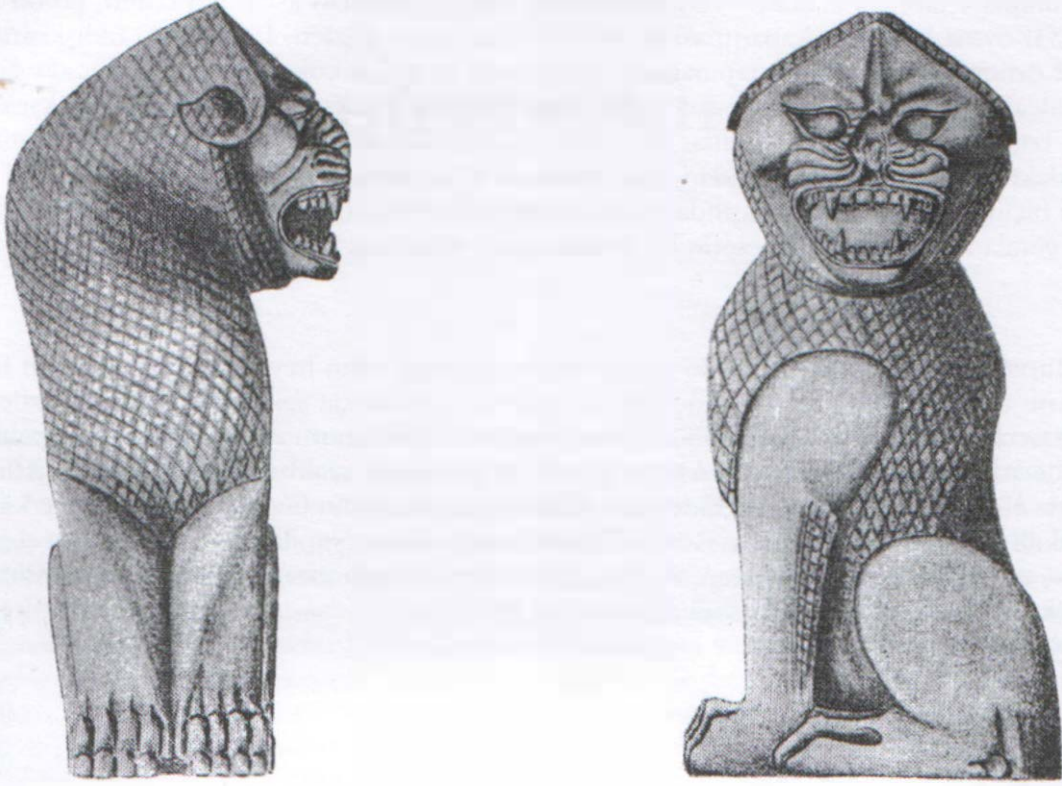
ALTINTEPE FİLDİŞİ İŞÇİLİĞİ

Altıntepe tapınak alanında ve mezarlarında ortaya çıkartılan aslan heykelleri, grifon motifleri (Çizim 33) oyma bir geyik kabartması ve fildişi kakma insan yüzleri, Urartu'daki fildişi sanatına ait çok ender örneklerdir. Altıntepe tapınağının galerisinde ve girişe çok yakın bir konumda ortaya çıkartılan kalçaları üzerine oturmuş aslan heykelciği (Çizim 34) sadece 10.0 santimetre yüksekliğindedir. Aslan başını sola çevirmiş ve hırlar durumda tasvir edilmiştir. Yüzde ürkütücü bir anlam vardır. Açık ağızdaki dişler, burun kırışıklıkları, kırışıklıkların iki yanındaki palmet motifi şeklindeki çizgiler ve badem biçimli gözler aslanın başında gözlenen önemli stilistik özelliklerdir. Aslan heykelciğinin alt kısmında yeralan bir delik fildişi eserin bir başka eşyayı süslemek amacıyla kullanıldığını göstermektedir.

Tapınağın aynı noktasında ele geçen bir başka fildişi aslan heykelciği, öncekinden farklı bir pozda, karnı üzerine yatmış ve ön pençeleri ileri uzatılmış durumda şekillendirilmiştir. Yüzdeki ifade önceki aslan da olduğu gibi ürkütücüdür. Gözler badem biçimli, burun kırışıklıkları yine palmet motifi şeklinde yapılmıştır. Aslan olasılıkla üç ayaklı bir sehpanın ayakları süslemekte idi. Aslanlar ile aynı alanda ele geçen kakma tekniğindeki iki fildişi insan yüzü, alın boyunca uzanan ince kaşlara ve badem şekilli çekik gözlerle sahiptir. Göz bebekleri kakma olarak yapılmıştır. Bu eserlerin dışında bir kutsal ağaç motifi, çeşitli heykelcilere ait parçalar, süsleme elemanları ve güneş kursları Altıntepe'de gün ışığına çıkartılan diğer fildişi eserlerdir.

Çizim 33 - Altıntepe'den fildişi grifonlar (Özgüç T., Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969, Res. 36-37)

Çizim 34 - Fildişi aslan beykelciği Altıntepe (Özgüç T., Altıntepe II. Mezarlar. Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969, Res. 39-40)

FİLDİŞİ SANATININ KÖKENİ

Altıntepe, Karmir Blur ve Toprakkale'de ortaya çıkartılan fildişi eserlerin Kuzey Suriye Kent Devletleri sanatıyla olan benzerlikleri yadsınamaz. Aslan heykelciklerinin stilistik açıdan en yakın benzerleri, Sakçagözü'nde bulunan aslan heykelleri ve kabartmalarıdır. Açık ağız, dişler ve özellikle burun kırışıklıkları bu benzerliğin en önemli öğeleridir. Aynı benzerlikler Toprakkale ve Altıntepe'de ele geçen, elleri yukarıya kaldırılmış fantastik yaratıklarda da gözlenebilir. Sakçagözü taş kabartmaları üzerindeki kuşbaşı fantastik yaratıklar ellerinde bir nesne taşımamakla Urartu fildişlerinden ayrılırsa da benzer motif Karatepe, Kargamış ve Zincirli gibi diğer Kuzey Suriye Kent Devletlerinde bulunabilir. Urartu'da ortaya çıkartılan fildişi eserler ile M.Ö. 1. binyıl Kuzey Suriye sanatı arasındaki bu yakın benzerlik fildişi eserlerin Urartu'ya dışarıdan ithal edildiği önerisinin yapılmasına neden olmuştur. Fildişi hammaddesinin Kuzey Suriye'de bol olarak bulunabilmesi, ithal edilen ülkenin Kuzey Suriye olduğu varsayımını yaratmıştır. Urartu fildişi sanatı ile Kuzey Suriye sanatı arasındaki bu benzerlikler eserlerin doğrudan ithal edildiği sonucu doğurmaz. Sanatın diğer bir çok dalında da var olan bu benzerlikler bu iki kültür bölgesi arasındaki bir kültürel alışverişin sonucu olmalıdır. M.Ö. 8. yüzyılda Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinde kurulan Urartu siyasal egemenliği bu kültürel etkileşimin kaynağı olmalıdır. İki ülke yöneticileri arasındaki ilişkiler bu sanat dalının Kuzey Suriye'den Urartu'ya gelmesini kolaylaştırmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek Urartu krallarının bu sanat dalını geliştirmek için Kuzey Suriye'den fildişi ustaları getirttikleri bile önerilebilir. Urartu krallarının M.Ö. 8. yüzyılda Hate ve Supani ülkelerinden alıp, Urartu ülkesine götördükleri binlerce savaş esiri arasında bu sanatı uygulayan ustalar bile olmalıdır. Altıntepe'de bulunan fildişi hammaddesi en azından Altıntepe eserlerinin buradaki bir yerel atölyede üretildiklerinin önemli bir göstergesidir. Fildişi eserlerin ortaya çıktığı Karmir-Blur, Altıntepe ve Toprakkale gibi kalelerin inşa tarihleri dikkate alınırsa bu sanat dalının M.Ö. 8. yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın ilk yarısında yaygın olarak kullanıldığı ortaya çıkar.

DİL VE YAZI

Urartu Krallığı'nı kuran insanların kimler olduğu hakkında başvurulması kaçınılmaz olan iki önemli konu vardır. Bunlardan ilki ve daha önemlisi bu halkın konuştuğu dil veya diller, diğeri ise tanrılar aleminin oluşumu ve bu oluşumdaki olası bölgesel etkilerdir. Urartu Krallığına ait yazılı belgelerin sayısı her geçen gün biraz daha artmasına karşın, bu sayı hiç bir zaman Hitit ve Asur yazılı kaynaklarının ulaştığı binlerle ifade edilen rakamlara kavuşamamıştır. Bugün Urartu'daki bu sayı herhalde 400-450 civarında olmalıdır. Bu belgelerin içinde sadece 22 tanesi kil tablettir. Diğerleri genellikle kaya fasatlarına yazılmış olan ve çeşitli krali kişilerin askerî veya imar faaliyetlerini anlatan kaya yazıtları veya taş steller üzerine kazınmış fetih veya yapım kitabeleridir. Belli bir grup yazıt ise kazısı yapılmış Urartu kalelerindeki çeşitli inşaatları anlatan yazıtlardır. Urartu yazıtlarının yer aldığı bir başka malzeme grubu hemen her Urartu kralı tarafından tanrılara sunulmuş kalkan, sadak, miğfer ve kılıç gibi bazı adak eserleridir. Mühür veya mühür baskıları üzerinde yer alan yazıtlar ise, çok önemli tarihi bilgiler vermiş olmalarına karşın, sayıca bir hayli azdır. Sözü edilen bu yazıtların tümü, Krallığın kuruluş aşamasındaki bir ikisi hariç, Urartu dilinde ve çivi yazısı ile kaleme alınmıştır. Krallığın bilinen ilk yazılı belgesi olan, Van Kalesi'nin kuzeybatı köşesinde inşa edilen Madrıburç üzerindeki Lutipri oğlu Sarduri'ye (I. Sarduri) ait yazıt Asurcadır.

Urartu egemenlik sahası içinde hangi dillerin konuşulduğu yanıtlaması bir hayli zor bir sorudur. Bu kadar geniş bir coğrafi alana yayılan ve bünyesinde yeni ele geçirilmiş bir çok bölge halkının yer aldığı bir siyasi örgütte, yönetilen kişilerin kullandığı dilin ve hatta yazının var olmaması doğal değildir. Urartu Krallığı'nın kurulmasında Van Gölü Havzası'nda Tunç Çağlardan beri yaşayan bazı yöre halklarının, kuzeyden Erken Demir Çağ'da bölgeye gelen insanların ve bu oluşumda bir şekilde görev almış Hurriilerin önemli roller üstlendiği dikkate alınırsa, bu insanların dillerinin de krallık sınırları içinde farklı yoğunlukta kullanılmaları gereklidir. Ancak resmi kayıtların devletin resmi dili olarak kabul edilen Urartu dilinde yazılmış oluşu, Hurrice dışında, diğer diller ile ilgili bilgi edinemeyişimizin başlıca nedenidir. Olasıdır ki; bölgedeki dağ, nehir ve kentler gibi bir çok coğrafi isimde küçük grupların konuştuğu dillerin yansıması vardır. Bu durumun aydınlığa kavuşturulabilmesinin tek yolu, daha fazla yazılı kaynak ve özellikle de tablet bulmakta yatmaktadır.

URARTU DİLİNİN YAPISI

Bir çok Urartu kralının bize bıraktığı yazıtlarda kullanılan Urartu dili, her şeyden önce Hind-Avrupa dil ailesine mensup değildir. Urartu dili Türkçe gibi bitişken (aglutinatif) ve ergatif yapıli bir dildir. Ergatif yapıda cümle eğer geçişli (transitif) ise cümlelerin öznesi ek alır. Nominatif olması gereken özne bir ek (sufiks) ile belirtilir. Cümledeki fiil edilgen olarak çevrilir ve fiilin akuzatif objesi olan tümlec de hiç bir ek almaz. Böylece geçişli cümlelerde fiil edilgen olarak kalır. Urartu dili bu özellikleri dikkate alınarak bir çok dil ile karşılaştırılmış, ancak en dikkate değer benzerliğin Hurri dili ile olduğu önerilmiştir. Kimi bilim adamlarına göre Urartu dili ile Hurri dili arasındaki yakınlık, ana-kız arasındaki yakınlık gibidir. Bu öneri Urartu dilinin doğrudan Hurriceden gelmesi, yani Urartu dilinin Hurricenin geç bir diyalekti olduğu anlamına gelmektedir. İki dil arasındaki bu benzerliğin temel nede-

ni, M.Ö. 2. binyılda Van Gölü ve çevresinde Hurri halkının yaşamış olması inancıdır. Bu inanışa göre Urartu Krallığı bir Hurri krallığıdır ve Hurriler tarafından kurulmuştur. Ancak bu önerinin bilimsel ağırlık kazanabilmesi için, Van Gölü Havzası'nın M.Ö. 2. binyılda Hurri kültür bölgesi olduğunun kanıtlanması gerekmektedir. Halbuki bu bölgede yapılan sistematik kazı ve araştırmalar, ikinci binyılda bölgede var olduğu önerilen Hurri kültür izlerini ortaya koyamamıştır. Van Gölü Havzası'nın Hurriler tarafından iskan edildiğine ait bir varsayım M.Ö. 3. binyıl ile bağlantılıdır. Yöredeki varlığı kazılar ve yüzey araştırmaları ile kanıtlanmış olan M.Ö. 3. binyıla ait Erken Transkafkasya Kültürü'nün bu bölgeye ve bu kültürün yayıldığı diğer bölgelere Hurri halkları ile geldiği önerilmiştir. Bu önerinin doğruluğu durumunda bile, bölgede ancak M.Ö. 3. binyıl içinde yoğunluk kazanan bir Hurri topluluğundan söz etmek mümkün olabilir.

HURRİ ve URARTU DİLLERİ

Urartu dili ile Hurrice arasındaki benzerliğin teyze-yeğen arasındaki ilişki derecesinde olduğu da varsayılmıştır. Bu inanışa göre Hurrice ile Urartu dilleri akrabadır. Ancak iki dil birbirinden uzun yıllar önce, belki de M.Ö. 3. binyıl sonlarında, ayrılmış ve kendi gelişmelerini birbirinden bağımsız olarak sağlamışlardır. Urartu dilinde olduğu gibi Hurrice de ergatif bir karaktere sahiptir. Yani özne belirli bir ekle belirtilmiş ve fiil mutlaka edilgen formdadır. Her iki dilin kelime hazinesi benzerdir ve şahıs isimlerinde cinsiyet kavramı söz konusu değildir. Her iki dildeki çekimler de birbirine çok benzerdir. Urartu dilinin Hurrice ile olan yakın ilişkisinin yanında Kafkasya dilleri ile de benzerliğinin olduğu bilinen bir gerçektir. Her iki dil arasında yapı ve oluşum açısından önemli yakınlıklar vardır. Urartu dili ile ilgili ulaşılan bu sonuçlara karşın, bu dilin Hurri dili veya Kafkasya dilleri ile olan ilişkisi tam anlamıyla açıklanamamıştır. Önümüzdeki yıllarda bölgeden elde edilecek yeni epigrafik veriler, sorunun aydınlatılmasına önemli katkılarda bulunacaktır.

HURRİ-URARTU İLİŞKİSİ

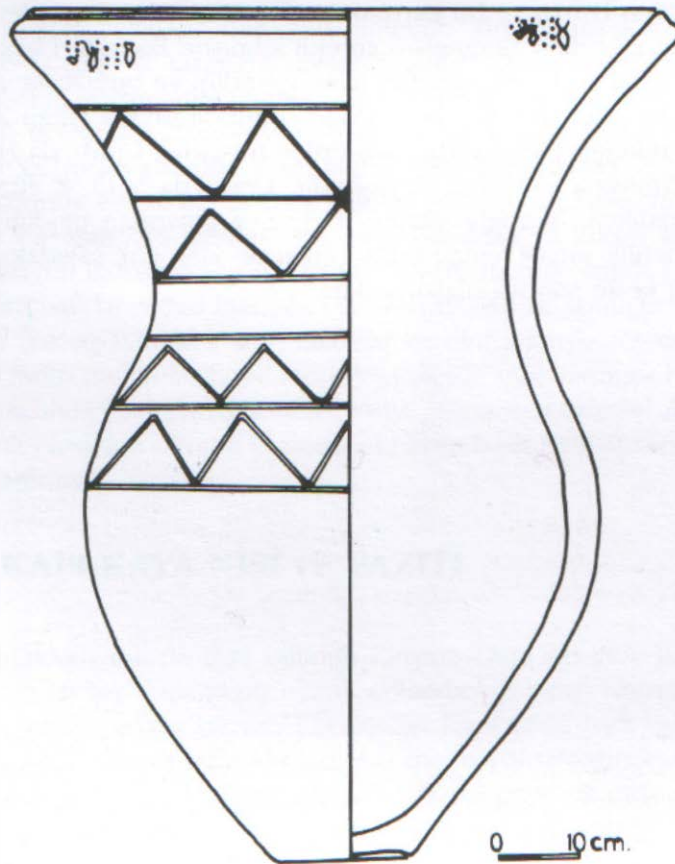
Urartu dili ile Hurri dili arasında gözlenen ilişkinin kaynağı da bilim adamları arasında tartışmalara neden olmuştur. Urartu dilinin Hurricenin geç bir diyalekti olduğuna inananlar, Urartuların M.Ö. 9. yüzyılda yeniden tarih sahnesine çıkan Hurri halkı olduğunu savunurlar. Bu inanışa göre M.Ö. 2. binyılda Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da yaşayan Hurri halklarının kurduğu Hurri Devleti'nin (Mitanniler) ikinci binin ikinci yarısında yıkılmasıyla bazı Hurri toplulukları Van Gölü çevresinde yerleşmiş ve Urartu Krallığı'nın kurulmasına önayak olmuştur. Bu öneriye karşı ileri sürülen bir başka inanış, Hurri halkları ile Urartu halkının M.Ö. 3. binyıl içinde birbirinden ayrıldıkları ve Urartuların M.Ö. 9. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ettikleri doğrultusundadır. Bu inanışa göre Urartular, Hurriler ile akrabadır ancak, aynı halk topluluğuna mensup değildirler. Bu fikrin karşısındaki her öneride; Hurrilerin, Mitanni Krallığı'nın yıkılışından sonra yazı sistemlerini tamamiyle unuttuklarını ve 500 yıl sonra yeniden ve Asur çivi yazısını kullanarak Van Gölü Havzası'nda yazılı kaynak üretmeye başladıklarını kabul etmek durumundayız.

Urartu halkı ile Hurri halkı arasında bir yakınlığın ve hatta bir akrabalığın olduğu yadsınmaz bir gerçektir. Urartu Krallığı'nın doğrudan Hurriler tarafından kurulduğunu kabul etmek pek mümkün değildir. Bunun kabul edilmesi durumunda Urartu panteonunda baş sırayı alan Tanrı Haldi'nin durumu açıklanamaz. Aynı şekilde Urartu sanatı içinde gözlenen ve Hurri ekolu olmadığı kesin olan bir çok ögenin de varlığını izah etmek pek kolay olmaz. Urartu dini ve yazısında saptanan Hurri özelliklerinin kaynağını bu iki halk topluluğunun Anadolu'ya göç etmeden önce yaşadıkları topraklarda aramak gereklidir. Olasılıkla aynı coğrafi bölgeyi paylaşan bu akraba topluluklar, uzun bir süre önce birbirlerinden ayrılmışlar ve farklı zamanlarda ve farklı coğrafi bölgelerde varlıklarını sürdürerek söz konusu bu bölgelerde oluşan siyasi ve kültürel oluşumlara katkılarda bulunmuşlardır. Urartu Krallığı'nın kuruluşunda Hurri topluluklarının önemli bir rol üstlenmelerinin yanında, Van Gölü Havzası'nın Erken Tunç Çağ halklarının ve olasılıkla M.Ö. 2. binyılda bölgeye, belki de yine Transkafkasya'dan veya Batı İran'dan göçen halklarının da payı inkar edilmemelidir. Üçüncü ve ikinci binyıl kültürü ile Urartu kültürü arasında son yıllarda ortaya çıkartılan çanak çömlek form benzerlikleri

ve ölü gömme geleneklerindeki yakınlık bu öneri için dayanak noktasıdır. Urartu Kültürü'nde gözlenen bazı yeni öğeleri ve diğer komşu kültürlerden farklı kültürel unsurları açıklayabilme şansımız, ancak Urartu Krallığı'nın kuruluşunun bir tek halk topluluğuna mal edilmemesi durumunda vardır.

HİEROGLİF YAZI

Urartu'da çivi yazısının yanında onun kadar tercih edilmemiş olmasına rağmen, hieroglif yazının da kullanıldığı bilinmektedir. Hieroglif yazı veya işaretler genelde bir kaç ayrı malzeme grubu üzerinde kullanılmışlardır. Hieroglif işaretler arasında ağaç, dal, yaprak gibi bitki betimlemeleri; yıldız, güneş, ay, gibi gök cisimleri; insan vücudunun çeşitli uzuvlarını betimleyen işaretler; farklı hayvanlar veya bunlara ait uzuvlar; kap, hardak, çanak, yaba, masa gibi çeşitli eşyalar sayılabilir. Bugün bile anlamı tam olarak anlaşılamayan çeşitli resimsel işaretlerin büyük boyutlu depolama küplerinin üzerinde yer aldığı bir çok Urartu kale kazılarında bilinmektedir. Depolama küpleri ve bazı kulplu testilerin kulp altlarında yer alan işaretlerin bazıları kap pişirilmeden yapılmıştır. Bazı işaretler ise kabın üzerine sonradan sivri uçlu bir kalem ile çizilmiştir. Çavuştepe, Bastam, Kayalidere, Karmir-Blur ve son olarak Ayanis kazılarında, üzerlerinde çeşitli hieroglif işaretler olan depolama küpleri gün ışığına çıkarılmıştır. Ayanis Kalesi'nde "Payeli Salon"da bulunan ve libasyon şarabının veya sıvısının saklandığı küpün üzerinde de bu tip işaretler vardır (Çizim 35). Ayanis Kalesi'nin depo yapıları içinde ortaya çıkartılan yüzlerce depolama küpünün üzerinde çok durumda hem çivi yazısı, hem de hieroglif yazı beraber kullanılmıştır. Bu durum krali bir kale içinde bile iki yazı türünün hitap ettiği bazı insanların var olabileceğini kanıtlamaktadır. Aynı şekilde Altintepe'de bulunan ve üzerinde "*kalenin valisine aittir: ölçek 2 terusi*" yazılı tunç kap hieroglif yazılı kaplara önemli örnektir.

Çizim 35 - Ayanis Kalesi Payeli Salon'da bulunan üzeri hieroglif işaretli libasyon küpü

BUDİN LEVHASI

Hieroglif işaretlerin yer aldığı diğer bir malzeme grubu tunç adak eşyalarıdır. Van Müzesi'nde saklanan ve üzerinde Tanrı Haldi ve olasılıkla karısı Arubani'nin betimlendiği adak levhası (Resim 96) ve bir özel koleksiyonda bulunan ve "Budin Levhası" olarak adlandırılan eser, bu tipe en güzel örnekleri oluştururlar. Budin levhası üzerinde yatar vaziyette bir boğa üzerindeki tahtta oturan bir tanrı ve tanrıya takdim edilen kişiler betimlenmiştir. Sahne içinde yer alan tüm tanrı ve kişilerin ve hatta çocuk betimlemesinin adları hieroglif yazı ile belirtilmiştir. Urartu halkı arasında bilinen bu mitosun kahramanlarının kimler olduğu, ancak tanrısal atrübüleri ile anlaşılabilir. Hieroglif yazılar bu konuda hiç bir fikir vermemektedir. İşçilik açısından krali eserler kadar kaliteli olan bu iki levha üzerindeki hieroglif yazılar, Urartu Krallığı'nın içinde bu yazıyı kullanan bir grubun olduğunun önemli kanıtlarıdır. Kazılarda bulunan bazı mühür ve özellikle mühür baskıları üzerinde de hieroglif işaretlere rastlamak mümkündür. Damga mühür baskıları üzerindeki böyle örnekler, Van Ayanis Kalesi ve Bastam kazılarında bulunmuştur.

HİEROGLİF YAZININ KÖKENİ

Hieroglif yazının Urartu'da ne zaman kullanılmaya başladığı, bu yazı türünün çivi yazısından önce bu bölgede var olup olmadığı bilinmemektedir. Olasıdır ki; çivi yazısının krallığın resmi yazısı olarak benimsenmesinden önce ve sonra hieroglif yazı basit halk arasında kullanılmıştır. Ancak bu önerilere ait hiç bir kanıtımız yoktur. Kaldı ki hieroglif yazıya ait en erken örnekler de Urartu'da şimdilik M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısından eskiye gitmemektedir. Urartu hieroglif yazısının, Hitit hieroglifi ile belirli bir benzerliğinin olduğu çok uzun zamandır bilinmektedir. Hatta Urartu'da hieroglifinin İmparatorluk Devri Hitit Geleneği'nden herhangi bir dil bağıllığı olmaksızın ortaya çıktığı önerilmiştir. Bu konudaki bir başka görüş ise bu benzerliğin Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra ortaya çıkan Geç Hitit Kent Devletleri aracılığı ile M.Ö. 8. yüzyılda Urartu'ya geldiği şeklindedir. M.Ö. 8. yüzyıl ile birlikte Urartu Kralları'nın batıya ve bu kapsamda Geç Hitit Kent Devletleri'ne karşı gösterdikleri ilgi, bu ülkelere askeri seferler düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Bu askeri başarılar sonunda yöreden elde edilen çok sayıda halkın Urartu sınırları içine taşındığı ve buralarda iskan edildiği bilinen konulardır. Geç Hitit Kent Devletleri ile olan bu ilişkiler sonunda ortaya çıkan kültürel etkilenmeler ve olasılıkla Hate ve Supani ülkelerinden Urartu'ya getirilen tutsaklar, Urartu'da Hitit hieroglifine benzer bir yazı sisteminin başlamasına yardımcı olmuşlardır. Urartu'da M.Ö. 8. yüzyıldan daha erkene tarihlenen örnekler bulunmadıkça, hieroglif yazının Urartu'ya dışarıdan geldiği önerisi geçerliliğini yitirmeyecektir. Urartu egemenlik sahası içinde ortaya çıkacak daha çok sayıda hieroglif yazıtlı belge ve buluntular bu konuyu kesin sonuca ulaştıracaktır.

DİN

Urartu Krallığı'na ait çok sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklar, M.Ö. 1. binyılın ilk yarısında Doğu Anadolu ve komşu ülkeler için önemli bir askeri güç durumuna erişebilen Urartu'nun dini ile ilgili pek fazla bilgi vermezler. Çağdaş Asur'un ve İran'ın veya M.Ö. 2. binyıl Anadolu'sunun tek hakimi Hitit İmparatorluğu'nun dini, dini inanışları ve uygulamaları veya mitolojileri konusunda oldukça fazla bilgimiz olmasına karşın, Urartu için bu bilgilerden yoksunuz. Urartu yazılı kaynaklarında tanrılar için tapınak veya kutsal alanlarda yapılmış olan dini merasimlere, tanrılar aleminin oluşumuna veya tanrılar ile krallar, rahipler veya halk arasındaki ilişkilere ışık tutacak hemen hiç bir belge yoktur. Sayıları Ayanis Kalesi'nde bulunan son iki tabletle birlikte ancak 22'yi bulan Urartu tabletleri, bu konulara hiç değinmemişlerdir. Krallığın farklı yörelerinde ortaya çıkartılan anıtsal kaya yazıtları ise, tamamen ilgili kralın fetihleri ve başarıları ile ilgilidir. Kalelerde bulunan birçok taş yazıt ise, daha çok o yerleşme yerinde yürütülen imar faaliyetlerini veya kaleler çevresinde gerçekleştirilen meyve bahçeleri, bağlar, sulama kanalları ve tesisleri ile ilgili bilgi verirler. Söz konusu yazıtların içeriklerinin daha çok dünyevi işlerle ilgili olmaları ve birkaç yazıtın dışında din ve dini davranışları konu alan yazıtların olmaması ilginçtir. Bu durum genelde merkezîyetçi bir yönetimle sahip olan Urartu'da dine ve tanrılara verilen önemin Yakın Doğu'da görmeye alıştığımızdan daha az olduğunu şeklinde yorumlanmamalıdır. Birçok Urartu yazıtı, Tanrı Haldi'nin adı ile başlar ve birkaç tanrının adının geçtiği bir lanetleme bölümü ile biter. İnşa edilen bütün tapınaklar, kaleler, sulama tesisleri, bağ ve bahçeler genelde Tanrı Haldi, bazı durumlarda diğer tanrılar için yaptırılmıştır. Birçok Urartu yazıtında en az bir tanrının adının geçmiş olmasına ve krallığın çeşitli yörelerinde başta Haldi olmak üzere tanrılara tapınaklar, saraylar, kaleler ve kutsal alanlar inşa edilmiş olmasına karşın, Urartu Tanrıları'nın ikonografilerinin yazıtlara yansımamış olması şaşırtıcıdır. Urartu Krallığı'nın sınırları içinde yaşayan halkların dini inanışları ve davranışları ve sonuçta tanrılar ikonografisinin oluşmasındaki payları da çok az bilinmektedir. Olasıdır ki; dini inanışlar ve davranışların, yöneten ve yönetilenler tarafından farklı mekanlarda ve farklı biçimlerde uygulanması bu bilgi eksikliğimizin temel kaynağıdır. Halk arasında yaratılan efsaneler veya geliştirilen tanrısal ikonografiler krali yazıtlarda yer bulamamış, büyük olasılıkla okuma yazması olmayan basit halk arasında yazıya geçirilemeden sadece dilden dile aktarılmıştır.

MEHER KAPI KAYA NİŞİ ve YAZITI

Van'da, Toprakkale'nin de inşa edildiği Zimzim Dağı'nın göle bakan eteklerindeki bir kaya nişi içinde yer alan ve Meher Kapı yazıtı olarak adlandırılan yazıt, Urartu tanrılar alemiyle ilgili çok önemli bilgiler veren tek kaynaktır (Resim 11). Meher Kapı yerel halk tarafından "kör kapı", "hazine kapısı" veya "yalancı kapı" olarak adlandırılan, 4.0 metre yüksekliğinde, 2.70 metre genişliğinde bir kaya nişidir. Nişin içinde iki kez tekrarlanan yazıtta, Urartu panteonunda kutsanan toplam 79 tanrı ve tanrıçanın adı ve bu tanrı ve tanrıçalar için kurban edilecek hayvanların türleri ve sayıları verilmiştir. Yazıtı kaleme aldirtan kral Sarduri'nin oğlu İşpuini'dir ve M.Ö.9. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Listede kutsanan tanrı ve tanrıçaların yanında Urartu'da kutsal sayılan dağ, göl ve kentlere de kurbanlar adanmıştır. Listenin ilk üç sırasını Tann Haldi, Teişeba ve Şuini almaktadır. Bu üçlünün adları birçok yazıtta birlikte geçmektedir. Tann Haldi için listede verilen kurbanlık hayvan sayısı 17 bo-

ğa ve 34 koyundur. Bunun yanında listenin alt sıralarında Haldi'nin silahına, Haldi'nin gençliğine, Haldi'nin erişkinliğine, Haldi'nin yaşlılığına, Haldi'nin savaşçılığına, Haldi'nin gücüne, Haldi'nin tapınaklarına ve Haldi kapılarına da kurban kesildiği bilinmektedir. 6 boğa ve 12 koyun tanrı Teişeba'ya, 4 boğa ve 8 koyun üçüncü sıradaki Tanrı Şuini'ye kurban edilmektedir. Diğer tanrılar için bu sayılar azalarak devam eder. Örneğin dördüncü sıradaki Hutuini 2 sığır ve dört koyun, daha sonra gelen tanrı Turani 1 sığır iki koyun ve altıncı sıradaki tanrı Ua 2 sığır ve 4 koyun ile onurlandırılmıştır. Tanrı Ua'ya kutsal libasyon stelleri ile süslenmiş bir kutsal alanın yapıldığı yazıtlardan bilinmektedir. Yedinci sıradaki tanrı Nalaini'dir ve Ua ile aynı sayıda kurbanlık hayvan sayısına sahiptir. Listenin ilk 63 tanrısı erkek tanrılardır. Tanrıçalar sıralamasında Arubani, Huba ve Tuşpea ilk sıraları alırlar. Bu tanrıçaların liste başındaki ilk üç erkek tanrının konsortları (eşleri) oldukları çok muhtemeldir. Meherkapı yazıtında adları bulunan tanrı ve tanrıçaların tam listesinin verilmesinde yarar vardır:

1. Haldi	(17 sığır, 34 koyun)
2. Teişeba	(6 sığır, 12 koyun)
3. Şuini	(4 sığır, 8 koyun)
4. Hutuini	(2 sığır, 4 koyun)
5. Turani	(1 sığır, 2 koyun)
6. Ua	(2 sığır, 4 koyun)
7. Nalaini	(2 sığır, 4 koyun)
8. Şebuti	
9. Arsimela	
10. Anapşa	
11. Diecluani	
12. Şielardi	
13. Haldi'nin silahlarına	
14. Atbini	
15. Kuera	
16. Elipri	
17. Tarraini	
18. Adaruta	
19. İrmuşini	(1 sığır, 2 koyun)
20. İLU aluşe uruliliue şiuali	
21. Alaptuşini	
22. Erina	
23. Şiniri	
24. Unina	
25. Airaini	
26. Zuzumarı	
27. Hara	
28. Araza	
29. Ziquni	
30. Ura	
31. Arşibedini	
32. Arni	
33. Haldi'nin gençliğine	
34. Haldi'nin erişkinliğine	
35. Haldi'nin yaşlılığına	
36. Haldi'nin savaşçılığına	
37. Teişeba'nın savaşçılığına	
38. Artuaras	

39. Ardini kenti tanrısına
40. Kumenu kenti tanrısına
41. Tuşpa kenti tanrısına
42. Haldi kenti tanrısına
43. Arşuniuinu kenti tanrısına
44. Haldi'nin deisesine
45. Şuba
46. Haldi kapılarına
47. Eridia kenti tanrı Teişeba kapısına
48. Uişini kenti tanrı Şivini kapısına
49. Elia
50. Haldi'nin arniesine
51. Haldi'nin gücüne
52. Tanrı Haldi'nin susilerine
53. Talapura
54. Kilibani
55. Ülkeler tanrısına
56. Sınırlar tanrısına
57. Göller (denizler) tanrısına
58. Athananau tanrısına
59.tanrısına
60. İLANİ Gamruti
61. Haldi'nin nirible'sine
62. Nişi kentindeki Tanrı Ua kapısına
63. Dağlara
64. Arubaini
65. Huba
66. Tuşpea
67. Aui
68. Aia
69. Sardi
70. Şinuiardi
71. İphari
72. Bartşia
73. Silia
74. Ara
75. Adia
76. Uia
77. Ainau
78. Ardi
79. İnuanau

Meherkapı yazıtı, Urartu panteonunda yer alan tanrılar için ne kadar kurban kesileceğini belirtmesine karşın, bu sayıların hangi merasim için veya ne kadar sıklıkta kesileceğini vermemektedir. Kesilen kurbanların (Resim 94) bir günde mi, bir haftada mı, bir ayda mı, yoksa bir yılda mı kesileceği bilinmemektedir. Meherkapı **tanrılar** listesinde toplam 105 sığır ve 300'den fazla koyun kurbanı gerekli görülmüştür. Ekonomisi özellikle hayvancılığa dayalı Urartu Krallığı'nda hergün bu sayıda kurban kesmek ekonomide olumsuzluklar yaratabilirdi. Meherkapı listesinde verilen kurbanlık

Resim 94 - Adak levhası üzerinde kurbanlık bayyanlar

Resim 95 - Tunç aslan beykelciği. Van Müzesi

Resim 96 - Tanrı Haldi ve Tanrıça Arubani, adak levhası, Van Müzesi

Çizim 36- Korsabad Kabartması: Musasir Tapınağı ve yağması

Çizim 37 - Giyimli adak leibesı
üzerinde Tanrı Haldi

hayvan sayılarının, başkentte yapılan merasimlerde mi yoksa tüm Urartu ülkesinde gerçekleştirilecek merasimlerdeki asgari sayılar mı olduğu bilinmemektedir. Kanımızca Meherkapı kurban listesi, bir günlük kurban sayılarını vermekten çok, listedeki tanrılar için yapılacak merasimlerdeki kurbanlık sayılarını belirtmektedir. Tanrı Haldi veya diğer tanrılar için bir yılda kaç merasim yapıldığı bilinmemektedir. Ancak belli bir tanrı için hergün dini merasim yapılmayacağına göre, bir yılda kesilen hayvan sayıları daha makul bir düzeye inebilir.

TANRI HALDİ

Yakın Doğu kültürlerinde yeni bir tanrının ortaya çıkması yeni bir halk topluluğu ile açıklanmak istenmiştir. Urartu tanrılar aleminin başı durumundaki Haldi de, Yakın Doğu kültür sahnesine ilk kez Urartular ile birlikte çıkar. Daha önce hiç bir kültürde rastlamadığımız Haldi'nin kökeni hakkında bazı tartışmalar geliştirilmiştir. Haldi'nin, Urartu'nun güneyinde yeralan kutsal Musasir (Ardini) kentinden Urartu'ya geldiği önerisinin gerçeği ne kadar yansıttığı tartışılmaktadır. Musasir kentinin kral İşpuini tarafından ele geçirilmesinden sonra Tanrı Halcli için bir tapınak yaptırılmış olduğu bilinmektedir. Musasir'deki tapınaktan Asur kralı II. Sargon da söz etmiş ve tapınak hazinesini yağmalayarak ülkesine götürmüştü (Çizim 36). Bir çok Urartu askeri sefer kayıtlarında ilk cümle tanrı Haldi'nin silahlarını kuşanarak ordunun başında sefere çıktığı belirtilmiştir. Ancak İşpuini'nin, Ardini seferi kayıtlarında bu tanım yoktur ve bunun yerine "*Tanrı Haldi'nin önünde, Ardini kentine geldikleri zaman bir Haldi tapınağı inşa ettim...*" cümlesi vardır. Bu tanım diğer bir çok kentin aksine Ardini (Musasir) kentinin silahlı bir eylem yolu ile ele geçirilmediğinin kanıtıdır. Kral kente vardikten sonra binlerce hayvanı kurban edilmeleri için tapınağa vermiştir. Urartu kralının bu davranışının nedeni belli değildir. Sarduri hanedanlığının bu kentten geldiği önerisi bir anlık dikkate alınırsa, İşpuini'nin baba yurdunu uzun yıllardan sonra ziyaret ettiği ve bu ziyaret için bir tapınak yaptırdığı ve sayısız kurbanlar kestirdiği de önerilebilir. Kente varışta herhangi bir savaşın olmayışı, bu fikri destekleyici mahiyette bile kabul edilebilir. Ancak bir başka öneri de en az yukarıdaki kadar geçerli olmalıdır. İşpuini'nin Ardini kentini savaşmadan ele geçirmesi, bu kentin kutsal bir kent olmasından ve Ardini'li yönetici ve

Resim 97- Adak levhəsi üzerinde tabıta oturan bir tanrı, Van Müzesi

Resim 98- Giyimli adak levhası üzerinde kanatlı bir tanrı, Van Müzesi

rahiplerin bu yıllarda gücünden çok şey kaybetmiş, Asur'un yerine Urartu'yu isteyerek koruyucu askeri güç olarak seçmesinden de gelebilir. Şu veya bu şekilde ele geçirilen veya inşa edilen bir çok kentte, Urartu krallarının tapınaklar ve diğer tür hayındırlık faaliyetleri yaptıkları bilinmektedir. Kral İşpuini'nin de Ardini kentine çeşitli yapılar inşa etmesi doğaldır. Kaldı ki; İşpuini'nin yöresinin en önemli kült merkezlerinden biri olduğu bilinen Ardini'de, Urartu baş tanrısı Haldi'nin kutsanmasını istemesi ve hatta zorlaması kadar doğal bir şey yoktur. Sonuçta bu kutsal kent ve bu kentte kutsanmaya başlanan Tanrı Haldi kültü ile yöreye Urartu monarşisinin damgası da vurulmuş olacaktı. Yazılı kaynaklardan Ardini kentinin baş tanrısının Bağhartu olduğu bilinmektedir. Tanrı Haldi'nin Ardini'ye gelişi ile bu tanrı Urartu baş tanrısının konsortu (zevcesi) durumuna gelmiştir. Çünkü bir kentte iki baş tanrının olması Urartu Devlet dinine uygun değildir. Haldi'ni, Musasir'den, Urartu panteonuna geldiği önerisinde, Bağhartu'nun Ardini kentinin baş tanrısı olması açıklanamaz. Musasir kentinde İşpuini'den önce inşa edilmiş bir Haldi tapınağının yokluğunda, yukarıdaki öneriye kuşkuyla olmasa bile temkinli yaklaşmak gerekecektir. Tanrı Haldi'nin kutsal hayvanı aslandır (Resim 95 ve Çizim 37). Bir çok Urartu betimlemesinde Haldi, bir Hurri geleneği olarak, kutsal hayvanı aslan üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmiştir (Resim 96). Savaşlarda ordunun en önünde elinde bir kılıç veya mızrakla ilerleyen ve Urartu'ya zaferler kazandıran Haldi'dir. Haldi bu nedenle her şeyden önce asker bir tanrıdır. Bu nedenle kendisine adanan eşyalar içinde silahlar birinci sırayı almaktadır.

TANRI TEİŞEBA ve ŞUİNİ

Urartu panteonunda ikinci sırayı işgal eden Tanrı Teişeba, Hurri kökenli bir tanrıdır. M.Ö. 2. binyılda Anadolu'da baş tanrı olan Teşup ile aynı olmalıdır. Hatta Meher Kapı yazıtında tanrıçalar arasında yer alan Hupa da, bu tanrının eşi olan Hurri panteonundaki Hepat olmalıdır. Hurrilerde olduğu gibi Urartu'da da Teişeba'nın kutsal hayvanı boğadır. Bazı anıtsal taş kabartmalar ve bir çok tunç eser üzerinde, boğa üstünde ayakta duran tanrı Teişeba'dır. Urartu Krallığı'nın oluşumunda görev alan halk toplulukları içinde Hurrilerin de var olduğu konusunda çok önemli bir kanıt olan Teişeba bir savaşçı tanrıdır. Listenin 37. sırasında belirtilen iki sığır ve dört koyun Tanrı Teişeba'nın savaşçılığına kurban edilmektedir.

Meher Kapı yazıtında dört boğa ve sekiz koyun ile mükafatlandırılan Tanrı, Urartu panteonunda üçüncü sırayı alan Tanrı Şuini'dir. Olasılıkla Güneş Tanrısı olan Şuini, Asur tanrısı Şamaş'ın ideogramı ile yazılmaktadır. Bu tanrının kutsal simgesinin güneş kursu olduğu önerilmiştir. Ancak güneş kursunun diğer bazı tanrılar ile birlikte de betimlenmiş olduğu unutulmamalıdır. Meherkapı tanrıları listesindeki ilk üç tanrı Urartu panteonunda "tanrısal üçlüyü" meydana getirir ve birçok Urartu yazıtında birlikte geçer. Tapınak girişlerinin ve Meherkapı veya Yeşilaliç gibi bir çok kaya nişinin, içiçe üç kademeden oluşmasının bu üçlüğü simgelediği düşünülmektedir. Tanrı Şuini'nin konsortunun listede 66. sırada yer alan ve bir sığır ve bir koyun kurban edilen Tuşpea olması gereklidir. Tuşpea'nın aynı zamanda başkent Tuşpa'nın da koruyucu tanrıçası olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde kutsal şarap veya libasyon sıvısını taşıyan eklentili kazanların kenarlarındaki kanatlı kadın eklentilerinin de bu tanrıçayı simgelediği düşünülmektedir.

Meherkapı listesinde adı geçen diğer tanrıların bir çoğunun adı sadece bu liste yardımı ile ismen bilinmektedir. Bu tanrılara ait olabilecek bir çok betimleme, farklı malzemeler üzerinde ele geçmiştir (Resim 97-99). Tanrı Haldi ve Teişeba'nın dışında kendisi için tapınak yaptırılan sadece bir tanrı vardır. Gürpınar Ovası'ndaki Çavuştepe Kalesi'nde (Resim 100) inşa edilen iki tapınaktan biri Tanrı Haldi'ye, ikincisi ve Aşağı Kale'de yer alanı ise Tanrı İrmuşini'ye adanmıştır. Tanrı İrmuşini listede 19. sıradadır ve kendisine bir sığır ve iki koyun kurban edilmektedir. Listenin bir hayli alt sırasında yer bulabilmiş bir tanrıya II. Sarduri tarafından bir tapınak inşa ettirilmesi, dikkat çekici olduğu kadar açıklanması da zor bir durumdur. Olasılıkla Tanrı İrmuşini, Sarduri'nin haba kenti olduğu II. Sargon'un sekizinci sefer kayıtlarında bildirilen Riar'ın tanrısı idi. Urartu panteonunda tann ve tanrıçaların dışında kutsanan ve kurban kesilen bir çok göl, dağ, kent ve kutsal kapılar vardır. Listede bunlara da belli sayılarda kurban kesilmesinin gerekli olduğu emri yayınlanmıştır. Örneğin Ardini (Musasir) kenti tanrısına, Kumenu kenti tannısına, Haldi kapılarına, Göller tannısına, sınırlar tannısına, dağlara ve Nişi kentindeki tannı Ua kapısına gibi.

Meherkapı yazıtı Urartu tanrılar listesini vermesinin yanında, krallığın ülke sınırları içinde uyguladığı din politikasını açıklaması açısından da önemli bir yazıttır. Kral İşpuini ile başlayan yayılcı siyasetin helki de gereği olarak, ele geçirilen tüm ülke tanrı ve tanrıçaları, Urartu panteonunda yer bulabilmiştir. Haldi ve Teişeba gibi krallığı oluşturan temel etnik toplulukların tanrılarının yanında daha küçük kentlerin ve daha az nüfus yoğunluğuna sahip toplulukların tanrıları, Urartu resmi devlet dini içine alınmış ve Meherkapı resmi bildirisi ile kutsanıp saygı duyulmaları garantilenmiştir. Bu durum ele geçirilen ülkeler halklarının dini inanış ve uygulamalarında önemli ölçüde geniş bir özgürlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Ölü gömme geleneklerinde gözlenen çeşitlilik, aynı mezarlık alanı içindeki aynı veya farklı mezarlardaki değişik tapınma şekilleri de bu dinsel özgürlüğün sonucu olmalıdır. Çok farklı kültür bölgelerinin ve farklı etnik yapıdaki toplulukların bir araya getirilmesi yoluyla şekillenen ve büyüyen Urartu Krallığı'nın bu başarısında topluluklara verilen dinsel özgürlüğün payı büyük olmuştur. Ancak bu özgürlük, panteonun tartışmasız tek egemen tanrısı olan Haldi'nin, ülkenin hemen her yöresinde kutsanmasını engellememiştir. Olasılıkla, kule tipli Urartu tapınaklarının planında olduğu gibi, Urartu Krallığı'nı kuran yönetici hanedanlığın yarattığı ve ülkede kutsanmasını emrettiği Tanrı Haldi'nin, ülkenin her köşesinde saygı görmesini bizzat kralların kendileri sağlamışlardır. Urartu Krallığı'nın kurulmasından önce ve yıkılmasından sonra Tanrı Haldi ile ilgili hiç bir efsanenin ve ikonografinin olmayışı dikkat çekicidir. Önümüzdeki yıllarda yapılacak arkeolojik kazılarda bulunacak yazılı kaynaklar gerek Urartu panteonu ve gerekse Urartu dini inanış ve davranışları ile ilgili bilgilerimizi artıracaktır ümidindeyiz.

Resim 99 - Su mermeri üzerinde tanrı betimlemesi, Ayarıs Kalesi

Resim 100 - Gürpınar yakınında Çavuştepe Kalesi

KAYNAKLAR

- Adontz N., Historie d'Arménie, Paris, 1946.
- Akurgal E., "Urartu Medeniyeti", Anadolu 4, 1959, 69-77.
- Akurgal E., Urartäische und altiranische Kunstzetren, Ankara, 1968.
- Akurgal E., Hatti ve Hitit Uygarlıkları, İzmir, 1995.
- Balkan K., "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" Anadolu, 5, 1960, 99-158.
- Balkan K., "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Atatürk Konferansları 1963, Ankara, 1964.
- Balkan K., "Urartuların Kökeni ve Dilleri", Belleten 48, 1984, 513-521.
- Barnett R.D., "The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van", Iraq 12, 1950, 1-43.
- Barnett R.D., "Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", Iraq 21, 1959, 1-19.
- Barnett R.D., "The Urartian Cemetery at Igdyr", Anatolian Studies 13, 1963, 153-198.
- Barnett R.D., "The Hieroglyphic Writing of Urartu", Hans Gustav Güterboch on the Occasion of his 65th Birthday, Ed. K. Bittel v.d., İstanbul, 1974.
- Belli O., "Doğu Anadolu Bölgesinde Antik Demir Metalurjisinin Araştırılması", Araştırma Sonuçları Toplantısı, 3, 1985, 365-378.
- Belli O., "Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia", Tel Aviv 21, 1994, 77-116.
- Belli O., Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, İstanbul, 1997.
- Belli O., "1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", XIV Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara, 1997, 139-169.
- Benedict W.C., "Urartian and Hurrians", Journal of the American Oriental Society 80, 1960, 100-104.
- Benedict W.C., "The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin", Journal of the American Oriental Society 81, 1961, 359-385.
- Bilgiç E.,- Ögün B., "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", Türk Arkeoloji Dergisi 21, 1974, 31-35.

- Biscione, R., "Recent **Uartian** Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 34, 1994, 115, 135.
- Boysal Y., "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", *Belleten* 25, 1961, 199-212.
- Burney, C.A., "Uartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7, 1957, 37-53.
- Burney, C.A.-Lawson G.R., "Uartian Reliefs at Adilcevaz on Lake Van and Rock Relief from the Karasu near Birecik", *Anatolian Studies* 8, 1958, 211-218.
- Burney, C.A., "Measured Plans of Uartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, 1960, 177-196.
- Burney, C.A., "A First Season of Excavations on the Uartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* 16, 1966, 55-111.
- Burney, C.A., "Uartian Irrigation Works", *Anatolian Studies* 22, 1972, 179-186.
- Burney, C.A. - David Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Londra, 1971.
- Calmeyer P.-Ursula Seidl, "Ein frühurartaische Siegesdarstellung", *Anatolian Studies* 33, 1983, 103-114.
- Charlesworth M., "Three Uartian Tombs at Palu in Turkey", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 13, 1980, 91-97.
- Çilingiroğlu A., "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları IV-V*, 1976/7, 235-269.
- Çilingiroğlu A., "The Second Millennium Painted Pottery Tradition in the Lake Van Basin", *Anatolian Studies* 34, 1984, 45-49.
- Çilingiroğlu A., *Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. İzmir, 1984.
- Çilingiroğlu A., (Editör), *Anatolian Iron Ages 1*, İzmir, 1987.
- Çilingiroğlu A., "Bir Urartu Kemer Parçası Üzerindeki Ziyafet Sahnesi", *Erol Atalay Memorial, Arkeoloji Dergisi Özel Sayı*, (Ed.H.Malay), 15-20, İzmir, 1991.
- Çilingiroğlu A.-D. French (Editör), *Anatolian Iron Ages 2*, Oxford, 1991.
- Çilingiroğlu A., "Decorated Stone Vessels from the Uartian Fortress of Ayanis", *Tel Aviv* 21/1, 1994, 68-76.
- Çilingiroğlu A.-D. French (Editör), *Anatolian Iron Ages 3*, Ankara, 1994.
- Çilingiroğlu A.-M. Salvini, "Rusahinili in Front of Mount Eiduru": The Uartian Fortress of Ayanis, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 35, 1995, 111-124.
- Çilingiroğlu A., *Urartu Tarihi*, Bornova, 1994.
- Çilingiroğlu A., *Van (From Ancient Times up to the End of the Uartian Kingdom)*, İstanbul, 1995.
- Çilingiroğlu A., "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *H. Çambel Armağan Kitabı* (Baskıda).

- Çilingiroğlu A., "Urartu'da Az Bilinen Bir Sanat Dalı: Bezemeli Taş Kaplar", Anadolu Araştırmaları XIV, 1996, 183-195 (A.Erzen Armağan Kitabı).
- Derin Z., "The Urartian Cremation Jars in Van and Elazığ Museums", A. Çilingiroğlu-D. French (Ed.) Anatolian Iron Ages 3, Ankara, 1994, 49-62.
- Diakonov I. M., Urartu und Transkaukasien, Berlin, 1961.
- Diakonov I. M., Hurrisch und Urartaisch, Münih, 1971.
- Diakonov I. M., "Sacrifices in the City of Teişeba-Lights on the Social History of Urartu", Archaologische Mitteilungen aus Iran 24, 1991.
- Diakonov I. M. -Salmas M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts. Wiesbaden, 1981.
- Dinçol A., "Die neunten urartaischen Inschriften aus Körzüt", Istanbul Mitteilungen 26, 1976, 19-30.
- Dinçol A.- Ersin Kavaklı, Van Bölgesinde Yeni Urartu Yazıtları, İstanbul, 1978.
- Dinçol A.- Ersin Kavaklı, "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı", Anadolu Araştırmaları 6, 1978, 17-43.
- Eichler S., Götter, Genien und Mischwesen in der urartaischen Kunst, Berlin, 1984.
- Erzen A., "1959-1961 Yılları Arasında Yapılan Toprakkale Araştırmaları" Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 53-64, Ankara, 1967.
- Erzen A., "Giyimli (Hirkanis)", Anatolian Studies 23, 1973, 37-39.
- Erzen A., "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı", Belleten 38, 1974, 191-213.
- Erzen A., "Çavuştepe Yukarı kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", Anadolu Araştırmaları 4-5, 1976-77, 1-59.
- Erzen A., Çavuştepe I, Ankara, 1978.
- Frankel D., The Ancient Kingdom of Urartu, Londra, 1979.
- Garbrecht G., "The Water Supply System at Tuşpa(Urartu)", World Archaeology 11, 1979-80, 306-312.
- Goetze A., "Zur Kelischin-Stele", Zeitschrift für Assyriologie 5, 1930, 99-128.
- Güleç E., "Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi", Araştırma Sonuçları Toplantısı 4, 1986, 369-380.
- Gunter A., "Representations of Urartian and West Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Relief", Iran, 20, 1982, 103-112.
- Hamilton R.W., "The Decorated Bronze Strip from Gushchi", Anatolian Studies 15, 1965, 41-51.
- Hauptmann H., "Western Expansion of Urartu as Seen from Norşuntepe (Turkey)", Studi Micenei ed Egeo-Anatolici 24, 1984, 287-298.
- Herrmann H-W., "Urartu und Griechenland" Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 81. 1966, 79-141.
- Hulin P., "Urartian Stone in the Van Museum", Anatolian Studies 8, 1958, 235-244.

- Hulin P., "New Urartian Inscriptions from Adilcevaz", *Anatolian Studies* 9, 1959, 189-195.
- Işık C., "Tische und Tischdarstellungen in der urartaischen Kunst", *Belleten* 197, 1986, 413-445.
- Işık F., "Şirinlikale. Eine unbekannte urartaische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmalern eines schöpferische Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* 51, 1987, 497-533.
- Johnson E., "Urartian Influence Upon Iranian Architecture in the First Millennium B.C.", *Marsyas* 17, 1974-75, 21-38.
- Kellner, H-J., (Editör), *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*. Münih, 1976.
- Kellner, H-J., *Gürtelbleche aus Urartu*, Stuttgart, 1991.
- Kendall T., "Urartian Art in Boston: Two Bronze Belts and a Mirror", *Boston Museum Bulletin* 75, 1977, 26-55.
- King L.W., *Bronze Reliefs from the Gates of Shalmaneser*, Londra, 1915.
- Kleiss W., "Zur Rekonstruktion des urartaischen Tempels", *Istanbuler Mitteilungen* 13-14, 1963-64, 1-14.
- Kleiss W., "Urartaische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan", *Istanbuler Mitteilungen* 18, 1968, 1-44.
- Kleiss W.- H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin, 1976.
- Kleiss W., *Bastam/Rusa-i-URU.TUR: Beschreibung der urartaischen und mittelalterlichen Ruinen*. Berlin, 1977.
- Kleiss W., "Bastam and the East of Urartu", *Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena*, 1975, 395-402.
- Kleiss W., (Editör), *Bastam I: Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen*, 1972-975, Berlin, 1979.
- Kleiss W., "Bastam. An Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.", *American Journal of Archaeology* 84, 1980, 299-304.
- Kleiss W., "Darstellungen urartaischer Architektur", *Archaologische Mitteilungen aus Iran* 15, 1982, 53-77.
- Kleiss W., (Editör), *Bastam II*, Berlin, 1988.
- Kleiss W., "Zur Rekonstruktion des urartaischen Tempels", *Istanbuler Mitteilungen* 39, 1989, 265-271.
- König F.W., *Handbuch der chaldischen Inschriften (I ve II)*, Graz, 1955-1957.
- Korfmann M., "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van(Tuşpa) und in Kalecik", *Beriytus* 25, 1977, 173-200.
- Kozbe G., "Van Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 533-554, Ankara, 1990.
- Kroll, S., "Excavations at Bastam", *Archaeology* 25, 1972, 292-297.
- Kroll, S., *Keramik urartaischer Festungen in Iran*, Berlin, 1976.
- Lake K., "Van'da Yapılan Hafriyat, 1938", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 4, 1940, 179-191.

- Lehmann- Haupt C. F., *Armenien einst und jetzt I-II/2*, Berlin, 1910-1931.
- Levine L.D., "Sargon's Eighth Campaign", *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* Ed. L. D. Levine ve T. C. Young, Malibu, 1977, 135-151.
- van Loon, M. N., *Uartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Istanbul, 1966.
- van Loon, M. N., "The Inscription of Ishpuini and Menua at Qalatgah, Iran", *Journal of Near Eastern Studies* 34, 1975, 201-207.
- van Loon, M. N., "The Place of Urartu in the First Millennium B. C. Trade", *Iraq* 39, 1977, 229-231.
- Maxwell-Hyslop K.R., "Uartian Bronzes in Etruscan Tombs", *Iraq* 18, 1956, 150-167.
- Maxwell-Hyslop K.R., "An Uartian Archer on the Zinjirli Chariot Relief", *Bulletin of Institute of Archaeology* 2, 1959, 65-66.
- Maxwell-Hyslop K.R., *Western Asiatic Jewellery c.3000-612 B.C.*, Londra, 1971.
- Mayer W., "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 v.Chr. Eine militärische Würdigung", *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 112, 1980, 13-33.
- Medvedskaya, I. N., "Who Destroyed Hasanlu IV?", *Iran* 26, 1988, 1-15.
- Melikishvili G. A., *Urartskie klinoobraznye nadpisi*, Moskova, 1960.
- Merhav R., (Editör), *Urartu-A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem, 1991.
- Muscarella O. W., "The Oriental Origin of Siren Coudron Attachments", *Hesperia* 31, 1962, 317-329.
- Muscarella O. W., "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and its Relations with Other Cultural Centers of the Near East", *American Journal of Archaeology* 75, 1971, 263-266.
- Muscarella O. W., "Qalatgah: an Uartian Site in Northwestern Iran", *Expedition* 13, 1971, 44-49.
- Muscarella O. W., "The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eighth Campaign, 714 B.C.", *Journal of Field Archaeology* 13, 1986, 464-475.
- Naumann R., "Bemerkungen zu urartaischen Tempeln", *Istanbul Mitteilungen* 18, 1968, 45-57.
- Nylander C., "Remarks an the Uartian Acropolis at Zernaki Tepe", *Orientalia Suecana* 14-15, 1965-66, 141-154.
- Oganesjan K. L., *Erebooni*, Erivan, 1973.
- Ögün B., *Van'da Urartu Sulama tesisleri ve Sulama (Semiramis) Kanalı*, Ankara, 1970.
- Ögün B., "Die urartaischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *X. Klasik Arkeoloji Kongresi*, Ankara, 1978, 61-67.
- Ögün B., "Die urartaischen Paläste und die Besatzungsbräuche der Urartaer", *Palast und Hütte*, 1982, 217-236.
- Özgen E., "Uartian Chariot Reconsidered I. Representational Evidence, 9th-7th Centuries B.C.", *Anatolica* 10, 1983, 111-131.

- Özgen E., "Urartian Chariot Reconsidered II. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C.", *Anatolica* 11, 1984, 91, 154.
- Özgüç N., "The Decorated Bronze Strip and Plaques from Altintepe", *Mansel'e Armağan*, Ankara 1974, 847-856.
- Özgüç T., Altintepe. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara, 1966.
- Özgüç T., Altintepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969.
- Özgüç T., "Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altintepe", *Anatolian Studies* 33, 1983, 33-37.
- Pallottino M., "Urartu, Greece and Etruria", *East and West* 9, 19-58, 29-52.
- Pecorella P. E., "In frontino urarteo del regno di Menua", *Studi Micenei ed Egeo - Anatolici* 22, 1980, 191-199.
- Pecorelle P.E.-M.Salvini, "Researches in the Region between the Zagros Mountains and Urmia Lake", *Persica* 10, 1982, 1-35.
- Pecorelle P.E.-M.Salvini, *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Roma, 1984.
- Piotrovskii B. B., *Il regno di Van: Urartu*, Roma, 1966.
- Piotrovskii B. B., *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. Londra, 1967.
- Piotrovskii B. B., *Urartu*, Geneva, 1969.
- Piotrovskii B. B., "Urartu Dini", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23, 1965, 37-49.
- Riemschneider M., *Das Reich am Ararat*, Leipzig, 1966.
- Rigg H. A., "Sargon's "Eighth Military Campaign", *Journal of American Oriental Society* 62, 1942, 130-138.
- Roos P., "Water-Mills in Urartu", *East and West* 38, 1988, 11-32.
- Russell H. F., "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Georaphy of Eastern Anatolia According to Assyrian Sources", *Anatolian Studies* 34, 1984, 171-201.
- Salvini M., "Assyrian and Urartean Written Sources for Urartian History", *Sumer* 42, 1986, 155-159.
- Salvini M., "Le panthéon de l'Urartu et le fondement de l'etat", *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico*, 6, 1989, 79-89.
- Salvini M., "Ein Beitrag zur hurritisch-urartaischen Morphologie", *Orientalia* 59, 1990, 243-250.
- Salvini M., "Reflections about the Urartias Shrines of the Stelae", *Nimet Özgüç Armağan Kitabı*, Ankara, 1993, 543-548.
- Salvini M., "Una dedica di Išpuini e Miua al dio Ua", *Studi Mecinei ed Egeo - Anatolici* 31, 1993, 143-148.
- Salvini M., *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, 1995.
- Seidl U., "Torschützende Genien in Urartu", *Archäologische Mitteilungan aus Iran*, 7, 1974, 11-119.
- Seidl U., "*Urartaische Bauskulpturen*", *Nimet Özgüç Armağan Kitabı*. Ankara, 1993, 557-564.

- Sevin V., "Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü Yakma Geleneği", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1980, 151-166.
- Sevin V., "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *Anadolu Araştırmaları* 10, 1986, 329-350.
- Sevin V., "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", A.Çilingiroğlu (Ed.) *Anadolu Demir Çağları*, İzmir, 1987, 35-55.
- Sevin V., "The Oldest Highway Between the Two Regions of Van and Elazığ", *Antiquity* 62, 1988, 547-551.
- Sevin V., "An Urartian Lion from Gevaş, Van", *Nimet Özgüç Armağan Kitabı*, Ankara, 1993, 565-567.
- Sevin V., "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21, 1994, 58-76.
- Sevin V.- E. Kavaklı, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü: Van/Karagündüz*, İstanbul, 1996.
- Sevin V.- O. Belli, "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", *Anadolu Araştırmaları* 45, 1976-77, 367-409.
- Steiner G., "Hurrian and Urartian as Caucasian Languages", *Annual of Armenian Linguistics* 13, 1992, 1-50.
- Stronach D. B., "Urartian and Achaemenian Tower Temples" *Journal of Near Eastern Studies* 26, 1967, 278-288.
- Tarhan T., "The Structure of of the Urartian State", *Anadolu Araştırmaları* 9, 1983, 295-310.
- Tarhan T., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 10 (1), 1988, 369-428.
- Tarhan T., "An Urartian Intramural 'Pithoi Burial' from the Mount of Van Kalesi", *Istanbul Mitteilungen* 43, 1993, 279-282.
- Tarhan T., "Recent Excavations at the Urartian Capital Tushpa", *Tel Aviv* 21, 1994, 22-57.
- Tarhan T.- V. Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağlantı", *Belleten* 39, 1975, 389-412.
- Tarhan T.- V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları(I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 273-347.
- Tarhan T.- V. Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları(II): Konut Mimarlığı", *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976-1977, 348-366.
- Taşyürek O. A., *Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri*, Ankara, 1975.
- Thureau- Danguin F., *Une relation de la huitieme campagne de Sargon*, Paris, 1912.
- Ussishkin D., "On the Architectural Origin of the Urartian Standart Temples", *Tel Aviv* 21, 1994, 144-155.
- Wartke R-B., *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Berlin, 1990.
- Wartke R-B., *Urartu: das Reich am Ararat*, Mainz, 1993.
- Yıldırım R., *Urartu İğneleri*, Ankara, 1989.
- Zimansky P., "Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran",

- Archaeology 32, 1979, 53-55.
- Zimansky P., Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State, Chicago, 1985.
- Zimansky P., "Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign", Journal of Near Eastern Studies 49, 1990, 1-21.
- Zimansky P., "An Urartian Ozymandias", Biblical Archaeologist 58, 1995, 94-100.
- Zimansky P., "Urartian Material Culture as State Assamblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", Bulletin of the American School of Oriental Research 299, 1995, 103-115.